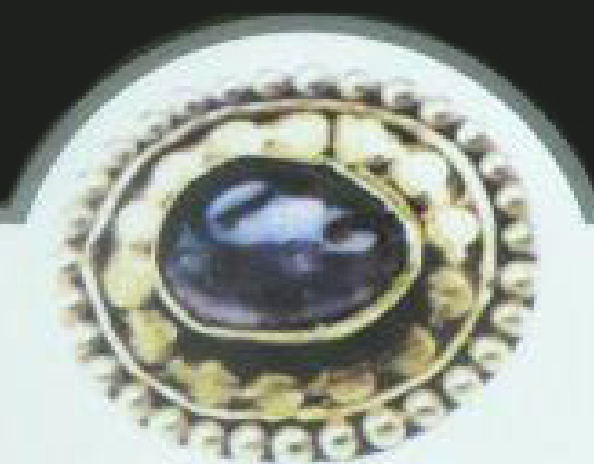

Vásáry István

A RÉGI BELSŐ-ÁZSIA
TÖRTÉNETE

MAGYAR ŐSTÖRTÉNETI KÖNYVTÁR

Vásáry István

A régi Belső-Ázsia története

Balassi Kiadó, 2003

Előszó az új kiadáshoz

1993-ban jelent meg Szegeden *A régi Belső-Ázsia története* című könyvem a Magyar Őstörténeti Könyvtár 7. köteteként. Azóta sok víz lefolyt a Dunán, s a kis példányszámban megjelent könyv hamar elfogyott, a munka mára gyakorlatilag megszerezhetetlen lett. Mivel egyetemi hallgatók és kutatók részéről egyaránt igény mutatkozott könyvem iránt, örömmel vettem a sorozat egykori és jelenlegi szerkesztőjének, Zimonyi Istvánnak a mű új kiadása iránti kérését. A könyv megjelenése óta azonban tíz év telt el, a könyv kéziratát pedig lényegében 1989-ben lezártam, így értelmetlen lett volna, hogy a könyv szövegét teljesen változatlan formában nyomják újra. Bár a könyv lényegén és koncepcióján nem változtattam (közismerten ugyanazt a témát ugyanaz a szerző nem tudja kétszer, teljesen eltérően feldolgozni), de igen sok apróbb-nagyobb szövegbeli változtatást hajtottam végre, legjobb meggyőződésem szerint jobbítván a szöveget. Elsősorban pedig a bibliográfiai kiegészítés vált elkerülhetetlenné. Az elmúlt évtizedben a könyv témája iránti érdeklődés világszerte hihetetlenül megnőtt, és ez a témával foglalkozó szakirodalom ugrásszerű növekedését eredményezte. A jelenség okát elsősorban abban kereshetjük, hogy a Szovjetunió 1991 decemberében felbomlott, és a Kaukázusban három, Közép-Ázsiában pedig öt új független állam jött létre, melyek területei nagyrészt a történeti Belső-Ázsia alkotórészei voltak. Elsősorban a „globalizáció” nyelvén, az angolon írt szakirodalom szaporodott el, a térségre vetülő szuperhatalmi érdeklődésnek nyilvánvaló és leplezetlen jeleként.

Egy évtized távlatából nézve, a terjedelmes, újabb szakirodalom áttekintése után is úgy látom, hogy könyvem újra megjelentetése nem fölösleges. S itt nemcsak arra a tényre gondolok, hogy máig ez

az egyetlen összefoglalás magyar nyelven a mongol kor előtti Belső-Ázsia történetéről. Sokkal inkább egy másik szempont indokolja a könyv újra kiadását. Az eddig megjelent számos kiváló új monográfia és résztanulmány ellenére nagyon kevesen kísérelték meg a mongol kor előtti Belső-Ázsiát olvasmányos, áttekinthető, összefüggő történeti elbeszélés keretében ismertetni. Olyan elbeszélésben, amelyet a keleti nyelvekkel és kultúrákkal közelebbi ismeretségben nem levő történészek, egyetemi hallgatók és olvasók egyaránt haszonnal forgathatnak. Magyarán szólva mindig az érthető szintézisre fektettem a fő hangsúlyt, mely egy ennyire összetett és szövevényes téma esetében elengedhetetlen: célom inkább az elindítás és a további tájékozódás iránti vágy felkeltése volt.

A könyv első kiadásából sokan kifogásolták, teljes joggal, a térképek hiányát. A mostani kiadásban *nyolc* térképvázlatot készítettem, melyek remélhetőleg megkönnyítik a gazdag földrajzi és népnévanyagban való eligazodást. A térképek elkészítését Draskovits Zsuzsának köszönöm. A mutatókban az első kiadáshoz képest szintén egy apróbb módosításokat tettem. Egyrészt a háromféle mutató helyett egységes, a személy-, földrajzi és népneveket egyaránt magába foglaló mutató készült. Másrészt a kínai nevek magyar átírása mellett megadtam a *pinjin* átírást is, mely mára a kínai szavak általánosan elfogadott nemzetközi átírása lett. A magyar átíráshoz vátozatlanul ragaszkodtam a főszövegben, mivel a *pinjin* átírás alapján csak a szakértők tudják a kínai szavakat helyes kiejtéssel elolvasni.

Könyvem javított új kiadásának elkészítésében igen sokan voltak segítségemre. Elsősorban a szegedi altajisták és középkortörténészek egész „hada” segített a szöveg megjavításában és a bibliográfia kiegészítésében. Ötleiteket, javaslataikat a legtöbb esetben figyelembe vettem. Külön köszönet illeti Zimonyi Istvánt, Kincses Nagy Évát, Balogh Lászlót, Felföldi Szabolcsot és Kovács Szilviát, valamint a Balassi Kiadó sorozatszerkesztőjét, Bende Ildikót önzetlen segítségükért. Az esetleges hibákért és a megfogalmazott gondolatokért természetesen a teljes felelősség engem terhel.

Teherán, 2002. szeptember 21. (1381. mehr 1.)

A szerző

Előszó

Ki ne hallotta volna Isten ostorának, Attilának, a világhódító Dzsingisz kánnak vagy a magyar tatárjárás félelmetes fővezérének, Batu kánnak a nevét? Avagy ki ne tudná, hogy a magyarok ősei a 9. század végén jöttek be a Kárpát-medencébe valahonnan keletről, hosszú vándorút után? De ha e pár közismert tényen túlmenően a történelmi események mélyebb ismeretét kérnénk számon akár alapos humán műveltséggel rendelkező emberektől, azt hiszem, pár mondat után sokan ismereteik végére jutnának. Kik voltak a hunok, honnan jöttek, hogyan tudtak hatalmas birodalmat alapítani? Ezeknek a kérdéseknek a megválaszolása során messze keletre kell elmennünk, mert az Európa keleti végén időről időre feltűnő keleti népek, a hunok, az avarok, a magyarok vagy a tatárok története Ázsia belsejében kezdődött. Az európaiak e keleti végeken megjelenő népeket csak történelmi útjuk végső fázisában ismerték meg, s ázsiai múltjuk legtöbbször teljes homályban maradt. E keleti népek történetének a vizsgálata, mely önmagában is elsőrendű tudományos feladat a magyar tudományosság számára, a magyarok keleti származásánál fogva, különösen izgalmas. Nem véletlen, hogy Belső-Ázsia kutatásában, s azon belül is Belső-Ázsia történelmi főszereplőinek, a török és mongol népeknek a megismerésében a magyarok mindig elől jártak. Elég lesz, ha csak Vámbéry Ármin, Stein Aurél, Németh Gyula és Ligeti Lajos nevét említjük ez alkalommal.

Mindezek ellenére Belső-Ázsia történetének összefoglaló magyar nyelvű műve máig nem készült el. Ebben a témakörben jelent meg Ligeti Lajos *Az ismeretlen Belső-Ázsia* című munkája (Budapest, 1940), mely hatalmas ismeretanyagot közöl élvezetes stílusban, de nem adja Belső-Ázsia folyamatos történetét, csak egy-egy korról rajzol kiragadott képeket. Czeglédy Károly *Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig* című könyve (Budapest, 1969) kiváló összefoglalása a steppe történetének a Kr. u. 6. századig, de időben

korlátozott volta s rendkívül nehéz tudományos prózája miatt nem pótolhat egy összefoglaló, közérthető művet. Az idegen nyelvű szakirodalomban is mindössze pár összefoglaló munka létezik, melyek közül kétségkívül a mai napig a leghasználhatóbb René Grousset *L'empire des steppes* című műve (Paris, 1939).

Könyvem azon egyetemi előadásokból nőtt ki, melyeket 1976 óta rendszeresen tartottam az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán török és mongol szakos hallgatóknak. Az anyag egyre bővült, s a végén ez a kötet kerekedett ki belőle, amely immár az egyetemi hallgatókon túlmenően minden érdeklődőnek rendelkezésére áll, akit a történelem és a keleti kultúrák világa vonz.

Ezek után, jó középkori szokásnak megfelelően, mentegetőzéssel kell folytatnom mondandómat, mégpedig a könyv címét illetően; először a *történet*, másodsor a *Belső-Ázsia* terminus vonatkozásában. A *történet* vagy *történelem* az emberi társadalmak élettörténetét hivatott megrajzolni a maga sokoldalúságában és teljességében. Az események története, a történelemnek mintegy a váza éppúgy szerves része ennek a folyamatnak, mint az emberi kultúra története, vagy a politika, jog, gazdaság és társadalom intézményrendszerének a fejlődése. Rögtön szeretném leszögezni, hogy a történelem nem így, amaga teljességében fog megjelenni könyvemben. Ennek oka egyrészt az egy ember erejét és áttekintő képességét gyakran meghaladó hatalmas anyag, de talán sokkal nagyobb súllyal esik latba a tárgyalandó terület jellege. Nagy mennyiségű, rengeteg nyelven és írással feljegyzett forrás tanulságait kell egységes képpé összegezni. Ez az anyag túlságosan nagy és sokrétű ahhoz, hogy egy kutató egyformán otthon legyen minden részében (mondjuk a kínaitól kezdve az arabon át a bizánci görög forrásokig), de túlságosan hézagos időnként ahhoz, hogy a történelmi lét bizonyos szféráiról akárcsak felszínes képet is nyerhessünk. A kutatások jelenlegi állása mellett természetes, hogy a politikai történet fog dominálni a társadalomtörténet felett.

Mentegetőzésem másik tárgya a *Belső-Ázsia* terminus maga, azaz a tárgyalt történelem térbeli kerete. Merőben elbizakodott és kudarcra ítélt vállalkozásnak tűnnék, ha valaki egy személyben kísérelné megírni Európa történetét, akár csak a legvázlatosabb, legegyszerűbb ismeretterjesztő szinten. De Belső-Ázsia esetében ez az első pillanatra szerénytelennek tűnő munka nem lehetetlen a tárgyban rejlő sajátosságok következtében. Az első, bevezető fejezetekben éppen ezeket a sajátosságokat próbálom megrajzolni: a történelem földrajzi színhelyét, a táj adta gazdasági lehetőségeket, a nomadizmust és annak társadalmi vetületeit, valamint a Belső-Ázsiára vonatkozó források fajtáit és jellegét. Mindezek alapján talán érthetővé válik az az egységes vagy hasonló gazdasági és politikai berendezkedés, amelynek alapján René Grousset e területet a „steppék birodalma” találó címkével illette, s amely lehetővé teszi ennek ahatalmas történelmi tájegységnek az együttes tárgyalását.

Az egyes népek és korok vonatkozásában bizonyos egyenetlenségek fognak mutatkozni, melyek több okból erednek. Egyrészt kétségkívül vannak korok, amelyek „csendesebbek”, s politikai eseményekben szegényebbek, mint más korszakok. Máskor viszont mintha felgyorsulna a történelem, s döntő politikai események, csaták, birodalmak születése vagy bukása, nagy korszakváltások, mindent átalakító hatalmas népmozgalmak követhetők nyomon. A történelemnek ez a ciklikussága nagy vonásokban a forrásokban is megfigyelhető: nagy történelmi korokban rendszerint több forrás szólal meg és beszél a történelemről, mintha a történetíró is érezte volna, melyik az az időszak, amiről beszélnie kell, beszélnie érdemes. Ugyanakkor egy-egy korszakon belül is, legyen az nagy történelmi váltások kora vagy „egyszerűbb” történelmi kor, a különböző népek, népcsoportok, törzsek, törzsszövetségek nem egyformán jutottak szerephez. Nyilvánvaló, hogy a történelem előterében levő vagy oda került népekre koncentrálnak a forrásaink. De ugyanakkor nem szabad meglepedkeznünk, hogy egy nép eltűnése a forrásokból nem jelenti automatikusan a nép eltűnését a történelemből, hanem vagy a történelem előteréből mozdult el ez a nép, vagy pedig egykori lakóterületét hagyta el. Végezetül pedig, az egyes népeket és

korokat nem egyforma mélységben kutatták, s a jelen összefoglalás szükségszerűen tükrözi a kutatások állását. Így többet tudtam mondani akkor, ha egy-egy korszakra a részletkutatások mellett megbízható összegzések is állnak rendelkezésünkre.

Természetesen nem hallgathattam el személyes véleményemet, sem az egyes kérdésekben, sem a könyv szemléletében. Könyvem tehát tükrözi a kutatások állását, megmutatja, hol vannak már viszonylag megbízható ismereteink, s hol vannak még nagy hiányok ismereteinkben.

A fent említett objektív okokból származó egyenetlenségekhez még egy járul, de ez már szubjektív, a szerző szándékából fakadó ok. Jóllehet igyekeztem a 12. század előtti Belső-Ázsia történetének minden korszakát és területét, hacsak villanásszerűen is felvázolni, jóval több teret szenteltem a Belső-Ázsiához közvetlenül csatlakozó kelet-európai steppevidék történetének, mint azt egy hasonló jellegű külföldi összefoglaló munka teszi vagy tenné. Például Grousset alig szól a besenyőkről, úzokról, kunokról és magyarokról. Talán fölösleges hangsúlyoznom, hogy miért érdekesek számunkra ezek a népek. Remélem, ezt az enyhe elfogultságomat bocsánatos bűnnek fogja tartani a magyar olvasó, akinek számára ez a könyv íródott.

Nem fejezhetem be bevezető soraimat anélkül, hogy ne szólnék végezetül arról anehézségről, amellyel minden Belső-Ázsia-történetnek szembe kell néznie, s ez a szemléleti keret kérdése. Az európai történelem tárgyalásánál is gyakran csődöt mondó nemzeti történelem szemlélete még kevésbé alkalmazható Belső-Ázsia esetében. A mai török és mongol etnikumok csak a 13. század, a mongol kor viharai után szilárdultak meg, legtöbbjük még később, a 16. században. Például kazak és özbek népről vagy nemzetiségről a 16. század előtt kötvé beszélhetünk. Bár előfordul mindkét népnév már korábban is, de mai értelmében csak e korban jelenik meg. Következésképpen a kazak vagy özbek „nemzeti” történelem kezdete a 16. század, bármennyire is korábbra nyúlnak vissza a gyökerei. Természetesen az özbek vagy kazak nemzeti történelem szempontjából a 16. század előtti korok története is bevonható, mint az illető nemzetek kialakulásának az előzménye. Ez esetben az illető

etnikumok etnogenezisének a kérdését vizsgáljuk, amely ugyan lényeges kutatási terület, de egy általános Belső-Ázsia történetben nem lehet döntő szempont. Ugyanis Belső-Ázsiában, akár csak a 18. század előtti Európában, a nemzetiség és az állam nem volt egybeeső fogalom. Döntően a politikai, hatalmi tényezők befolyásolták az etnikai folyamatokat. Ily módon, ha csak etnikai történetet adunk, szükségképpen összeütközésbe kerülünk a politikai történettel. Egy példán hadd világítsam ezt meg. A 6–8. században a Türk Birodalom Belső-Ázsia egyik leghatalmasabb politikai egysége volt, melynek területi központja a mai Mongólia területén volt, etnikailag pedig, a török népelemek dominanciája mellett, igen tarka képet mutatott. Ha az etnikai történet szempontjából közelítünk a Türk Birodalomhoz, akkor a legtöbb mai török etnikumú nép jogosan egyik történelmi előzményének tarthatja a türköket, anélkül persze, hogy ez vagy az a mai nép kisajátíthatná őket. Ugyanakkor, mivel az állam legfontosabb ismérve a territorialitás, azaz a terület fölötti rendelkezés, kétségkívül az egykori Türk Birodalom területi örökösei a mongolok a 12–13. század óta. Következésképpen a Türk Birodalom története a mai Mongólia történetének is az előzménye. Hasonló ez a helyzet ahhoz, hogy a gepidák például a germán népek történelmi múltjához éppúgy hozzátartoznak, mint a magyar állam területi keretét szolgáló Kárpát-medence történetéhez. Tárgyalásomban igyekeztem mind a mai nemzeti keretek, mind az állami keretek történelmi visszavetítését elkerülni, oly módon, hogy a történelem tárgyalási alapjául a történelmi tájegységeket vettem. Ezekről a későbbiekben szólok, most csak annyit, hogy a történelmi tájegységeken olyan területeket értek, amelyek bizonyos földrajzi egységeket alkotnak, s így az illető területek történetileg egységesen voltak szervezhetők. Bár sem az etnikai, sem az állami keretek nem voltak állandóak ezeken a területeken, s ezek a keretek a legtöbb esetben nem egyeznek a maiakkal, mégis ezek a történelmi tájegységek sajátos történelmi profillal rendelkeznek. A legtöbb esetben ezeket a tájegységeket mai földrajzi elnevezésekkel illelhetjük, így beszélhetünk Mongóliáról, Kelet-Turkesztánról, Szemirecsjéről stb. Ezeken a tájegységeken belül a mindenkori állami keretek alakulása, majd az etnikai kép megrajzolása volt a fő rendező elv.

Könyvem anyaga öt nagyobb fejezetre oszlik, ezeken belül több kisebb részre. A folyamatos szöveget nem töröm meg lapalji jegyzetekkel, de minden részhez egy annotált bibliográfia csatlakozik, melyet a tovább tájékozódni kívánó olvasó haszonnal forgathat. Végezetül egy kronológiai táblázat és mutató könnyíti meg a terjedelmes anyagban való eligazodást.

Könyvem első kéziratát 1989-ben zártam, így sajnos nem tudtam már érdemben felhasználni a régóta készülő s 1990-ben megjelent *The Cambridge History of Early Inner Asia* (edited by D. Sinor) című kötetet. E mű, sok jeles szerző tollából, hosszú ideig atéma legfontosabb tudományos összegzése lesz.

Végezetül hálámat szeretném kifejezni Zimonyi Istvánnak, aki hosszabb kiadói hányódás után munkámat felkarolta, s lehetővé tette megjelenését a szegedi Magyar Őstörténeti Könyvtárban. Hasonlóképpen köszönöm volt tanítványom, Péri Benedek munkáját, aki a mutató elkészítését vállalta magára.

A szerző

BIBLIOGRÁFIA

Belső-Ázsia történetével hatalmas terjedelmű szakirodalom foglalkozik, a munkák zöme angol, német, francia és orosz nyelven készült. Az 1961-ig megjelent szakirodalomról nyújt megbízható tájékoztatást: D. SINOR, *Introduction a l'étude de l'Eurasie Centrale*. Wiesbaden, 1963 (a minket érintő bibliográfia: 191–299). Egy ilyen jellegű munkában, mint könyvünk, a bibliográfiai teljességre való törekvés lehetetlen. Fő céloknak azt tartottam, hogy minden rész elején utaljak Sinor bibliográfiai munkájának megfelelő lapszámaira, majd a témára vonatkozó összefoglaló műveket és a legfontosabb cikkeket cím szerint is idézzem. Különösen arra vigyáztam, hogy a Sinor bibliográfiája óta elmúlt mintegy 40 évben megjelent fontosabb munkákra utaljak minden esetben.

Az e helyen említett összefoglaló művek megfelelő részeire nem hivatkozom már külön minden fejezetben. Mivel munkám elsősorban

a magyar nyelvű olvasónak szól, igyekeztem a magyar nyelvű szakirodalomból többet idézni, mint azt egy idegen nyelvű munkában tettem volna.

Belső-Ázsia történetéről összefoglaló művek: SINOR 194–198.

A mai napig a legjobb összefoglalás: R. GROUSSET, *L'empire des steppes. Attila. Genghis-khan. Tamerlan*. Paris, 1939 (újranyomva: 1948). Angol fordításban: R. GROUSSET, *The Empire of the Steppes. A History of Central Asia*. New Brunswick, New Jersey, 1970. Szemlélete egy egész korszakot meghatározott, Sinor Dénes és Ligeti Lajos révén az amerikai és magyar Belső-Ázsia-kutatást is.

Az azóta megjelent, különböző értékű összefoglalások: *Geschichte Mittelasiens*. Szerk. B. SPULER. Leiden–Köln, 1966. (Handbuch der Orientalistik V/5); *Zentralasien*. Szerk. G. HAMBLY. Frankfurt am Main–Hamburg, 1966. (Fischer Weltgeschichte 16); ugyanez angolul: *Central Asia*. Szerk. G. HAMBLY. London–Edinburgh, 1969; D. SINOR, *Inner Asia. History – Civilization – Languages. A Syllabus*. Bloomington, 1969 (bővített és revideált kiadása: Bloomington, 1971); L. KWANTEN, *Imperial nomads: a history of Central Asia 500–1500*. Leicester, 1979. Ezek közül a Spuler és Hambly szerkesztette kötetek és Sinor tankönyve Grousset művénél jóval kisebb terjedelmű, de hasznos összefoglalások, Kwanten könyve viszont igen sok hibát tartalmazó, egyenetlen munka.

Haszonnal forgatható két török nyelvű munka, melyek a Belső-Ázsiában kulcsfontosságú török népek történetét tárgyalják összefoglalóan: Z. V. TOGAN, *Umumi Türk tarihine giris*. Istanbul, 1946, 1970, 1981; L. RÁSONYI, *Tarihte Türklük*. Ankara, 1971. A hasznos részletek ellenére mindkét munka meglehetősen konfúzus.

1990 óta ugrásszerűen megnőtt a Belső-Ázsia történetét tárgyaló összefoglaló művek száma. A sort a *The Cambridge History of Early Inner Asia*. Ed. D. SINOR. Cambridge, 1990 nyitja, mely az egyes témák legkiválóbb szakembereinek értekezéseit tartalmazza.

P. B. GOLDEN, *An introduction to the history of the Turkic peoples. Ethnogenesis and state-formation in medieval and early modern Eurasia and the Middle East*. Wiesbaden, 1992. A kiváló tudós nagy erudícióval megírt könyve, melynek folyamatos narrációját azonban a rendkívül alapos filológiai fejtegetések gyakran szétfeszítik.

History of civilizations of Central Asia. I. *The dawn of civilization: earliest times to 700 B.C.* Paris, 1996; II. *The development of sedentary and nomadic civilizations: 700 B.C. to A.D. 250*. Ed. J. HARMATTA. Paris, 1994; III. *The crossroads of civilizations: A.D. 250 to 750*. Ed. B. A. LITVINSKY. Paris, 1996. Az UNESCO által kiadott gyűjteményes kötetek, egyenetlen színvonalú cikkekkel.

D. CHRISTIAN, *A history of Russia, Central Asia and Mongolia*. I. *Inner Eurasia from prehistory to the Mongol Empire*. Oxford, 1998. A nyakatekert cím ellenére hasznos összefoglalás, főleg a türk korszak előtti periódusra, amely rész több mint a könyv felét teszi ki. A szerző alapos bibliográfiai ismeretekkel rendelkezik, de nem sikerült a szerteágazó anyagot koncepcionálisan egységes egészé tennie.

S. SOUCEK, *A History of Inner Asia*. Cambridge, 2000. Megbízható, értelmes összefoglalás a 6–16. századi belső-ázsiai történelemre.

Minden esetben hasznos segítséget nyújtanak a *Korai magyar történeti lexikon, 9–14. század*. Főszerk. KRISTÓ Gy., szerk. ENGEL P.–MAKK F. Budapest, 1994 és a *The Encyclopaedia of Islam* I– (Leiden–London, 1960–) vonatkozó címszavai.

Nem mehetünk el szó nélkül egy törökországi kiadvány mellett. *Yeni Türkiye* néven ugyanis pár éve létrejött egy alapítvány, nyilvánvalóan jelentős tőkeerővel a háta mögött, mely monumentális vállalkozásba kezdett: nemzetközi tudóscsoport közreműködésével összesen 37 kötetben (!) 2001-ben megjelentette a törökség teljes történetét. Három sorozat alkotja a művet: 1. *The Turks*. 6 kötet, 2. *Türkler*, 21 kötet, 3. *Genel Türk tarihi*, 10 kötet. A www.turkish-history.com honlap részletes tájékoztatót ad az érdeklődőnek. A munka használhatóságáról csak annyit mondhatunk, hogy a rövid előkészítési idő miatt a mű nélkülöz bármilyen egységes koncepciót

vagy szerkesztési elvet. Így ismert és kevésbé ismert tudósok értekezéseinek kusza gyűjteményét tarthatjuk kezünkben, melyben értékes és felszínes cikkek tarka összevisszaságban sorjáznak.

Újabban látott napvilágot a turkológia kézikönyv sorozatban a steppe korai történetét tárgyaló kötet: *History of the Turkic Peoples in the Pre-Islamic Period*. Ed. H. R. ROEMER with the assistance of W.-E. SCHARLIPP. (Philologiae Turcicae fundamenta: T. III., Philologiae et historiae Turcicae Fundamenta. T. I. Ed. L. BAZIN, Gy. HAZAI. Berlin, 2000.)

1. FEJEZET – BEVEZETÉS

1. Belső-Ázsia fogalma

Európa és Ázsia földrajzi értelemben vett különválasztása, külön földrészekként való kezelése csupán a hagyományokon alapszik, hiszen a hatalmas kiterjedésű eurázsiai kontinensen nem találunk olyan földrajzi jellegű határt, melynek alapján két részre oszthatnánk. A szétválasztásnak tehát nem földrajzi, hanem kulturális alapja van: az óriási földrész nyugati felén létrejött európai civilizáció nevezte a saját civilizációjának keleti határán túl levő területet Ázsiának. Ázsia így eredetileg az európaiak által használt fogalom, melyet maguk az ázsiaik csak az újabb időkben kezdtek használni összefoglaló elnevezésként. Következésképpen Európa és Ázsia az európaiak által használt fogalmak, civilizációs különbségek kifejezésére. De míg Európa a középkor folyamán kialakuló civilizációs egységként tudta magát látni, addig Ázsia sohasem volt egységes. A kínai vagy az indiai oikumené tagja sohasem tudta, hogy ő egy tágabb ázsiai egységnek lenne a része. Az ázsiai szolidaritási gondolat igen kései, a 20. század szülötte, s mint oly sok más, ez is európai mintára jött létre. A Kr. e. 5. században élt Hérodotosz görög történetíró már elfogadott tényként közli, hogy Európa és Ázsia két külön terület. Hérodotosz nyomán a klasszikus ókor, majd az európai középkor földrajztudománya hosszú ideig a Tanaisz (ma Don) folyónál húzta meg a két terület határát. Az újabb kor európai tudományában alakult ki az a felfogás, amely hagyományosan az Urál hegység észak–déli vonulatát, az Urál folyót, a Káspi-tó északnyugati

partvidékét, a Kaukázust és a Fekete-tengert jelölte ki a két földrész határaként. A földrajzi határ megvonásának az önkényessége világosan kitűnik ebből a felsorolásból, hiszen az Urál hegység közismerten inkább összekötötte, mint szétválasztotta a két oldalon élőket, az Urál hegység és a Káspi-tó közötti pusztavidék pedig szerves folytatása az ázsiai steppeövezetnek, mely mindig akadálytalan átjárót biztosított a keletről nyugat felé özönlő népvándorlási hullámoknak.

Amilyen nehéz volt Európa és Ázsia között határt húzni, éppoly nehéz Ázsiát további részekre bontani. A hagyományos égtájak szerinti bontásban (Észak-, Dél-, Kelet-, Nyugat-Ázsia) még mindig marad Ázsiának egy része, melyet sehova sem sikerült besorolnunk, s ez a *középső* vagy *belső* része. De amilyen könnyen jutottunk el idáig, annyira nehéz a közelebbi meghatározás: mik is ennek a középső résznek a határai. Először is az elnevezésről. A nemzetközi irodalomban elég nagy terminológiai zűrzavar uralkodik a Közép- és Belső-Ázsia szavak használatát illetően. A kérdés gyakorlati, ezért különösebb magyarázatok helyett közlöm, hogy a magyar kutatás, így magam is, a Közép-Ázsia terminust csak szűk értelemben, a mai Nyugat- és Kelet-Turkesztánra vonatkoztatva használom, míg a Belső-Ázsia szót ennél jóval tágabb földrajzi-civilizációs egységre. Felfogásom szerint tehát Közép-Ázsia a nagyobb egységnek, Belső-Ázsiának központi része. De hogyan tudjuk Belső-Ázsia határait megvonni? Még kevésbé tényleges földrajzi eszközökkel, mint Európa és Ázsia szétválasztásánál történt. Jobbnak látszik, ha Belső-Ázsiát is elsősorban kulturális-civilizációs egységnek fogjuk fel, mely térben és időben változó határokkal rendelkezett. Természetesen a lényeges központi területek állandóak voltak, az ingadozás csak a perifériákon mutatkozott. Belső-Ázsiának területi meghatározását inkább negatív, mint pozitív kritériumok alapján végezhetjük el. Délen a nagy letelepült civilizációk ugyanis az ázsiai kontinens szélein helyezkedtek el, nyugatról kelet felé haladva a következő sorrendben: a közel-keleti sémi civilizációk, Irán, India, a hátsó-indiai civilizációk, Kína és Japán. Ázsia északi részén a tajga- és a tundraöv népei most szintén kívül esnek érdeklődésünkön. Mindaz, ami e két, déli és északi határ közé

esik, Belső-Ázsia. E tág meghatározásból is következik, hogy Belső-Ázsiának a letelepült civilizációkkal való határa történetileg ingadozó, de az biztos, hogy hosszú történelmi távon Belső-Ázsia területe egyre zsugorodott. Belső-Ázsia legnagyobb kiterjedését a 13. században érte el, a mongol világbirodalom idején, amikor ideig-óráig ráterpeszkedett még a kínai és iráni civilizációra is. A Mongol Birodalom széthullása után Belső-Ázsia, ez az amőbatestű történeti lény, egyre csak zsugorodott, s azt lehet mondani, hogy a 20. századra a történelmi Belső-Ázsia szinte megszűnt. Területén három ország, a Szovjetunió, Mongólia és Kína osztozott, majd 1991-ben, a Szovjetunió felbomlását követően öt új állam jött létre Közép-Ázsiában (Türkmenisztán, Kazakisztán, Kirgizisztán, Özbekisztán és Tádzsikisztán). A letelepült élet elterjedésével a mezőgazdaság és az ipar egyre több földet hódít meg területéből, s ma már Belső-Ázsiát szinte csak földrajzi fogalomként használhatjuk, elsősorban Mongólia területére.

Keleti irányban lényegében egyszerű a dolgunk, a Nagy-Hingan hegláncát vonhatjuk meg Belső-Ázsia határául, bár alkalmanként az attól keletre levő Mandzsúria is szoros történeti kapcsolatba került Belső-Ázsiával. Végezetül nyugati irányban igencsak nehéz Belső-Ázsiát lehatárolni. Errefelé nemcsak hogy természetes földrajzi határa nincsen, hanem civilizációs szempontból is szervesen folytatódik Európa irányában. A történelem fittyet hányt a mesterséges határokra, s a belső-ázsiai nomád népek vándorlásait egészen a Kárpát-medencéig folytatták. Ily módon az a furcsa helyzet áll elő, hogy az Urál folyótól nyugatra eső terület, a mai délorosz–ukrán pusztavidék, egészen a Kárpát-medencéig, bár földrajzilag Európa, történetileg Belső-Ázsiához kapcsolódik, legalábbis addig, amíg ezt a területet a terjeszkedő orosz állam teljesen magába nem olvasztotta. A steppevidéknek ez a teljes elnyelése pedig 1784-ben, a Krími Kánság orosz fennhatóság alá kerülésével fejeződött be. Kétségtől pontosabb lenne, ha az itt nagy vonalakban körülhatárolt területet Belső-Euráziának vagy Közép-Euráziának neveznénk, mint ezt az utóbbit Sinor Dénes javasolta. De a megszokottság és egyszerűség miatt inkább megtartjuk a Belső-Ázsia terminust. Ezek után senkit sem fog

zavarni, ha a földrajzi Kelet-Európa déli, steppei sávjának történéseit Belső-Ázsia régi történetének szerves részeként tárgyaljuk.

BIBLIOGRÁFIA

SINOR, *Inner Asia* 1–5; D. SINOR, *Inner Asia–Central Eurasia*. In: *Indo-Asia. Vierteljahreshefte für Politik, Kultur und Wirtschaft Indiens*, Heft 3, 1974. 214–222; D. SINOR, *What is Inner Asia?* Indiana University, Asian Studies Research Institute, 1975.

2. Belső-Ázsia természeti földrajza

Bármennyire kulturális-civilizációs fogalomként határoztuk meg Belső-Ázsiát, ez a civilizáció bizonyos földrajzi feltételek mellett alakult ki. Ezek a földrajzi tényezők viszont nagymértékben meghatározták gazdasági életének lehetőségeit, ily módon hozzájárultak ahhoz, hogy Belső-Ázsia kulturális fogalom is legyen. Ezért Belső-Ázsia természeti földrajza főbb jellemzőinek ismerete nélkülözhetetlen Belső-Ázsia történetének amegértéséhez.

Belső-Ázsia a világ talán legnagyobb területet elfoglaló földrajzi egysége. Több mint 8 millió km²-nyi óriási szárazföld, melyet minden oldalról szárazföld határol, hacsak nem számítjuk a Káspitavat és a Fekete-tengert Belső-Ázsia nyugati végein. E hatalmas terület klímája igen mostoha, s bár ilyen nagy területen lehetetlen egységes éghajlatról beszélni, mégis, ha egy szóval kellene jellemeznünk, szélsőségesen kontinentálisnak nevezhetnénk. Ezt a klímát az igen meleg nyarak és hideg telek jellemzik, valamint a szárazság, mivel az óceáni légtömegek nem tudnak a kontinens belsejébe áramolni. Minimális, évi 250–500 mm csapadékmennyiségét elsősorban az Atlanti-óceán felől áramló légtömegektől kapja. Az Indiai-óceánból származó légtömegeket a Himalája hegylánca fogja fel, a Csendes-óceán felől jövő légtömeg pedig csak a keskeny keleti partvidéket tudja csapadékkal ellátni. Turkesztánban és a Góbi sivatagban a csapadék még ennél is kevesebb. Az évi átlaghőmérséklet igen alacsony. Rendkívül kemény telek uralkodnak, s mivel kevés a felhő, nyáron a nagy nappali felmelegedéseket éjjel hirtelen és gyors lehűlés követi.

Belső-Ázsia északi része a világ legnagyobb folyórendszereinek a hazája. A legnagyobb folyók a Jeges-tengerbe ömölnek, így az Ob és vízrendszere (Irtis, Isim, Tobol stb.), valamint a Jenyiszej és Léna folyók vízrendszerükkel együtt. Mivel e folyók torkolatvidéke az év legnagyobb részében be van fagyva, e folyórendszereknek nincs igazi levezetése. Ezzel magyarázható, hogy Szibériában igen sok a hatalmas kiterjedésű mocsaras, lápos terület. Belső-Ázsia nagy része is lefolyástalan terület, a folyók vagy tavakba viszik vizüket, vagy eltűnnek a sivatagban. A Volga–Káma vízrendszere, valamint az Urál és Emba folyók a Káspi-tóba ömlenek, mely a világ legnagyobb sós vizű tava. A Szir-darja és Amu-darja az Aral-tóba, az Ili a Balhas-tóba, a Szelenga és vízrendszere (Orhon, Tola stb.) a Bajkál-tóba folyik. A Tarim folyó keleti irányba halad, majd a sivatagban enyészik el.

A Hindukus hegységtől a Sztanovoj-hegységig északkeleti irányban több ezer kilométeren keresztül hatalmas hegyvonulatok húzódnak, amelyek nagy vonalakban az Atlanti- és a Csendes-óceán felől jövő légtömegek közötti választóvonalat alkotják. Ezek a hegyláncok a következők: a Pamír, a Tien-san, a Tarbagataj, az Altaj, a Szaján, a Tannu-Ola, a Hangáj, a Jablonovij. Ez a hatalmas hegyláncvonulat nagyjából két részre osztja Belső-Ázsiát. A hegyektől északnyugatra helyezkedik el Nyugat-Turkesztán, a Volga–Urál-vidék és a délorosz steppe, délkeletre pedig Kelet-Turkesztán és a mongóliai felföld. Az utóbbi, délkeleti részen található még Tibet és Mandzsúria, melyek földrajzilag és kulturálisan is Belső-Ázsiától eltérő területek, de sok érintkezési pontjuk van a hagyományos Belső-Ázsiával.

Kezdjük először ezzel a délkeleti féllal. Kelet- vagy Kínai Turkesztán ma Kína területén található, kínai elnevezése Szinkiang. A Tien-san hegyvonulat élesen két részre osztja. Északi részén a Tien-san és az Altaj között van Dzsungária, míg a Tien-santól délre húzódik a Tarim folyó medencéje, amely ősidők óta termékeny oázisvárosok hazája volt. A Tarimtól délre a Kunlun és Altin-tag hegyláncáig a Takla-Makán sivatag található. A Tien-san legkeletibb nyúlványainál van a Turfáni-depresszió (mélyedés), 154 méterre a tengerszint alatt.

A Mongol-fennsík jóval nagyobb területet foglal magába, mint a mai Mongólia. Délen a Góbi sivatag helyezkedik el, mely a kínai Nagy Falig húzódik le. A Sárga-folyó (Huangho) és a kínai Nagy Fal közé eső területet Ordosznak nevezzük. Kelet felől a Mongol-fennsíkot a Nagy-Hingan hegység határolja, északon a Bajkál-tóig nyúlik fel, nyugaton pedig az Altaj és Tannu-Ola hegységei szegélyezik. A mai Mongólia területét sokszor Külső-Mongóliának nevezzük, míg a Mandzsúria és Külső-Mongólia közti részt, mely ma Kína területére esik, Belső-Mongóliának.

A Nagy-Hingan hegységtől keletre helyezkedik el Mandzsúria. Két fő folyója a délen a tengerbe ömlő Liao és az észak felé folyó, Amurba ömlő Szungari. Mandzsúria klímája jelentősen eltér Belső-Ázsia többi részétől a Csendes-óceán közelsége miatt. Ez a csapadékban gazdag időjárás a mezőgazdaság számára sokkal kedvezőbb lehetőségeket biztosít, mint Belső-Ázsia legtöbb területe.

A Kunlun, Karakorum és Himalája övezte hatalmas fennsíkon helyezkedik el Tibet, a Föld legmagasabban fekvő platója.

Az Elburz, Köpet-dag, Hindukus, Pamír és Tien-san hegyvonulatától északra terül el Nyugat-vagy Orosz Turkesztán. Nyugaton a Káspi-tó, az Urál folyó és az Urál hegység déli nyúlványaival határos, keleten Dzsungáriával és az Altaj hegységgel, északon egészen az Irtis, Isim és Tobol felső folyásáig nyúlik fel. A Káspi-tó és az Amudarja között van a Kara-kum, az Amudarja és Szirdarja között a Kizil-kum homoksivatag. Az utóbbi két nagy folyó az Aral-tóba ömlik. A két folyó közti területet, mely évezredek óta öntözéses gazdálkodást folytató termékeny oázisvárosok hazája, latin néven Transoxianának (azaz az Oxuson/Amudarján túl levő terület) vagy arab néven Mávaráunnahr-nak ('a folyón túl') nevezzük. A Balhas-tó és az Iszik-köl közötti tájegység a Hétfolyam vidéke, török néven Jetiszu vagy Dzsetiszu, orosz néven Szemirecsje. A terület fő folyója az Ili. Szemirecsje és a Szirdarja között folyik a Csu, mely északnyugati irányban haladva a sivatagban vész el. Keleti irányból, Dzsungáriából Szemirecsje területére ősidők óta egy szűk átjárón, a Dzsungáriai-kapun lehetett átjutni. Minden nyugatra tartó

népvándorlási hullám ezen az átjárón haladt át. Az Aral és Balhas vonalától északra terül el a nagy kiterjedésű Kazak-steppe, mely Eurázsia legnagyobb füvespusztája.

Az Urál és Volga folyók medencéje természetes folytatója a Kazak-steppének, akár csak a Volgától nyugatra elterülő dél orosz steppe is. A középső Volga-vidék észak felé fokozatosan átmegy a ligetessteppe-, majd az erdőövezetbe. A fekete-tengeri steppevidék folyóban rendkívül gazdag, a Don, Dnyeper, Bug, Dnyeszter és ezek vízrendszere a Fekete-tengerbe ömlik.

A jó minőségű fekete talajon, orosz nevén a csernozjomon, gazdag fű nő, mely az állattartásra kiválóan alkalmas. Nyugaton a dél orosz steppevidék egészen a Kárpát-medencéig terjed, sőt a Kárpátokon túl a magyar Nagyalföld a hatalmas steppeövezet legnyugatibb pontjának tekinthető.

A tárgyalt természeti egységektől északra, a Csendes-óceán és az Urál hegység között helyezkedik el Szibéria, a Föld leghatalmasabb tájegysége, melynek számottevő hatása nem volt Belső-Ázsia történeti fejlődésére. Ázsiának ez az északi része két vegetációs sávra oszlik, a tundraövezetre, melyet a nagy hideg és a minimális vegetáció jellemez, és a délibb tajgaövezetre, mely a Föld legnagyobb kiterjedésű erdővidéke. Dél felé a tajgaövezet átmenetet képez a steppeövezet felé, ezt a sávot hívjuk erdős- vagy ligetessteppének. Ez a sáv már Belső-Ázsiához sorolható, itt zajlottak le az erdei és pusztai népek érintkezései. A steppeövezet, fűvel borított terület lévén, eleve alkalmas volt az állattenyésztésre. A steppevidék, mint láttuk, dél felé időnként sivatagba megy át, s a sivatag igen szerény mértékben alkalmas csak emberi településre. Belső-Ázsia területe tehát a steppe- és sivatagövezetet foglalja magában.

BIBLIOGRÁFIA

D. SINOR, *Inner Asia 7–17*; LIGETI L., *Az ismeretlen Belső-Ázsia*. Budapest, 1940. 7–13; STEIN A., *Legbelsőbb Ázsia földrajzának hatása a történelemben*. Budapest, 1925.

A 19–20. században több híres magyar geográfus és utazó vett részt Belső-Ázsia alaposabb megismerésében. Életükről és munkáikról rövid tájékoztatást ad: *Magyar utazók, földrajzi felfedezők*. Budapest, 1973. A minket érdeklő utazók: Lóczy Lajos (117–123), Déchy Mór (129–133), Vámbéry Ármin (208–213), Ujfalvy Károly (214–215), Stein Aurél (274–282), Almásy György (288–291), Prinz Gyula (291–298). A jelzett helyeken az illetők bibliográfiája megtalálható.

3. Belső-Ázsia és a nomadizmus

Belső-Ázsia természeti és klimatikus viszonyai, amelyeket áttekintettünk, szinte megszábták a táj gazdasági lehetőségeit. Mostoha kezekkel bánt vele a természet, a legtöbb terület mezőgazdasági termelésre nem megfelelő, csak Nyugat- és Kelet-Turkesztán az a terület, ahol régóta próbálkozott az ember öntözéses mezőgazdasági termeléssel. A steppeövezet, amely Belső-Ázsia legnagyobb részét jellemzi, gazdag legelői révén a külterjes állattartást tette lehetővé. Itt, a steppei övezetben alakulhatott ki az az állattartáson alapuló gazdaság és életforma, melyet nomádnak nevezünk.

A belső-ázsiai nomadizmus, ha rövid fogalmi meghatározását akarjuk adni, a legelőterületek szabályos váltogatásán alapuló nagyállattartó pásztorkodás. Történeti kialakulását rendszerint megelőzte egy komplex, földművelő-állattartó gazdálkodás. Az állattartásra való szakosodás rendszerint jól körvonalazható történeti és ökológiai tényezők hatására jött létre, a környezet lehetőségeihez való nagyfokú alkalmazkodás révén. A nomád gazdálkodás kialakulása az újkőkorbán (neolitikum) kezdődött el, és a bronzkorbán (Kr. e. 25–8. század) vált általánossá a Föld különböző pontjain.

A belső-ázsiai nomadizmus legismertebb állatai a ló, a szarvasmarha, a juh és a kecske voltak. A lónak megkülönböztetett szerepe volt Belső-Ázsiában, nem véletlen, hogy a nomád lovas alakja a belső-ázsiai nomád életforma fő szimbólumává vált. A ló a legfőbb közlekedési eszköz, a hadsereg alapja, s húsát még

étkezési célokra is felhasználták. A belső-ázsiai lófajta igen kis termetű, hosszú szőrzetű, vastag nyakú-lábú, nem valami mutatós jószág, de szívóosságban és gyorsaságban utolérhetetlen volt. Egész télen át megvan, a hó alól patájával kikaparja a fűvet, szükség esetén gallyakkal is táplálkozik. Az állattartáshoz két elengedhetetlen követelményre volt szükség: a legelőre és a vízre. Ezek megszerzése viszont folyamatos vándorlással járt. A nomád életforma tehát lehetlenné tette a tartósan letelepült életmódot, s az azzal járó állandó települések, városok, várak építését. Ez akkor is igaz, ha állandó szálláshelyeik azért voltak a nomádoknak, télen ugyanis rendszerint folyók mellé húzódtak, s ezek a téli szállások nagyjából mindig ugyanott helyezkedtek el. A vándorlás vagy nomadizálás nem vaktában zajlott, tehát nem kóborlás volt, mint azt sokszor félreértették a kívülállók, hanem meghatározott irányban és rendben történt. Eközben hatalmas távolságokat tehetett meg egy nomád csoport, akár ezer kilométert is egyévi ciklus alatt. A nomadizmus tehát, bár nem kötötte földhöz az embert, mint a földművelés, de korlátlan, bármilyen irányú mozgást sem tett lehetővé a számára. A nomád a környezet lehetőségei és a történelmi események megszabta útvonalakat követte. Egyszerre mindössze pár nagycsalád lehetett együtt, mert a legelő csak bizonyos számú állatot tudott ellátni fűvel. Ily módon a nomádok nagy területen szétszórva éltek, de ez a szétszórt tömeg a steppe nyitottsága és a gyors közlekedési eszköz, a ló következtében pillanatok alatt tudott „összeállni”. Ennek jelentőségét a nomádok harci erejénél látjuk majd. A vándorló életforma szigorúan megszabta a nomád lakását és mindennapjait. A nomád lakóhely a nemezjurta volt, melyet igen gyorsan lehetett felállítani és szétszedni, majd szekéren továbbszállítani. Egész jellemben, kiképzésében a mozgó, nomád életformát szolgálta.

A nomadizmus kezdetleges önellátó gazdaság volt. A nomád minden szükségletét ki tudta elégíteni saját életformáján belül. Az élelmezést és a lakást egyaránt a nomád állattartás termékeiből teremtette elő. Az egyszerű módszerek azonban, az időjárás viszonyosságok, a természeti csapások és járványok még ezt az alacsony színvonalú önellátást is időnként lehetlenné tették.

Ilyenkor gyakori volt a teljes elszegényedés és az éhezés. Ezen okból kifolyólag, és mert egyébként is szüksége volt mezőgazdasági és kézműipari termékekre, melyeket maga nem állított elő, a nomád gyakran rászorult a környező letelepült civilizációkra. Sokkal inkább, mint a letelepült a nomádra, bár az előbbinek is szüksége volt lóra és egyéb állatra. A nomád kétféle módon volt képes a számára szükséges áruk megszerzésére a környező civilizált népektől: vagy kereskedelem, vagy háború útján. A kereskedelem lehetőségei korlátozottak voltak, mert lovat és más állatot – az egyedüli termék, amivel a nomád rendelkezett – nem lehetett korlátlan mennyiségben eladni. Mikor a letelepült állam nem volt hajlandó a nomádokkal kereskedni, a nomádok számára a második lehetőség jelent meg mint kényszer. Kénytelenek voltak háború útján beszerezni a szükségesnek ítélt javakat. A nomád gazdaság alapvető egyoldalúságából adódott tehát „rabló” természete; ez az egyoldalúság viszont kényszerítő ökológiai körülmények hatására alakult ki. A kínaiak tévedése volt, amikor azt hitték, hogy a kereskedelem megtagadásával a nomádokat le tudják szerelni. Ilyen esetekben a nomádoknak nem volt más választása, mint hogy fegyverrel szerezzenek érvényt akaratuknak. A nomád népeknek állandó háborúskodása egymás között és a környező civilizált államokkal ebből a nomád gazdaság mélyén rejlő kényszerből fakadt. De a gazdasági kényszeren kívül a nomád társadalmak szerkezete és ideológiája is ebben a „harcias” irányban hatott.

A legtöbb belső-ázsiai nomád társadalmat nemzetségi-törzsi társadalomként jellemezhetnénk. Közismert, hogy az első emberi társadalmak vérségi elven szerveződtek. Ez hozta létre a helyenként és időnként részleteiben annyira eltérő, mégis közös alappal rendelkező nemzetségi rendszereket. A társadalmi termelés létrejötte és fejlődése, valamint a népesség növekedése idővel meghaladta a nemzetségi rendszer korlátait, de a társadalom egészének nemzetségi-vérségi alapon való szemlélete, fogalmi megragadása még akkor is érvényben volt, amikor a politikai integráció már rég túllépett a nemzetségi kereteken. A fejlődés következtében nagyobb szervezeti egységek, törzsek alakultak ki, de ezek tudatilag érintetlenül hagyták a nemzetségi alapokat.

Társadalmat összetartó erőnek csak a származás, eredet közösségét tudták elképzelni akkor is, amikor ez már rég fikció volt. A politikai integráció során törzsivé alakult, de nemzeti szerkezetét megőrző nomád társadalmak egységét, összetartozását, fennállását nemcsak a közös eredethez, hanem a törzsi vallás legfőbb lényé is szavatolta. A belső-ázsiai nomádok törzsi szervezete létrehozta tudati síkon a maga leplezetlenül nyílt hatalmi felfogását. A hatalom dinamikus fogalom, vagy nő, vagy csökken: úgy tudom fenntartani, hogy állandóan növelni próbálom. A törzs hatalmát először közeli, rokon törzsekre próbálja kiterjeszteni, majd távolibbakra is. A steppe jó „szállító” képessége és a gyors lovas közlekedés miatt pillanatok alatt állhatott össze egy sok törzset egyesítő nomád birodalom, s az így létrejött birodalom nemsokára megkezdte támadását a környező civilizációk valamelyike ellen.

Az említett gazdasági, társadalmi és tudati okok jól magyarázzák, hogy a belső-ázsiai harcias nomádok Kínától Bizáncig miért tűntek fel gyakran a történelem színpadán mint veszedelmes hódítók. Így nem lehet véletlen, hogy Belső-Ázsia politikai története szinte állandó harcok, háborúk monoton sorának története, ahol csak a helyszínek, dátumok, népek és törzsek kavarnak tarka összevisszaságban. A nomád gazdaság szinte semmit sem fejlődött évezredek óta, képtelen a megújulásra, innen a politikai kép monotonsága is. Sokszor a történelmi elemzés is nehezen tud túllépni az „örök nomád” statikus képén, még kevésbé volt erre képes a középkori kínai, bizánci vagy nyugat-európai történetírás, melyek sztereotípiákat, közhelyeket alkalmaztak rájuk. Így lehet, hogy a hunok, avarok, türkök vagy magyarok sokszor csak nevükben különböztek a középkori Nyugat számára, a sztereotip nomád hódító képének mindössze elnevezésben különböző változataként.

A nomád történelemben jelentős változás csak akkor állott be, amikor a nomád valamilyen letelepült civilizációval került kapcsolatba, hódítás vagy betelepülés során, sezen állam intézményei, szokásai hatni kezdtek rá. Az ilyen talajra telepedett

nomád társadalmak sajátos átalakuláson mehetek át, s ezek története különös érdeklődésünkre tarthat számot.

Mikor a steppevidék nomádjait egy erős törzs nagyobb politikai egységbe tömörítette, gyakran jöttek létre nomád birodalmak, melyek sok ponton már az államiság jegyeit viselték magukon. Ezeknek a nagy politikai alakulatoknak az igazgatása fejlettebb intézményrendszert és írásbeliséget követelt, s ezeket majd minden esetben a környező letelepült civilizációktól kölcsönözték a nomádok. Mikor a nomád birodalmak kiléptek saját földrajzi kereteik közül és hódítani kezdtek, meghatározott útvonalakat követtek. A belső-ázsiai nomád birodalmak bölcsője kétségkívül a mai Mongólia területén volt, ezen a nomadizmus szempontjából legfontosabb tájegységen. Az innen kirajzó nomád hullámokból a legtöbbet Kína kapta. De a déli, Kínába vezető úton kívül majdnem ilyen gyakori volt a nyugati vándorút. Ez esetben a nomádok mindig a Dzsungáriai-kapun keltek át, majd haladtak tovább a Kazak-steppén. Itt útjuk kétfelé válhatott. Egyrészt délnyugati irányban az Amu-darja és Szirdarja közére mentek, majd tovább Iránba. A másik hullám pedig továbbvándorolt a Kazak-steppéről nyugati irányban, sa Volgán átkelve a délorosz steppére jutott. Természetesen minél nyugatabbra mentek a nomádok, annál inkább szétszóródtak útközben. Nyilvánvaló, hogy Kínát még tömegekben tudták megtámadni, míg a Kárpát-medencéig már csak töredékeik jutottak el. A hosszú úton az eredeti nomád népesség jelentős része elpusztulhatott, illetve más népekkel keveredett, de eredeti nevüket a megőrződő „mag” továbbörökíthette.

Ahogy a nomádok népvándorlási hullámai meghatározott, történetileg kialakult útvonalakon történtek, ugyanúgy a környező civilizációkkal való kereskedelmi kapcsolataiknak is megvoltak a bejáratott útvonalai. A kereskedelmi utak közül kettőről külön érdemes megemlékeznünk, egyik a híres selyem útja, a másik a prém útja. A Selyemút Kínát kötötte össze Bizánccal, s az út jelentős része Belső-Ázsia területén húzódott. Ebbe a nemzetközi kereskedelmi útvonalba kapcsolódtak be a nomádok. A karavánokat minden országban átpakolták, újra értékesítették, s ki tudja hány

kereskedő kezén ment át egy áru, amíg Bizáncba vagy Rómába érkezett. Tunhuangig, Kína egykori északnyugati határvidékéig egy út haladt, majd itt a karavánút háromfelé vált, hogy a messzi Kásgárban újra találkozzék. A déli út Csarklikon át a Kerja, Hotán, Jarkend útvonalon haladt, az Altin-tag és Kunlun hegységek vonulatát követve. A középső út a Takla-Makán sivatagot északon kerülte meg, s Kurlán, Kucsán át jutott Kásgárba, az északi út pedig Turfánt és Urumcsit érintette. Kásgárból a Pamíron át haladt az út a mai észak-afganisztáni Balhba, innen már kívül esett Belső-Ázsia területén. A másik kereskedelmi útvonal, melyen prémkereskedelem zajlott, az ún. prém útja volt. Ez az erdőrégióból, az Altaj és Szaján hegységből indult, s Nyugat-Szibérián és az Urál hegységen át jutott körülbelül a mai Baskíria vidékére, majd onnan tovább Európába. A selyem és prém útján nem történtek olyan látványos népmozgások, mint a nagy steppei országúton, de ezek az utak jelentősen hozzájárultak az egyes területek közötti érintkezés kialakításához és fenntartásához. Mindenfajta földrajzi és politikai információnak fontos korabeli közvetítői voltak.

A nomád és a civilizált érintkezésének bizonyos törvényszerűségei alakultak ki a történelem során. A nomád majdnem mindig rövid időn belül beolvadt a letelepült, civilizált népességbe. A letelepült civilizációknak hatalmas vonzereje volt a nomádok számára. Nomádnak lenni a történelmi fejlődés és körülmények szabta kényeszerű élet, s ki ne lenne hajlandó a letelepedett, kényelmesebb életért a zord nomád életet otthagyni? Aki egyszer megízlelte a civilizáció áldásait, az már önként nem hajlandó nomádnak visszamenni. A nomád asszimilációja teljesen önkéntes folyamat, a *nomád* akarja „barbár” állapotát otthagyni. Sok esetben a nomádok kérték betelepítésüket a civilizált területre, de többnyire csupán a civilizációk peremvidékére kaptak letelepülési engedélyt, sokszor határvédői feladatok ellátására. Így rakódtak le az egyes ázsiai civilizációk szélén a nomád etnikai rétegek Kínától egészen Iránig. Hogy a helyi kultúrákból mit s hogyan vettek át a nomádok, az már a szituációtól függött. Mindenesetre Belső-Ázsia peremvidékén az írások, nyelvek és kultúrák igen változatos egymás mellett élése volt megfigyelhető. Legváltozatosabban és legszínesebben a nomád és

letelepedett egymásrahatása talán a Szir-darja és Amu-darja között, valamint a kelet-turkesztáni városállamokban mutatkozott meg.

Mindebből az következik, hogy a letelepült civilizációk területe a fokozatos nomád beolvadások útján egyre nőtt, a nomádok Belső-Ázsiája pedig folyamatosan csökkent. Hiába hódították meg Észak-Kínát számtalanszor az északról jövő nomád népek, a végeredmény mégsem változott: hunból és türkből éppúgy kínai lett, mint mongolból és mandzsuból. Kínában a sinizáció, azaz elkínaisodás, Iránban az iranizálódás törvényszerű, feltartóztathatatlan folyamat volt.

A belső-ázsiai nomád harcos, íjával és nyilával a tűzifegyverek feltalálásáig szinte legyőzhetetlen volt. S mivel a nomád társadalom lényegéből fakadt az állandó háború, a nomádok állandó veszélyt jelentettek a környező civilizált világnak. A 16. század óta a nomádok már nem voltak legyőzhetetlen ellenfelek, s a letelepült civilizációk térhódításával a nomádok Belső-Ázsiája fokozatosan politikai jelentéktelenségbe hanyatlott. A 19–20. században azután az orosz, brit és kínai nagyhatalmi törekvéseknek esett áldozatul, e három nagyhatalom versengéséből végül a kínai és az orosz osztotta fel egymás között a történelmi Belső-Ázsia területét. A nomadizmus tehát végső soron a társadalmi-gazdasági fejlődés zsákutcájának bizonyult, mely a modern ipari társadalmak létrejöttével vesztette el létalapjait. De ez nem jogosít fel minket, hogy a nomadizmus pár évezredes történetét lekicsinyeljük. Történetileg elkerülhetetlen fejlődési fok volt ez, melyet a táj ökológiai lehetőségei hívtak életre. Mindenesetre a táj adta lehetőség, a nomád állattartás még sokáig jelen lesz a mai Belső-Ázsiában is, annak régi, szűkösségre kényszerítő gazdasági és hódításra ösztönző társadalmi következményei nélkül. A letűnt, régi Belső-Ázsia pedig továbbra is ott fog csillogni az emberiség történetén, melynek ismerete nélkül a világtörténeti folyamatokat képtelenek lennénk megérteni a maguk teljességében.

BIBLIOGRÁFIA

A nomadizmusról kiváló összefoglalás: ECSEDY I., *A nomád társadalmak gazdasági és társadalmi szerkezetéről*. In: *Őstársadalom és ázsiai termelési mód*. Szerk. TÓKEI F. Budapest, 1976. 91–140. – A törzsi társadalmakról és gazdaságokról: M. D. SAHLINS, *Törzsek*. In: E. R. SERVICE–M. D. SAHLINS–E. R. WOLF, *Vadászok, törzsek, parasztok*. Budapest, 1973. 137–315. – A nomád állattartás geneziséről és a régi Belső-Ázsia nomádjairól: G. E. MARKOV, *Kocevnikii Azii*. Moskva, 1976. 8–48. – Rövid összefoglalás a belső-ázsiai nomadizmusról: D. SINOR, *Central Eurasia*. In: *Orientalism and history*. Ed. by D. SINOR. Bloomington–London, 1970. 93–119. – A legújabb monográfia, részletes bibliográfiával: A. M. KHAZANOV, *Nomads and the outside world*. Cambridge, 1984.

P. B. GOLDEN, *Imperial Ideology and the Sources of Political Unity Amongst the Pre-Cinggisid Nomads of Western Eurasia*. *AEMAE* 2(1982), 37–76; RÓNA-TAS A., *A nomád életforma geneziséhez*. In: *Nomád társadalmak és államalakulatok*. Szerk. TÓKEI F. Budapest, 1983. 51–65; ZIMONYI I., *Az eurázsiai steppe nomádjai és szomszédai*. *AUSz* 99(1995), 67–72; ZIMONYI I., *Az eurázsiai steppe nomádjai és a Közel-Kelet beduinjai*. *AUSz* 110(2002), 99–108.

4. Belső-Ázsia történetének korszakai

Belső-Ázsia történetének korszakolása nem könnyű feladat. Mint minden kronológia, sok önkényességet tartalmazhat, hiszen a végtelen idő folyamatát ki itt, ki ott tartja megszakíthatónak, korszakokra oszthatónak. Bizonyos időrendi választvonalak, Belső-Ázsia egészét érintő nagy változások nyomán, kétségkívül megállapíthatók. Ezek a nagy változások rendszerint egy törzsszövetség elindította népmozgások voltak, melyek aztán hosszú időre átfomálták Belső-Ázsia etnikai képét. Az az európai történelemben kialakult hagyományos őskor–ókor–középkor–újkor felosztás, amely az európai történelem tanulságaira támaszkodik, merőben erőltetett lenne Belső-Ázsia történelmére. A hiungnuk, a 6. század közepén birodalmat alapító türkök vagy a 13. században

világbirodalmat szervező mongolok társadalma között igen sok az összekötő elem, talán több, mint a szétválasztó tényező. Következésképpen ha azt mondom, hogy a hiungnuk az ókorban éltek, a türkök a kora középkorban, a mongolok a középkorban, nem sokat közöltem róluk, legfeljebb az európai történelem időbeli viszonylatában helyeztem el őket. Ezzel nem azt állítom, hogy a hiungnuk, türkök és mongolok társadalma között tökéletes megfelelés vagy azonosság lenne. Fejlődése a steppei történelemnek is van, de ez a fejlődés sokkal nehezebben meghatározható, mivel a nomád lét általános törvényeiből fakadó tendenciák gyakran elfedik a különbségeket.

Belső-Ázsia őskora, mely a Homo sapiensnek e területen való megjelenésétől a Belső-Ázsiára vonatkozó első írásos feljegyzések koráig tart, kívül esik most érdeklődésünkön. Az őskorral foglalkozó régészek feladata, hogy kicsiholjanak valami vallomást tárgyi emlékekből, de ezek sajnos a történész számára örökre némák maradnak, mivel a történész eszköze a nyelv. Az igazi emberi történelem az írásbeliséggel kezdődik, amikor az ember emlékezetét írásban is képes rögzíteni. Belső-Ázsia nyugati felére az első tudósítások a görögöktől származnak a Kr. e. 6. századtól kezdve, a keleti részre vonatkozó kínai tudósítások pedig a Kr. e. 3. évszázadban jelennek meg. Nyugat-Belső-Ázsiában különböző indoeurópai népek történetének kora ez, Kelet-Belső-Ázsia pedig a tudomány által máig sem pontosan azonosított nomád népek és birodalmak történetének tanúja. Az utóbbiak között ott találjuk a későbbi törökök és mongolok nyelvi elődeit is, de döntő bizonyítékok híján csak azt mondhatjuk, hogy valószínűleg török és mongol nyelvű népek voltak. De ezeken kívül olyan népek is éltek itt, amelyeknek nyelve a későbbiek során kihalt, beszélőik más nyelvi csoportokba olvadtak be. Ezeknek a jobb híján paleoszibériainak nevezett nyelveknek egy-egy töredék csoportja maradt fenn a Jenyiszej vidékén (pl. a jenyiszeji osztják nyelv stb.), de egykor sokkal délebbre is beszélték e nyelveket.

Belső-Ázsia történetének ezen korai korszaka a Kr. u. 6. század közepével zárul. Ekkor a Türk Birodalom megalapításával új korszak

kezdődik, ugyanis a török nyelvű népek kerülnek egyre inkább a történelem előterébe, ők lesznek a steppe urai. E korban indul meg az eurázsiai steppevidék indoeurópai, elsősorban iráni lakosságának nagyméretű eltörökösödése. Ez a korszak az 1200-as évekig nyúlik. Ekkor a tatár-mongolok lépnek az előtérbe, és tüneményes gyorsasággal hozzák létre a világtörténelem máig legnagyobb kiterjedésűnek ismert birodalmát. A mongol világbirodalom egy testté fogta össze Belső-Ázsia népeit a Csendes-óceántól a Fekete-tengerig, s a nagy ázsiai civilizációk Belső-Ázsia peremén, Kína, Irán és a Közel-Kelet is ideig-óráig a mongol hódítók uralma alá jutottak. A mongol hódítás múlhatatlan nyomokat hagyott Belső-Ázsia történetében. A legtöbb mai belső-ázsiai török és mongol nyelvű etnikum a 13. század, azaz a mongol kor után alakult ki és szilárdult meg. A mongol hódítás nemcsak etnikai, hanem mélyreható tudati változásokat is létrehozott. Belső-Ázsia török és mongol népei a mongol uralkodóházak, Dzsingisz kán leszármazottai révén hosszú ideig egy egységes, majd részeiben is összefüggő Belső-Ázsia lakói lettek. A 13. századi mongol hódítások Belső-Ázsia történetében olyan hatalmas mérföldkövet jelentettek, hogy bátran oszthatjuk e történetet mongol kor előtti és utáni részre. A mongol kor előtti részt pedig, melyről könyvünk szól, a Türk Birodalom alapításának ideje (Kr. u. 552–555) választja ketté. A továbbiakban először a türkök előtti, majd utáni Belső-Ázsiát vesszük szemügyre.

BIBLIOGRÁFIA

SINOR 192–194.

5. Belső-Ázsia történetének forrásai

A régészeti anyagról – annak a politikatörténet számára nehezen hasznosítható volta és a belső-ázsiai régészeti kutatások fejletlensége miatt – most nem szólok, hanem az írásos emlékek fő csoportjait kísérem meg vázlatosan bemutatni. Ezt feltétlenül szükségesnek tartom, mivel Belső-Ázsia történetének oly sok nyelven készült forrásai vannak, hogy ezeknek egyformán kiváló ismerője egy kutató sem lehet. Általában vagy amuszlim, vagy a kínai források oldaláról indulnak el Belső-Ázsia történészei, és a

másik „fél” anyagát kénytelenek fordításokban használni. A kínai, arab, perzsa és török nyelveket egyformán jól ismerő kutató nincsen. A Belső-Ázsia történetével kapcsolatos források használatának, a nyelvi nehézségeken túlmenően, még pár egyéb nehézsége is van. Először is kevés a belső keletkezésű forrás, azaz olyan, amelyben a Belső-Ázsiát alkotó népek saját nyelvükön jegyzik fel történelmüket. A mongol kor előtt lényegében csak a türk rovásírási feliratok és a 8–12. századi uigur írásos emlékek ilyenek. Ebből ered, hogy külső források sokszor ellenséges szemléletet tükröznek, tendenciózusak, asaját világképük prizmáján keresztül szemlélik a nomádokat. Ez azt eredményezi, hogy alapvetően fontos tények mellett mennek el hallgatással, és lényegtelenebb dolgokról sokat beszélnek. A másik nehézség abban rejlik, hogy a népnévek sokszor csak a törzsszövetséget vezető csoport nevére utalnak, így a politikailag háttérbe szorult etnikumokról hosszú ideig hallgatnak forrásaink. Gyakori az archaizálás is, azaz újonnan feltűnt népekre régi, már ismerős népek neveit húzzák rá.

A kínai történetírás a világ egyik legrégebb kultúrájának talaján született. Hatalmas mennyisége ontja az adatokat a történész számára, de az anyag felhasználhatóságának jelentős nehézségei is vannak. A fő nehézség, a nyelviakat most nem számítva, a kínai historiográfia sztereotip voltában rejlik. Ez azt jelenti, hogy a kínai történetíró bizonyos séma szerint dolgozik, és a történeti személyeket nem személyként, hanem csoportok képviselőjeként írja le. Ugyanakkor jellemző a szintézishez szükséges elvont gondolkodás hiánya, ami az jelenti, hogy az események igen részletesen vannak leírva, de a legelemibb általánosítást sem végzi el a kínai történetíró. Ez pedig nem egyszer bőbeszédűséget és ismétlést eredményez. Az mondhatjuk, hogy a kínai történetírás mennyisége és információgazdagsága nem áll arányban mai használhatóságával. A sztereotip jelleg hozta létre a dinasztikus históriákat, a kínai történeti irodalom fő műfaját, és ez a műfaj azután nagy gátja volt a történetírás fejlődésének. A dinasztikus históriák sohasem objektívak, hiszen céljuk a fennálló dinasztia dicsérete és a régi, bukott uralkodóház befekettítése. A kínai történetírás a hagyományos konfuciánus kultúra része volt, így a kínai társadalom

alapos ismerete nélkül érthetetlen. A dinasztikus históriák kozmetikázott történeti művek, melyek eredeti forrásanyagát, az ún. hiteles feljegyzéseket a mű elkészülte után megsemmisítették. A dinasztikus történeteken kívül enciklopédiák, dokumentumgyűjtemények és utazók leírásai gazdagítják a kínai történetírást. Minden korlátozó tényező ellenére a kínai történeti művek Belső-Ázsia keleti részére a legfontosabb, olykor egyedüli írott források.

A *muszlim* források csoportjába arab, perzsa és török nyelvű művek tartoznak. A 12. század előtti Belső-Ázsia szempontjából az arab nyelvűek a legfontosabbak, majd a perzsa, végül a török nyelvűek következnek. A történeti művek mellett a földrajzi irodalom igen fontos Belső-Ázsia ismerete számára. Az arab geográfia teljesen Ptolemaiosz klasszikus geográfiáján alapult. Az első jelentős arab földrajztudós, Hvárezmí (9. század eleje) munkássága is Ptolemaioszon nyugodott. Hvárezmí és pár kortársának műveinél, melyek ptolemaioszi alapon foglalkoztak a matematikai és fizikai földrajzzal, Belső-Ázsia szempontjából fontosabb egy másik műfaj, mely politikai és gazdasági földrajzot tárgyal. E művek címe arabul *Kitáb al-maszálik va'l-mamálik*, azaz 'Utak és országok könyve', s a műfajnak feltehetőleg első képviselője a szintén 9. századi Ibn Hurdádbih volt. Az ilyen típusú művekben az egyes országokat, területeket, városokat összekötő útvonalakat írták le, s benne távolságok pontos meghatározására törekedtek. Ezekbe a művekbe legtöbbször muszlim kereskedők első kézből származó értesülései kerültek be, így forrásértékük igen nagy. A 9–11. századi arab–perzsa földrajzi irodalom igen sok jelentős művet hozott létre, melyek nélkül csak nagyon hiányos értesüléseink lennének Belső-Ázsia nyugati részének történetéről. A sok pozitívum mellett azonban nem mehetünk el szó nélkül a muszlim források használhatóságát gátló tényezők mellett. A legfontosabb ilyen tényező a középkori forrásokra gyakran jellemző kompilatív jelleg. Ez azt jelenti, hogy az arab geográfia 9–10. századi fénykora után a kései geográfusok egyre többet merítettek a klasszikussá vált előző szövegekből, s nem újíították fel az addigra túlhaladottá vált ismereteket. Sok esetben fordul elő, hogy az író egy korábbi műből vesz át egy részt,

amely egy korábbi földrajzi vagy politikai állapotot rögzít, és ezt a korábbi képet nem tudja vagy meg sem kísérli az új helyzettel összeegyeztetni. Itt a kutatás elengedhetetlen feladata a szövegkritika és a szövegek filiációjának, azaz egymáshoz való származási viszonyának a tisztázása.

A kínai és muszlim források két alapvető csoportján kívül helyenként és koronként még több, különböző nyelven készült forráscsoport áll Belső-Ázsia kutatójának rendelkezésére.

A *klasszikus görög* források a Kr. e. 5. századtól kezdődnek, és elsősorban a szkítákra, szarmatákra és más, Belső-Ázsia nyugati felén élt iráni népre vonatkozóan tudósítanak. A *bizánci görög* források a Kr. u. 5–16. század között keletkeztek. A Bizánci Birodalmat állandóan fenyegető barbárokról, a nomád népekről és törzsszövetségeikről folyamatosan, megbízhatóan tudósítanak. A bizánci történetírás igen magas színvonalú volt, ábrázolásban, történeti lényeglátásban magasan a kínai és muszlim historiográfia fölött állt. Szerves folytatása az antik görög hagyománynak, melyet a római birodalmi hagyomány és a keresztény világszemlélet gyúrt sajátosan újjá. Két jellegzetes műfaja a világkrónika és a kortörténeti monográfia volt. Ha egy-egy területre vagy népre van bizánci forrásunk, az majdnem mindig a legértékesebbek közül való. De azért a bizánci forrásokat sem idealizálhatjuk, ezeknek is megvan a modern történész számára a maguk nehézsége. Elsősorban az archaizálásra gondolok itt, amikor a bizánci szerző tudatosan antik neveket visz rá egy újonnan megismert barbár népre, így lehettek például a türkök vagy a kunok egyaránt az ókori szkítákkal azonos nevéek egyes forrásokban. Végül bizonyos régebbi népekre vonatkozó leírásokat minden további nélkül egy újabban feltűnt hasonló szokású népre vittek át. Az így létrejött, nomádokra vonatkozó közhelyek, az ún. *toposz* ok lehántása a történeti műről szintén a kutatás fontos feladata.

Ókori latin forrás szinte alig van, de a hunok európai megjelenésétől kezdve a nyugat-európai latin források rendre tudósítanak a keletről induló és Európát elért népvándorlási hullámokról. Különösen a

hunok, avarok és magyarok történetére, majd a 13. században a tatár-mongolok történetére vannak latin nyelvű forrásaink.

Sajátos csoportot alkotnak a sémi nyelveken, *szírül* és *héberül* írt források. Mindkét forráscsoport elsősorban az Észak-Kaukázus vidékére és Kelet-Európára vonatkozóan ad tudósításokat, leginkább a Kazár Birodalom történetével kapcsolatban. A szír források még a 13. századi nagy mongol hódítások eseményeiről is hírt adnak.

Földrajzi helyzetüknek megfelelően az *örmény* és *grúz* nyelvű források is elsősorban a Kaukázust ért nomád betörésekről tájékoztatnak. Az 5–13. század között szinte mindegyik nomád népről szólnak, amely a Kaukázusba vagy annak északi előterébe eljutott, így a türkökről, bolgárokról, kazárokról, kunokról és mongolokról.

Az *orosz* nyelvű források sora a 12. század elején indul meg az orosz évkönyvírással. A 9–13. századig adnak anyagot a steppei népekkel kapcsolatban. Jelentős forrásértéke főleg az oroszokkal közvetlen kapcsolatba került népekre, a besenyőkre, kunokra és mongolokra van.

BIBLIOGRÁFIA

Az írott forrásokról jó jellemzést és részletes bibliográfiát ad:
Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba I/2. Szerk. HAJDU P.–KRISTÓ Gy.–RÓNA-TAS A. Budapest, 1976. 117–305. A következőkben e műre utalunk: kínai források (283–305), mohamedán források (211–240), görög források (119–159), latin források (160–199), szír források (241–259), örmény források (260–273), grúz források (274–277), szláv források (200–210).

Vö. még SINOR 198–209.

A görög forrásokra I. Gy. MORAVCSIK, *Byzantinoturcica I. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker.* II. *Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen.* Berlin, 19833.

A muszlim forrásokra I. KMOSKÓ M., *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom* I/1–2. Budapest, 1997, 2000. (MŐK 10, 13); H. GÖCKENJAN–I. ZIMONYI, *Orientalische Berichte über die Völker Osteuropas und Zentralasiens im Mittelalter. Die Gayhani-Tradition*. Wiesbaden, 2001. (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 54.)

Egy fontos örmény forrásról szól PAULIK Á., „A világ bemutatása”. *Egy 7. századi örmény Földrajz a steppe népeiről*. In: *Források a korai magyar történelem ismeretéhez*. Szerk. RÓNA-TAS A. Budapest, 2001. 28–68. (MŐK 16.)

A honfoglaláskor írott forrásai. Főszerk. GYÖRFFY Gy., szerk. KOVÁCS L.–VESZPRÉMY L. Budapest, 1996. (A honfoglalásról sok szemmel II.) Magyar vonatkozású, de több, általános steppetörténeti szempontból fontos forrást is tárgyal.

2. FEJEZET – BELSŐ-ÁZSIA A TÜRK KOR ELŐTT

1. Kimmerek, szkíták, szarmaták

Bár Belső-Ázsia történetét ajánlatos mindig a keleti felén kezdeni s úgy haladni nyugati irányban, hiszen ezt az irányt követték a gyakori népvándorlási hullámok is, most a legelejen mégis kivételt teszünk, pusztán gyakorlati okokból, mivel az írott források itt előbb szólaltak meg, mint keleten. Az itt tárgyalandó kimmerekkel és szkítákkal egy időben Kelet-Belső-Ázsia és Közép-Ázsia történetéről szinte semmilyen írott forrással nem rendelkezünk.

Az első név szerint ismert nomád nép, mely a múlt ködéből előbukkan az eurázsiai steppeövezet nyugati részén, a kimmer. A Kr. e. 12–8. században uralták a Kárpátoktól a Kaukázusig terjedő füvessteppét. Az indoeurópai nyelvek thrák–fríg csoportjába tartozó nyelvet beszélték, mely csoportnak ma egyedüli képviselője az albán nyelv. Írott források szinte alig szólnak róluk, legtöbb ismeretünket késő bronzkori régészeti leletekből meríthetjük. A görögök számára a világegyetem távoli keleti végén élő barbár nép volt, melyről nevén kívül szinte semmit nem tartottak érdekesnek, illetve nem tudtak

közölni. Homérosz is Odüsszeiájában (XI. ének) csak általánosságokat tud mondani róluk:

„S már a nap is lebukott, árnyékba borultak az utcák,
ekkor elért hajónk is a mélyvizü Ókeanoszhoz.

Ott van a kimmeriosz nép városa, lakhelye, ködbe
és felhőbe takartan; a nap rájuk soha nem néz,
és sohasem fénylik sugarával az égi magasból,
sem mikor útnakered, föllépve a csillagos égre,
sem mikor aztán újra a föld fele fordul az égről;
vészteli éj feszül egyre e gyarló földilakókra.”

(Devecseri Gábor ford.)

Ez bizony nem sok: a görög civilizáción kívül levőktől még a napfényt is megtagadja Homérosz, csak sötétség, felhő és köd lehet a barbárok osztályrésze.

A 8. századtól kezdve egy új nép vagy törzsszövetség váltotta fel a kimmereket a délorosz steppevidéken, akik a 7. század végére már az egész egykori kimmer területet ellenőrizték. Ez a nép a szkíta volt. Róluk már sok mindent tudunk írott forrásokból is, velük kezdődik a nyugat-eurázsiai steppevidék „beszédes” története. Mindezt elsősorban egy kiemelkedő görög történetírónak köszönhetjük, aki a görög történetírás első nagy alakja. Hérodotosz történeti művének híres IV. fejezete Szkítiáról, a szkíták országáról szól. A szkítákra vonatkozó ismereteinknek máig ez a legfontosabb írott forrása. Hérodotosz Szkítia népeit és északi szomszédaikat nyugatról keletre haladó sávokban sorolja fel, s a sávokon belül délről észak felé halad. Ez a „sávos” népleírás a klasszikus irodalomban hagyománnyá vált.

Melyek is voltak Szkítia határai? Nyugaton a Kárpátok, keleten a Kaukázus, délen pedig a Fekete-tenger. A Duna torkolatától a Kubán folyóig a Fekete-tenger partján húzódtak végig a görög tengerparti települések, a görögök gyarmatvárosai, s ezek mögött a szárazföldön kezdődött a szkíták országa. Ennek a vidéknek a klasszikus topográfiáját Hérodotosz rögzítette egészen a késő középkorig és a humanizmusig tartó érvénynyel. Először írta le a *Pontosz Euxeinosz* t, azaz a Fekete-tengert és a *Limné Maiótiisz* t, azaz a Maeotis tavát, a mai Azovi-tengert. Hérodotosz és a korabeli görög geográfia túlbecsülte a tengerek méreteit, a Maiótiiszról például azt hitte, hogy majdnem akkora, mint a Pontosz Euxeinosz, holott a valóságban az Azovi-tenger mintegy tizenkétszer kisebb a Fekete-tengernél. A Kercsi-szorost egy szélességben képzelték a Boszporossal, ezért is nevezték *Kimmeriosz Boszporosz* nak (IV, 12, 28, 100). Hérodotosz rögzítette Szkítia folyóinak nevét is, így: Isztrosz (Duna), Türasz (Dnyeszter), Hüpanisz (Bug), Borüszthenész (Dnyeper), Tanaisz (Don) (IV, 47–57).

A Hérodotosz Szkítia-leírásában előforduló népnevek nagy része nem ismeretes más forrásból, így azonosításuk mindig tág teret adott a fantáziának. Mindössze pár nevet említünk ez alkalommal, főleg azokat, amelyekkel kapcsolatban különösen sok spekuláció született. Hérodotosz a Tanaiszon (Donon) túl élő népek ismertetését a sauromatákkal kezdi (IV, 21). A sauromata kétségkívül iráni nép, mely a később szarmata néven szereplő néppel állhatott közeli rokonságban. Az ez után következő népek között különböző finnugor nyelvű etnikumokat sejthetünk, anélkül azonban, hogy pontosan tudnánk azonosítani őket, hiszen e vidék népességi viszonyaiba egyedül Hérodotosz műve világít bele. Ilyenek a budinok, a thüszageták és a jürkák (IV, 22). Az utóbbiról terjedelmes irodalom igyekezett bizonyítani, hogy nevükben az obi-ugorok *jugra* neve rejlik, s így a magyarok–vogulok–osztjások ősei lennének; de volt, aki a *türk* népnevet is felfedezni vélte a jürkák nevében. Mindez azonban, a legjobb igyekezetek ellenére is, csak olyan hipotézis, amelynek a tudomány kevés hasznát veheti.

A jürkák népének említése után Hérodotosz módszere megváltozik, az eddigi szűkszavú leírások helyett bővebben ismerteti a most következő népeket. Ennek oka az, hogy itt egy részletesebb forrás, Ariszteasz tudósítása alapján dolgozott. Ebből tudjuk meg, hogy a szkíták egy nagy népvándorlási hullám során érkeztek a délorosz steppére, a Tanaisztól nyugatra eső vidékre. Időben ez az első híradás egy nagy eurázsiai népmozgalomról, mely jelentősen átalakíthatta a steppe etnikai képét. A népmozgás ezek szerint a következőképpen történt: az arimaszpok megtámadták az isszédonokat, az isszédonok a szkítákat, a szkíták a kimmereket (IV, 13). Az isszédonokat Nyugat-Turkesztánba vagy keletebbre, a Tarim-medencébe szokták helyezni, feltehetően valamilyen iráni nyelvű népesség volt. Az a régebbi kísérlet, mely megpróbálta őket azonosítani a tibetiekkel, a hérodotoszi leírás és mai néprajzi leírások alapján (pl. E. H. Minns), minden alapot nélkülöz. Az arimaszpokról szintén semmi közelebbit nem tudunk, Hérodotosz szerint a szkíták nevezték így e népet, s a név a szkíták nyelvén 'egyszemű'-t jelent (IV, 27). Az arimaszpokon túl az aranyőrző griffek vannak, még északabbra ahüperboreuszok, akik már a tenger partján laknak. Ez utóbbi nevekből világosan kitűnik, hogy Hérodotosznál a történeti tényanyag és a mítosz élesen különválnak. A mítoszból ittmaradt hüperboreuszokkal és a mitikus szárnyas lényekkel, a griffekkel nem tud mit kezdeni, s reális tapasztalaton alapuló népleírása végére biggyeszi őket szervetlenül.

Sokat beszéltünk a szkítákat körülvevő népekről, de alig magukról a szkítákról. Először is a nevükről. Végző soron nincsen a név eredete megnyugtatóan tisztázva, jóllehet az iráni származtatás feltételezhető. De az is elképzelhető, hogy valamilyen más környező nép nevezte így a dél-oroszországi nomádokat. Ugyanis a *szkíta* népnév már a kezdet kezdetén bizonyos többértelműséggel bírt. Bár Hérodotosz szétválasztja a szkítákat a nem szkítáktól, de már nála is a szkíta összefoglaló terminus a nomádok bizonyos politikai és kulturális egységének a kifejezésére. Hérodotosz után viszont egyértelműen a keleti világ ismeretlen nomádjait kezdték a szkíta névvel jelölni. Akárhogyan van is, valószínű, hogy a tulajdonképpeni

szkíták, tehát akik a Kr. e. 8. században a délorosz steppén megjelentek, különböző iráni nyelvű törzsek lehettek.

A szkíták mint mozgékony nomádok a Kr. e. 8. században nemcsak a Dontól nyugatra, hanem a Kaukázustól délre is feltűntek. Az asszír ékírásos emlékek rendre megemlékeznek az Urmia-tó vidékén az *askuza* vagy *iskuza* népről II. Szargon asszír király idejében. A szkítáknak ez az asszír neve átkerült a bibliai héberbe is, romlott *Askenáz* formában (Jeremiás 51:27). Ez a név pedig, érdekes módon (de ennek a históriája nem ide tartozik), a német nyelvterületen élő középkori zsidóság elnevezése lett (vö. askenázi zsidók).

A Kr. e. 6. század végére a szkíták nagy hatalomra tettek szert, az 510-es években az Akhaimenida Birodalmat fenyegették. Ez időben a perzsák ismert nagy uralkodója, Dareiosz vezetett hadat ellenük. A perzsa források a szkítákat *szaka* néven említik, amely az iráni nyelvű nomádok általános neve lett a perzsában. Dareiosz hadjárata során egészen a Boszporoszig ment, átkelt rajta, majd Thrákián át a Dunáig vonult. Itt görög segédcsapatokkal egészítette ki seregét. Végző soron a perzsák sikertelenek maradtak, mert a szkíták visszahúzódtak a Dunától északra, saját területeikre, ahová a perzsa seregek már nem tudták követni őket. Ezekben az években a szkíták a perzsa–görög nagypolitika szempontjából is fontos történeti szerepet játszottak.

A szkíták politikai történetét, a fenti történeti epizódot leszámítva, meg sem kísérelhetjük most nyomon követni. A kép túl töredezett lenne, ami egyrészt a források hiányosságából, másrészt a szkíták politikai szétszórtságából ered. Nem volt ugyanis egységes birodalmuk, csupán lazán kapcsolódó törzsek szövetségét hozták létre. Mint minden nomád alakulatnál megfigyelhető, a vezető – itt feltehetően iráni nyelvű etnikum – mellett más etnikumok is részt vehettek benne. A szkíták alkonya a Kr. e. 4. század végén kezdődött. Ekkor fokozatosan újabb iráni nomád csoportok vették át az uralmat a szkítáktól, először a sauromaták, majd a velük közeli rokon szarmaták. Pomponius Mela (Kr. u. 1. század) szerint a

szauromaták a Tanaisztól keletre, a szarmaták a Tanaisztól nyugatra helyezkedtek el. Plinius (Kr. u. 1. század) szerint viszont a Tanaisz vidékén mindenütt csak szarmaták laknak. Kétségtől a *szarmata* terminus egyeduralmává, az új törzsszövetség egyedüli nevévé vált, így az is elképzelhető, hogy a *szauromata* és *szarmata* elnevezés ugyanannak az iráni törzsszövetségnek időben elkülönülő két neve.

A Hérodotosz leírta szkíták az első nomád nép, amelynek történetéről, életmódjáról megbízható értesüléseink vannak. Sok olyan nomád szokást Hérodotosz írt le először, amelyről aztán az elkövetkezendő másfél ezer év nomádjainál sokat hallunk még. Ilyen az ivócsésze készítése az ellenség koponyájából (a Belső-Ázsia keleti végén levő hiungnuknál ugyanerről fogunk majd értesülni), az eskükötésnek vérszerződéses formája, a lóáldozat, az arc meghasogatása gyásznál stb. A hérodotoszi szkíták a későbbi görög-római, majd európai civilizáció számára a nomádok prototípusai lettek, akárcsak a hiungnuk, mint látni fogjuk, a kínaiak számára.

A szkíták kutatásában elsősorban a görög nyelvű írott forrásokra, s talán még nagyobb mértékben a régészeti leletekre támaszkodhatunk. Ez megmagyarázza, hogy a szkíták kutatásában a klasszikus filológusok és archeológusok jártak elől. A szkíták földrajzi helyzeténél fogva (mai Dél-Oroszország és Ukrajna) különösen az orosz és szovjet régészet volt kedvező helyzetben. Az első történetileg ismert nomád népnél, a szkítánál, a nomád művészet már teljes pompájában jelent meg. Az ún. szkíta állatstílus nemsokára egész Belső-Ázsiában, Kína határáig terjedt el és teremtett iskolát. Vigyáznunk kell, mert a szkíta stílussal címkézett leleteknek sokszor semmi közük sincsen a szkítának nevezett nomád törzsszövetséghez. A szkíták fémművészete a nomád művészet máig elérhetetlen csúcsát jelenti, bronz-, ezüst- és aranytárgyaikon a nomád élet képei, a szkíta lovas vagy a szkíta nyilazó harcos alakja a mai napig hirdeti, Keats görög vázájának alakjaihoz hasonlóan, az örökre elröppent, mégis megörökített, így örökkévalóvá lett pillanat varázsát.

BIBLIOGRÁFIA

SINOR 210–215.

Az Odüsszeia-idézetet / HOMÉROSZ, *Odüsszeia*. Ford. DEVECSERI Gábor. Budapest, 1957. 142.

Hérodotosz görög szövegének kritikai kiadása: *Herodoti Historiae* I–II. Recensuit C. HUDE. Oxoniae, 1927. – Görög szöveg magyar fordítással: *Herodotos történeti könyvei* I–III. Ford. GERÉB J. Budapest, 1892–1893. – A Szkítia-leírás eredete: HARMATTA J., *Forrástanulmányok Herodotos Skythika-jához*. Budapest, 1941. (Magyar–görög tanulmányok 14.)

Hérodotosz műve IV. könyvének Szkítiáról szóló görög szövege, orosz fordítása és részletes, megbízható kommentárja: A. I. DOVATUR–D. P. KALLISTOV–I. A. SISOVA, *Narody nasej strany v Istorii Gerodota*. Moskva, 1982. 98–159, 202–387. Az egyes népekről részletes kommentár: szauromaták (363–365), budinok (352–354), thüsszageták (244–245), jürkák (246–247). A *jürka* = *jugra* azonosításról / ZSIRAI M., *Jugria*. Budapest, 1930. 26–28; a *jürka* = *türk* azonosításról J. MARQUART, *Osteuropaische und ostasiatische Streifzüge*. Leipzig, 1903. 55–56.

Dovatur–Kallistov–Sisova művében az egyes népekre a kommentárok: isszédonok (253–255), arimaszpok (255–257), griffek (257–258), hüperboreuszok (264–265). Az isszédonok tibetiekkel való azonosítása: E. H. MINNS, *Scythians and Greeks*. Cambridge, 1913. 110. Különben Minns könyve, bár sok tekintetben elavult, máig alapvető monográfia.

A *szkütha* név eredetére / DOVATUR–KALLISTOV– SISOVA i. m. 210. Az asszír és héber alakokra / K. KRETSCHMER, *Scythae*. In: PAULY–WISSOWA II A (1923), 925 sköv.

A szkíta–perzsa háborúra / E. V. CERNENKO, *Skifo-persidszkaja vojna*. Kiev, 1984.

A szkíták történetére / Minns fent említett monográfiáját és P. N. TRET'JAKOV–A. L. MONGAJT, *Skify i greki v Severnom Pricernomor'e*. In: Ocerki istorii SSSR. Moskva, 1956. 288–361.

A szarmatákra / J. HARMATTA, *Studies on the history of the Sarmatians*. Budapest, 1950.

A szkíták társadalomtörténetére kitűnő monográfia: A. M. HAZANOV, *Social'naja istorija skifov*. Moskva, 1975. – Az orosz-szovjet Szkítia-kutatás hasznos összefoglalása: A. A. A. A. NEJHARDT, *Skifskij rasskaz Gerodota v otecestvennoj istoriografii*. Leningrad, 1982.

A szkíta régészethez jó bevezetés I. B. BRASINSZKIJ, *Szkíta kincsek nyomában*. Budapest, 1985.

MAKKAY J., *Az indoeurópai nyelvű népek őstörténete*. Budapest, 1998; B. N. GRAKOW, *Die Skythen*. Berlin, 1980; *Hatalmasok viadalokban. Az Alföld szkíta kora*. Szerk. HAVASSY P. Gyula, 2001; *Jazigok, roxolánok, alánok. Szarmaták az Alföldön*. Gyula, 1998; H. SAUTER, *Studien zum Kimmerierproblem*. Bonn, 2000.

2. A szkíták utóélete

A szkíták nemcsak halhatatlan művészeti alkotásaikban élnek tovább, hanem még két, áttételes módon is. Hérodotosz műve már az antikvitásban klasszikus lett, földrajzi és népneveit használta minden ókori író. De tovább élt a középkor történeti és földrajzi tudományában is. Mikor már Bizánc és Európa új nép- és földrajzi nevek alapján egyre pontosabb ismereteket szerzett a tőle keletre eső világról, Bizánc és a humanizmus tudósai Hérodotosz neveit a korabeli nevekkel azonosították. Ezeknek az archaizáló, tudákos úton keletkezett neveknek természetesen már nincsen semmi közük az eredeti Szkítia neveihez, csak Hérodotosz évezredekre ható irodalmi befolyását mutatják. Ezért nevezik például a bizánciak az úzokat és magyarokat getáknak, mely elnevezéssel Hérodotosz egy al-dunai thrák eredetű népet illetett (IV, 93), vagy ezért hívják a Duna folyót Isztrosznak, a Dont Tanaisznak. A lengyeleket és oroszokat gyakran szarmatáknak nevezik még a 16. század tudós latin műveiben is.

Hérodotosz nyomán a *szkíta* és *Szkítia* fogalmak egyre inkább gyűjtőfogalmakká váltak. A középkori latin nyelvű földrajzi és történeti irodalom úgy tartotta, hogy minden keletről érkezett nép Szkítiából jött ki. Szkítia több hullámban bocsátotta ki magából a nomád népeket, melyeket Isten küldött a civilizált világ büntetésére. Ez a középkori szemlélet még csak erősödött a hunok 5. századi európai szereplésével kapcsolatban. Nem csoda, ha a 9. század végén a Kárpát-medencében megjelent magyarokat is Szkítiából jött népként fogadta az európai krónikás irodalom. S mikor a vad barbárból jámbor keresztényt faragott István király (legalábbis *de jure*), csak természetes, hogy a középkori keresztény Európa történelemszemlélete is átkerült hozzánk. Az udvari kultúra, a történetírás teljesen magáévá tette a szkíta elméletet. Középkori elbeszélő forrásaink, Anonymus, Kézai Simon, a Képes Krónika stb. mind a szkítiai kijövetelről (*exodus*) beszél. Csáti Demeter így kezdi históriás énekét a 16. században: „Emlékezzünk régiekről, az Szcitiából kijöttekrül.” Szcitia vagy Szcitia-ország tehát magyar

őshaza lett, s az utóbbi névből téves elvonással alakult ki a honos magyar forma, a *szittyá* (akárcsak *Francia* országból a *francia*). A nemzeti romantika aztán, gondoljunk csak Dugonics Andrásra és Horvát Istvánra, szeretettel időzik a magyarok szittyá eleinél. Nagy pályát futottak be hát Hérodotosz szkítái míg szittyá-magyarok nem lettek. Hérodotosz ritka kritikai érzéssel próbálta meg a tulajdonképpen szkítákat a többi északkeleti barbár néptől szétválasztani. Tudós attitűdjével azonban, úgy tűnik, egyedül maradt. Műve nyomán Szkítia Belső-Ázsia mitikus elnevezése lett, egy zsák, amiben minden keleti barbár nép elfér. Ha ilyen általános értelemben fogjuk fel Szkítiát, ahogyan ezt már a 9–10. században értették, akkor sem az európai krónikások, sem magyar tanítványaik nem tévedtek nagyot. Valóban Belső-Ázsia, azaz az ő terminológiájukban Szkítia az a politikai és kulturális háttér, amelyből a magyarság származott. Szkítia középkori tana mitikus megfogalmazása volt a magyarság keleti származástudatának, s ugyanazt mondta mitikus formában, amit ma tudományos eszközökkel próbálunk feltárni a magyarság kialakulásának vizsgálatában.

BIBLIOGRÁFIA

A kérdésre a legjobb összefoglalás, bő és megbízható adatolással: GOMBOCZ Z., *A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány*. I. *Scythia*. NyK 45(1917–1920), 129–194.

A getákra a bizánci történeti irodalomban: MORAVCSIK, *Byz.-turc.* II, 111. – A szarmata mint a lengyelek neve M. MIECHOW művének címében: *Tractatus de duabus Sarmatiis*. Cracoviae, 1517.

A *szittyá* szóra: TESz III, 767.

3. Hiungnuk

Belső-Ázsia keleti részén a hiungnu az a nomád nép, amelyről az első terjedelmesebb feljegyzések fennmaradtak. A kínaiak szemében a hiungnuk lettek a barbár képének prototípusai, mint ahogyan a görögök a szkítákban látták ugyanezt. Az északról

szakadatlanul Kínára zúduló nomád hódítókat még akkor is hiungnu eredetűeknek tartották, amikor a hiungnuk régen eltűntek a történelem színpadáról. Kialakultak azok a sztereotip jellemzések, toposzok, amelyekkel azután minden nomád népet leírtak.

A *hiungnu* név először Kr. e. 318-ban bukkan fel egy kínai forrásban. Természetesen a hiungnuk ez előtt az időpont előtt is léteztek, akárcsak egy sor más északi barbár nép, amelyekről a nevükön kívül jóformán semmit sem tudunk. Ezek a barbár népek (például *szienjün, zsi, man, zsung, ti*) történeti jelentőséghez, azaz birodalomalapításhoz nem jutottak el. Az északi barbároknak (kínaiul a *hu* knak) Kínától északra való jelenléte csupán azt bizonyítja, hogy Kínának ősidőktől fogva, szinte létezése pillanatától szembe kellett néznie a barbár-kérdéssel. Az északi barbárokat az egymással vetélkedő fejedelemségek, dinasztiák kezdettől fogva felhasználták segédcsapatokként az egymás elleni küzdelemben, a Kr. e. 318-as hiungnu adat is egy ilyen eseményről szól.

A hiungnuk nomád életmódját először a kínai történetírás atyja, Szema Kien írta le a *Si ki* „Történeti feljegyzések” 110. fejezetében. Ez a jellemzés olyan találó és kifejező, hogy hosszú időn keresztül a nomádok általános jellemzését innen merítették a kínai történetírók. Érdeemes nekünk is beletekintenünk:

„Az északi barbárok területén éltek, s egyik helyről a másikra vándoroltak állataikat legeltetvén. Főleg lovat, tehenet és juhot tartanak, de olyan ritka állataik is vannak, mint a teve, szamár, öszvér és a vadló, ... Állandóan továbbvonulnak vizet és legelőt keresvén, nincsenek fallal körülvett városaik vagy állandó lakóhelyük, és semmilyen földműves tevékenységgel nem foglalkoznak. Földjeik azonban területekre vannak felosztva, s ezek különböző vezetőik ellenőrzése alatt állanak. Nincs írásuk, ígéreteik és egyezségeik is csak szóbeliek. Kiskorukban juhon tanulnak lovagolni, s íjjal és nyíllal madárra és patkányra löni. Mikor már kissé nagyobbak, rókára és nyúlra vadásznak, melyeket ételnek fogyasztanak el. Így minden fiatal ember tudja az íjat használni, és háború esetén fegyveres lovasként szolgálatba állni. Szokásuk, hogy

békeidőben nyájaikat legeltetik, és vadászattal tartják fenn magukat, míg válságos időben fegyvert ragadnak, és fosztogató-rabló harcokra indulnak. Úgy látszik, hogy ez veleszületett természetük. Hosszú távú fegyvernek az íjat és a nyilat használják, közelharcra a kardot és a dárdát.”

Íme a nomád életforma klasszikusan tömör ábrázolása, melyhez ma is alig tudnánk valamit hozzátenni. Csak azt nézzük meg közelebbről, hogy milyen is volt az a nomád harcos és harcmodor, amely annyira ismeretlen és gyökeresen eltérő volt a kínaitól. A hiungnuk feltehetően nomád elődeik példáját követve ültek lóra és alakították ki akönnyűlovas harcmodort. A kínaiak a lovat előzőleg, a nomádokkal való kapcsolataik előtt, csak harcikocsiban használták, akárcsak az ókori asszírok, babiloniak. A hiungnuk a lovat nyereggel ülték meg, ami jelentősen megkönnyítette és biztonságossá tette a lovaglást ló és lovas számára egyaránt. A kengyelt a hiungnuk ez időben még nem ismerték, de ennek feltalálása és alkalmazása a Kr. u. első századokban szintén az ő érdemük. A lovaglás tökéletesedése lehetővé tette a puszta vidék hatalmas távolságain való gyors közlekedést. Fergeteges gyorsasággal tudtak megjelenni, s ugyanígy, gyorsan, mint a kámfor, eltűnni. Az íjat olyan tökélyre fejlesztették, hogy az ún. csontos reflexíjjal több száz méterre is biztosan lehetett célozni. Harcmodoruk jellegzetessége a hirtelen rajtaütés, majd szükség esetén a gyors menekülés. Ha látták, hogy az ütközet számukra kétes kimenetelű, rendezetlen sorokban menekülni kezdtek, felbontották az ellenség csatasorait, majd váratlanul visszafordulva ismét támadtak, nagy rémületet keltvén az ellenségben. A harcban nem ismertek lovagi szabályokat, számukra a minden áron való győzelem volt fontos. Ez mondatta sokszor a letelepültekkel, így a kínaiakkal is, hogy a nomádoknak nincsen erkölcsük.

Azért időztünk kissé hosszabban a lovasnomád életforma leírásánál, mert a hiungnuknál mintegy létrejöttében, kialakulásában tanulmányozhattuk ezt. Mindazt, amit elmondtunk, közvetlenül érvényes a hiungnuk utáni eurázsiai steppevidék nomádjaira is egészen a mongol korig, tehát a 13. századig. A hiungnukkal való

szakadatlan harcok nem maradtak hatás nélkül a kínai haditechnikára sem. Nomád hatásra ültek lóra, s váltották fel bő, lovaglásra alkalmatlan ruházatukat nadrágra és csizmára. A kínai harcos egész öltözéke, még sapkájának tollai is csalhatatlan nomád hatásról árulkodnak. Miután a kínaiak sem fegyverrel, sem szép szóval nem tudták eltéríteni a kellemetlen északi barbárokat, berendezkedtek határaik mentén a végvári életre. Védelmi rendszer épül ki a kínai–barbár határ mentén. A kínaiak falat építenek a barbárok betörései ellen. Az őrtornyokban és bástyákban állandó őrséget állomásoztatnak, támadás esetén ezek értesítik egymást és a katonaságot. Így született meg lassanként a híres kínai Nagy Fal, mely több ezer kilométer hosszúságban húzódott Kína északi határán. Természetesen kétezer év alatt sokat bővült, változott, mai formáját a Ming-korban (14–17. sz.) nyerte el. Lényegében azonban már a Kr. e. 3. század utolsó negyedében, Cin Sihuangti császárnak, Kína nagy egyesítőjének idején készen állott. A Nagy Fal mögött falvak települtek a garnizonok ellátása céljából, és kiépült a fejlett hadiúthálózat is.

A béke és nyugalom fejében a kínaiaknak gyakran kellett nagy adókat fizetniük, melyet öncsaló módon ajándéknak neveztek. Különösen a drágaköveket és egyéb luxuscikkeket vették nagy örömmel a nomádok, például a selymet, melynek akkor igazi valuta értéke volt. De igen áhított ajándék volt a kínai herceglány is. Minden hiungnu vezér álma volt, hogy kínai hercegnőt vehessen feleségül. A kínai irodalomban külön műfaj jött létre, olyan siratóének, melyben a távolba ment vagy oda készülő hercegnők, előkelők leányai sírják el bánatukat a nomádok közé való száműzetésük miatt.

A hiungnu–kínai viszony általános ecsetelése után nézzük meg politikai történetüknek a szűk vázát, mivel a végeláthatatlan hiungnu–kínai csetepatékból és háborúzásokból, valamint a különböző hiungnu előkelők neveiből csak a leglényegesebbeket emelhetjük ki. Több apró, rövid híradás után a Kr. e. 3. század utolsó negyedében megsokasodnak a kínai kútfők tudósításai a hiungnukról. Ez az a kor ugyanis, mikor a hiungnu nagyhatalom megszületett. A hiungnuk felhasználták az erőskezű Cin Sihuangti

császár halálát (Kr. e. 210) követő anarchiát Kínában, s minden oldalról támadást indítottak a kínaiak ellen. Visszafoglalták Ordoszt, melyet előzőleg a kínai császár hódított el tőlük. A hiungnu uralkodó ekkor Touman volt, az első név szerint ismert hiungnu uralkodó, akinek tisztsége a hiungnuk nyelvén *sanjü* volt. Touman örököse idősebb fia, Maotun volt, de az apa másik fiát szerette volna utódjául. Maotunt az ellenséges jüecsi népnek adta túszul, majd megtámadta a jüecsiakat. Maotun csak nehezen tudott kimenekülni az ellenség kezei közül, de most már látta, hogy apja el akarja tenni az útból. Miután sokan mellé álltak, sikerült apja ellen fordulnia, s végül hiungnu nyíl vetett véget Touman életének. Maotun lett az új *sanjü*, aki véres kegyetlenséggel teremtett rendet a felbolydult hiungnu törzsszövetségben. Uralma alatt (kb. Kr. e. 209–174) a Hiungnu Birodalom első nagy fénykorát élte. Sorra győzték le a környező népeket, melyek közül különösen a tunghu és jüecsi néven ismertek voltak politikailag jelentősek. A Hiungnu Birodalom legnagyobb kiterjedését Maotun alatt érte el. Tulajdonképpen ez az első nomád birodalom Belső-Ázsiában, melyről már részletes ismeretekkel rendelkezünk. Keleten Koreáig terjedt, északon a Bajkál-tóig húzódott, nyugaton a Balhas-tóig ért, sőt alkalmasint az Aral-tó vidékéig, délen pedig a kínai *limes* határolta. Nem csoda, ha Maotun alakját legendás hír vette körül, melyet a száraz kínai évkönyveken át is érezni lehet.

Maotun, majd fia és utóda, Laosang nevéhez fűződik az az esemény, amely egy nagy belső-ázsiai népmozgás elindítója lett: ez pedig a jüecsi nép legyőzése volt Kr. e. 174-ben.

BIBLIOGRÁFIA

SINOR 217–221.

A kínai források fordításai: DEGUIGNES, *Hist. gén.* I/2, 1–276 és BICURIN, *Sobr.* I, 1–151 (mindkettő elavult, de ma is használható kellő óvatossággal); J. J. M. DE GROOT, *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit* I–II. Berlin und Leipzig, 1921, 1926; V. S. TASKIN, *Materialy po istorii sjunnu (po kitajskim istocnikam)*. Vypusk I. Moskva, 1968. – Szema Kien *Si ki-jének* fordítása: B. WATSON,

Records of the Grand Historian of China I–II. Translated from the *Shih chi* of Ssu-ma CH' IEN. New York–London, 1961.

A hiungnuk történetének teljes monografikus feldolgozása nincsen, legalábbis tudományos szinten. L. N. GUMILEV, *Hunnu. Sredinnaja Azija v drevnie vremena*. Moskva, 1960 munkája és Szász B., *A húnok története. Attila nagykirály*. Budapest, 1943 könyve ugyan összefoglaló jellegű, de egyik sem szaktudós munkája.

A legjobb magyar nyelvű összefoglalások: LIGETI L., *A Krisztus születése előtti hunok*. KCsA II(1926–1932), 1–20 (megjegyzések de Groot könyve kapcsán); LIGETI L., *Attila hunjainak eredete. Az ázsiai hunok*. In: *Attila és hunjai*. 11–30, 31–60 271–277; LIGETI L., *Az ismeretlen Belső-Ázsia*. Budapest, 1940. 34–53.

A Hiungnu Birodalom szerkezetéről fontos újabb cikkek; O. PRITSAK, *Die 24 Ta-ch'en. Studie zur Geschichte des Verwaltungsaufbaus der Hsiung-nu Reiche*. Oriens Extremus I(1954), 178–202; T. J. BARFIELD, *The Hsiung-nu imperial confederacy: organization and foreign policy*. JAS 41(1981), 41–61.

4. A jüecsi népvándorlás

A jüecsik leverése Kr. e. 174-ben beláthatatlan következményekkel járt. A legyőzött nép olyan népvándorlási hullámot indított el, amely az első ilyen jellegű, írott forrásból megismerhető kelet-belső-ázsiai népmozgás. Jelentősége óriási volt: mintegy fél évezredig, tehát a Kr. u. 350 körül elinduló hun népmozgásig megszabta Belső-Ázsia etnikai képét. Ezen kívül e népmozgás következményeként ismerték meg a kínaiak a tőlük nyugatra elterülő országokat egészen az Aral-tó vidékéig. Részletes és pontos tudósításaiknak köszönhetjük Kelet- és Nyugat-Turkesztán első leírását.

A jüecsi nép először a Kr. e. 2. század első felében tűnt fel, Maotun sanjü uralkodása idejében. Kínától északnyugatra, Nyugat-Kanszuban éltek, a Tunhuang és a Nan-san közötti területen. A hiungnukhoz hasonlóan nomádok s a hiungnuk ősi ellenfelei voltak. Kr. e. 174-ben nem bírtak már a hiungnu nyomásnak ellenállni, és

miután Laosang sanjü megölte a jüecsi uralkodót, s ősi szokás szerint ivócsészét készített a koponyájából, a jüecsi kénytelenek voltak területeiket nyugati irányba elhagyni. Kis részük azonban, mely nem tudott vagy nem akart a többséggel vándorútján tartani, déli irányba lehúzódott a Nan-san hegység és a Kuku-nór tó vidékére, Tibet északkeleti határvidékére. Ez a töredék csoport, melyet a kínai források *sziao jüecsi* nek, azaz 'kis jüecsi'-nek neveztek, a későbbiekben a tibetiek őseibe, a kínaiak által *kiang* nak nevezett népbe olvad bele. A nép nagyobbik, nyugat felé tartó része, melyet a kínaiak *ta jüecsi* nek, azaz 'nagy jüecsi'-nek hívtak, megtámadták a Keleti-Tien-san vidéki vuszunokat, megölték királyukat, de azok, valószínűleg hiungnu segédlettel, továbbúzták őket. Ekkor a Nyugati-Tien-sanban az Iszik-köl táján élő szajvang népre törtek. Ezek egy része délre menekült, de a jüecsieknek új területükön sem volt nyugtuk, mivel Kr. e. 160 körül a hiungnuk és vuszunok szövetsége elűzte őket a meghódított szajvangok országából. Egy része a jüecsieknek ott maradt, s összeolvadt a vuszunokkal és szajvangokkal. Nagy részük azonban továbbhaladt nyugat felé. Ekkor a jüecsi eltűnnek a forrásokból egy jó nemzedéknyi időre, s csak Kr. e. 128 előtt bukkannak fel újra, de ekkor már az Oxus (Amu-darja) felső folyásának vidékén, az ókori Baktriában (ma Északkelet-Afganisztán), ahol megdöntötték az utolsó görög király, Helioklész uralmát.

Mi történt e nemzedéknyi idő alatt, hol jártak a jüecsi, s hogyan telepedtek meg új baktriai hazájukban? E kérdések megválaszolásában a tudomány döntő részben annak a kiváló kínai diplomatának és utazónak az útbeszámolójára támaszkodik, aki Kr. e. 139-ben indult el nyugati útjára Vuti, az egyik legkiválóbb Han-császár megbízásából. Hagyjuk most a jüecsiiket az Iszik-kölnél egy rövid időre, s kövessük nyugati vándorlásaiban Csang Kient – mert így hívták e kiváló férfiút.

Csang Kien megbízatása az volt, hogy keresse fel a 176 táján eltűnt jüecsiiket, s próbálja őket rábírní a közös ellenség, a hiungnuk elleni szövetségre. Csang Kient balszerencse üldözte, s röviddel elutazása után a hiungnuk fogságába esett; hiába, a jüecsi távozása után

minden Kínától nyugatra eső területet és útvonalat ők tartottak kezükben. Csang Kien mintegy tíz évig raboskodott a hiungnuknál, bár nehéz lenne mai fogalmaink szerint ezt egyszerű fogságnak neveznünk, hiszen Csang Kien magas rangú emberhez illő ellátásban részesült. Megnősült s gyermekei is születtek. Lehet, hogy már mindenki, maguk a hiungnuk is elfeledkeztek eredeti küldetéséről, de ő nem. Az első adandó alkalommal, amely ez esetben tíz évig váratott magára, továbbállt, s folytatta misszióját. Tajüan, a mai Fergana irányában haladt, majd délnyugatnak fordult, s itt az Oxus felső folyásánál találkozott a jüecsikkel. Megpróbálta, de nem tudta rábeszélni őket a hiungnuk elleni támadásra. A jüecsik örültek, hogy hosszú vándorlásaik után letelepedhettek, s nem vágytak újabb, kétes kimenetelű háborúskodásra. Csang Kien ekkor hazatért császárához, egyéves újabb hiungnu fogsággal tarkítva útját, s megírta jelentését a nagy útról.

Ha politikai missziója nem is járt sikerrel, annál jelentősebbek felfedezői érdemei. A kínaiak előtt kitért a tőlük nyugatra levő világ, eddig ismeretlen népekről szereztek tudomást. Számunkra pedig a Kr. e. 2. századi Belső-Ázsia történeti földrajzának legbecsesebb forrását nyújtja. Csang Kien maga négy országban járt személyesen: Tajüanban, Kangküben, a jüecsiknél és Tahiában, de ezen kívül még vagy öt-hat országról szerzett értesülést. A Csang Kien bejárta hatalmas terület nyugati részéről vannak korabeli értesítéseink a nyugati forrásokból is. Így Baktriáról görög és latin források tájékoztatnak, Nyugat-Turkesztánról pedig iráni források szólnak. Ezek jelentősége nagy, mert bár nem közelítik meg mennyiségben és minőségben a kínai forrásokat, a két forráscsoport segítségével mégiscsak megrajzolhatjuk Nyugat-Belső-Ázsia Kr. e. 2. századi történeti földrajzát.

Az Iszik-köl és a Tien-san vidékén a vuszunok, valamint töredék szajvang és jüecsi elemek éltek. A vuszunokat, akiknek központi szállásterületeik az Ili völgyében voltak, nem tudjuk egyetlen más forrásból ismert néppel sem azonosítani. Több mint valószínű azonban, hogy a térség korabeli etnikai viszonyait figyelembe véve csak valamilyen iráni nyelvű népesség húzódnak a kínai *vuszun*

elnevezés mögött. Ami a szajvangokat illeti viszont, ezek egyértelműen azonosíthatók a szakákkal, ezzel az iráni és görög-latin forrásokból jól ismert ókori iráni néppel. A szakák ősi területe a Kazak-steppe, a Pamír hegység és a Tien-san vidéke volt. Az általunk vizsgált időben már elkerültek az északibb vidékekről, tevékenyen részt vettek a kelet-iráni területek meghódításában. Ennek a nomád iráni népnek az emlékét őrzi a *Szeisztán* területnév a mai Iránban, mely egy korábbi *Szakasztán* a 'szakák országa' szóból alakult ki. A szakák a Tarim-medence déli részén is megtalálhatók voltak, és éppen itt, Hotán környékén tárta fel Stein Aurél a szakák értékes nyelvi emlékeit, melyeket hosszú ideig hotáni nyelvűeknek neveztek, s ma is sokszor hotáni szakának hívják ezt a kihalt kelet-iráni nyelvet.

A Tien-santól délnyugatra, a laxartész (Szir-darja) felső folyásánál volt Tajüan országa, mely a későbbi Fergana környékével azonosítható. A kínai források termékeny földnek írják le, letelepült népességgel, mely főleg búzát és rizst termesztett. A kínaiak erről a területről ismerték meg a szőlőkultúrát. Híres volt Tajüan országa lovairól is, mely tény a nomádok közelségére utal. Tajüan nevét szintén nem tudjuk egyetlen más forrásból ismert névvel sem azonosítani, de ezt a civilizált területet is feltehetően valamilyen iráni nyelvű népesség lakta.

Tajüantól észak-északnyugati irányban feküdt Kangkü országa. Nyugaton egészen a Kara-tau hegységig húzódott, keleten a Csu és Talasz folyók völgyét is magában foglalta. Lakóit a kínaiak nomádoknak írják le. Ennek a földnek a neve már a zoroasztrianizmus szent könyvében, az Avesztában is előfordul *Kangha* alakban, majd később, Kr. u. 100 körül Ptolemaiosz görög geográfus művében a *kahag*-szkíta elnevezés szerepel, amely szogd eredetű. A szogd kelet-iráni nyelvet beszélő nép volt, központi szállásterületeik a Zarafsán folyó mentén, nagyjából a későbbi Buhara és Szamarkand között feküdtek. Ezt a Szogdiát sokszor bekebelezte politikailag a tőle északra fekvő Kangkü országa, ezért van az, hogy a későbbi korokban, az 5–9. században a kínai források *Kang* elnevezése egyszerűen Szogdia kínai neve lett.

Egyéb forrásokból tudjuk, hogy Kangkü, vagy későbbi nevén Kang országának lakói az *ászik* voltak, egy szintén iráni nyelvet beszélő nomád nép. Az ászik nyugat felé a Káspi-tó és a Kaukázus vidékére is eljutottak. Ottani jelenlétüket bizonyítja, hogy a kaukázusi alánoknál az *ász* törzsnév előfordul. De ezt mutatja, hogy az orosz források *asz* nak és *jasz* nak nevezik az alánok népét, akiknek egy része a tatárjárás előtt és után a kunokkal együtt Magyarországra menekült és letelepedett. A magyarországi alánoknak ez a *jász* neve honosodott meg a 13. század utáni magyar névhasználatban. Az alánok és az ászok az Aral-tó és Don közötti hatalmas területet lakták, a Kr. e. 3. századtól Kr. u. 30 körül az *aorsz* törzs vezette konföderáción belül. Az aorszok különben a szintén iráni szarmaták közül váltak ki. Kr. u. 30 után a felbomlott aorsz törzsszövetség helyén az alánok szerveztek újabb politikai alakulatot, majd a Kr. u. 1. századtól fogva az egész terület Kangkü fennhatósága alá kerül. Ez az az időszak, amikor az eredetileg Kangkületben élő ászok nagyobb tömegben nyugatra kerülhettek, és keveredtek nyugati rokonaikkal, az alánokkal.

A Kangkületől nyugatra levő alán törzsszövetség területén a kínai források három országot írnak le: *Jencaj*, *Jen* és *Liao* néven. Ezekről a nevekről nem sokat mondhatunk, de feltehető, hogy a *Jen* szótag az Emba folyó nevének a kínai visszaadása. Ha ez így van, valószínű, hogy a többi név is földrajzi nevekre utal, s csak a kínai forrásokban használt tudós megjelölések, nem pedig élő országnevek.

A Dontól a Tien-sanig húzódó hatalmas steppei területen tehát a Kr. e. 2. század közepétől a Kr. u. 1. század közepéig aorszok, alánok, ászik, szogdok, szakák és vuszunok laktak. Feltehetően valamennyien iráni nyelvű népek. A nyugat-belső-ázsiai steppevidék történetének ezen korai szakaszában a később uralkodóvá vált török népek jelenlétével még nem számolhatunk. Ebben az időben a Kazak-steppétől keletre (Altaj hegység és Mongol-fennsík) és északra (Délnyugat-Szibéria) éltek a török nyelvű népek.

Áttekintvén Nyugat-Belső-Ázsia etnikai képének történeti alakulását a Kr. e. 176 és 128 között lezajlott jüecsi vándorlást követően, visszatérhetünk azokhoz a „nagy” jüecsihez, akik a kínai források szerint Tahiába, a görög források szerint pedig Baktriába törtek be. Makedóniai Nagy Sándor (uralk. Kr. e. 336–323) keleti hódításai során egészen Indiáig jutott el. Utódai a mai Északkelet-Afganisztán területén, a görög források Baktriájában görög királyságot hoztak létre, melynek története a görög és latin kútfők nyomán meglehetősen ismert. Baktriát a görög hódítást megelőzően és utána is egy sajátos iráni nyelvet beszélő nép lakta, melynek nevéből a területet és a nyelvet később elnevezték. Érdekes, hogy az afganisztáni Balh városa is e népnévből eredő földrajzi név, s a terület egykori lakóira utal. Az említett időben Szogdia is Baktriához tartozott. A Kr. e. 128-as nomád betörés leírásánál Sztrabón görög nyelvű és Pompeius Trogus latin nyelvű munkája segít a kínai adatokkal való szembesítésben. Az *ász*, *ászi*, *ászián* néven szereplő nép nem más, mint Kangkü iráni népe, a *szakarauka* népnév pedig a szakák szintén iráni nyelvű népének egy csoportját fedi (a kínai források *szajvang* neve kapcsolódik ehhez). A görög-latin forrásokban *tohár* néven jelzett nép egyszerűen nem lehet más, mint a kínai források *jüecsi* je. Ezt az azonosítást támogatja az a tény is, hogy Baktria Kr. e. 128-ban történt nomád lerohanása után e terület a kínai, majd jóval később az arab forrásokban a tohárok nevét viseli, utóbbiakban *Toharisztán* néven. A tohárok/jüecsiak hosszú ideig kis részfejedelemségekben éltek, míg Kr. u. 10 körül I. Kuzula Kadphiszesz király egyesítette az országot. Ő a híres Kusán-dinasztia alapítója, mely dinasztia a következő századokban India területére is kiterjedő hódításaival hatalmas államot, a Kusán Birodalmat hozta létre. Ez az állam indiai, iráni és görög elemeket egyesített magában, a hellenizmus görög és a buddhizmus indiai kultúrájának sajátos ötvözetét alakította ki, melynek páratlan művészi emlékeit Gandhára-művészet néven ismerjük. Mindez azonban már túlvezet minket Belső-Ázsia történetén, hiszen csak a birodalomalapító Kusán-dinasztia volt belső-ázsiai eredetű. S itt felmerül a kérdés, hogy kik voltak a tohárok vagy más néven jüecsi? A legvalószínűbb feltevés szerint egy indoeurópai nyelvet beszélő nomád nép, melynek a nyelve azonban nem iráni jellegű

volt. A tohár nyelv emlékeit, mint sok más kihalt nyelvet, a múlt századi kelet-turkesztáni ásatások során fedezték fel, elsősorban Kucsában és Kara-sahrban. Két alapvető nyelvjárása, szinte két nyelve, a tohár A és tohár B. Ezek az emlékek a Kr. u. 1. évezredben készültek, elsősorban buddhista tárgyú művek, ily módon bizonyos időrendi és térbeli nehézségek vannak, hogy egyértelműen a jüecsi vándorlásban résztvevő tohárok nyelvével azonosítsuk őket. Ugyanakkor az a tény, hogy Ptolemaiosz földrajzában a Kr. u. 2. században egy *Thaguroi* nevű népet, egy *Thaguron* nevű hegyet és egy *Thogara* nevű helységet említ a mai Nan-san vidékére helyezhető részen, megerősíti feltevésünket, hogy a tohárok egyes csoportjai eredeti lakhelyeiken vagy ahhoz közel jóval a nagy jüecsi vándorlás után is maradhattak.

BIBLIOGRÁFIA

SINOR 221–223.

Csang Kien utazásáról: F. HIRTH, *The story of Chang K'ien, China's pioneer in Western Asia*. JAOS 37(1917), 89–152. – A baktriai nomád betörésről: W. W. TARN, *The Greeks in Baktria a India*. Cambridge, 19512. 270–311; F. W. K. MÜLLER, *Toxri und Kuisan (Küsan)*. SPAW 27(1918), 566–586. – A jüecsi-kérdésről még: P. PELLIOT, *Tokharien et Koutchéen*. JA 1934, 23–106; O. MAENCHEN-HELFEN, *The Yüeh-chih problem re-examined*. JAOS 65(1945), 71–81.

A tohár-kérdésről: J. CHARPENTIER, *Die ethnographische Stellung der Tocharer*. ZDMG 71(1917), 347–388; H. W. BAILEY, *Ttaugara*. BSOS 8(1935–37), 883–917; W. B. HENNING, *Argi and the „Tokharians”*. BSOS 9(1937–39), 545–571; *Tocharische Akten der Fachtagung der Indogermanischen Gesellschaft*. Berlin, September 1990; *Tocharian and Indo-European Studies*. Supplementary Series vol. 4.

Kangküröl és az ászikról I. J. MARKWART, *Die Sogdiana des Ptolemaios*. *Orientalia* 15(1946), 123–124, 286–323; CZEGLÉDY, *Nomád népek* 30–39.

5. A hiungnu hatalom hanyatlása

A jüecsik vándorlásai és Csang Kien útjának idején uralkodott Kínában a Han-dinasztia egyik legnagyobb császára, Vuti (Kr. e. 140–87). Ez időben megnövekedett a kínaiak érdeklődése nyugat felé, nem kis mértékben éppen Csang Kien nyugati útjának következtében. Hadjáratokat folytattak egészen Tajüanig, azaz Fergana vidékéig, s e harcok eredményeképpen Kelet-Turkesztán sok kis, indoeurópai nyelvet beszélő lakosságú városállama e korban lett először Kína része. Ha a későbbiekben Kína sokszor el is vesztette ezt a területet, Kelet-Turkesztán továbbra is megmaradt Kína nyugati terjeszkedése fő céljának. Vuti kora a hiungnukkal való harcoknak is új fázisát jelentette. Az erős kínai állam nagy hadjáratokat vezetett a hiungnuk ellen, az ellenséget a maga területén akarta megsemmisíteni, egyrészt a nyugati határvidéken Kanszu területén túl, másrészt a kínai Nagy Faltól északra. E harcok során emelkedett ki a nagy hírű kínai hadvezér, Ho Küping, a hiungnuk ádáz és rettegett ellenfele.

A kínai támadások, a hiungnuk által leigázott törzsek lázongásai és a belső bomlás következtében a Hiungnu Birodalom egysége a Kr. e. 1. század közepére fokozatosan megszűnt. Huhanje sanjü alatt a belső anarchia tetőfokára hágott. Kr. e. 46-ban a sanjü testvére, Csicsi fellázadt ellene, s ekkor a hiungnu uralkodó kínai segítséghez folyamodott. Bár uralmát sikerült megőriznie országa központi részén, a mai Mongóliában, a nagy nomád központ már sohasem nyerte vissza egykori fényét. A kínaiak egyre többször avatkozhattak be életébe, s az egykori nagy Hiungnu Birodalom helyett a mongóliai hiungnuk a barbároknak csak az egyik, északi csoportját alkotják. Csicsi bátyjától, a sanjütől és a kínaiaktól szorongatva nyugatra menekült, és népével rövid életű Nyugati Hiungnu Birodalmat hozott létre. Csicsi nyugati hódításai azért is érdekesek számunkra, mivel ezek révén a steppeövezet északi peremén elhelyezkedő népekről is részletesebb tudósításokat adnak a kínai források. Csicsi először legyőzte a Nyugati-Tien-sanban levő vuszunokat. Észak felé a *hukie* népet, majd nyugat felé a *kienkun*, majd újból észak felé fordulva a *tingling* népet hódoltatta. A hukie (vagy más átírásban vukie) nép a

Tarbagataj-hegység vidékén élhetett, nevét más forrásból nem ismerjük. A kienkunok a Balhas-tótól északra, a Kazak-steppén laktak. Kínai feljegyzésű nevük a *kirgiz* népnevet takarja, de tegyük hozzá gyorsan, hogy ennek a népnek etnikailag szinte semmi köze sincsen a mai kirgiz néphez. A kienkunok, más adatokból tudjuk, a Kr. u. 1. század elején vonulhattak a Felső-Jenyiszej vidékére, ahol aztán vagy nyolcszáz évig tartózkodtak. De nem kizárt, hogy már előbb, Csicsi támadásai idején is húzódtak fel egyes csoportjaik a Jenyiszej vidékére. Az itt említett tingling csoport az Irtis folyó vidékén élt, de a tinglingekről rövidesen részletesebben szólunk. Csicsi egy birodalommá egyesítette a jelzett területeket, és székhelyét a kienkunok területére helyezte. A továbbiakban Csicsi birodalmához csatolta Kangkü keleti részét, tehát a Csu és Talasz folyó vidékét. A Nyugati Hiungnu Birodalom azonban létrejöttéhez hasonló hirtelenséggel bomlott szét. Kr. e. 36-ban a kínaiak vuszun és kangkübeli szövetségeseikkel elfoglalták Csicsi székhelyét, maga Csicsi a harcok során életét vesztette.

Mielőtt a nyugati hiungnuk további sorsát néznénk meg, időzzünk el röviden a tingling törzsszövetségnél. A tinglingeknek Csicsi hadjárata során szereplő Irtis vidéki csoportja a törzsszövetségnek csak kisebb részét képezte. A tinglingek fő szállásterülete Észak-Mongóliában, a Bajkál-tótól délre helyezkedett el. Miután a kienkunok, azaz akirgizek elődei a Kr. u. 1. században a Jenyiszej vidékére költöztek, a tinglingek nyugati ága birtokba vette az egykori kienkun/kirgiz területet, tehát a Kazak-steppének a Balhas-tótól északra levő részeit is. Az északi tinglingekből vált ki aztán egy csoport, mely a kínai határ közelébe vándorolt le. Itt is jól megfigyelhetjük a kelet-belső-ázsiai törzsszövetségeknek azt a kirajzását, amely a hiungnuktól kezdve szinte minden nagyobb nomád birodalom vagy törzsszövetség mozgástörvénye volt. A birodalmi központ, nevezhetnénk akár nomád őshazának is, a mai Mongólia északi részén, a Kerülen, Szelenga és Tola felső folyásánál, a Hentij- és Hangáj hegység vidékén volt. Innen rajzoltak ki hódító útjaikra a nomádok. Volt egy nagy nyugati irányú mozgás, melynek során egészen a Kárpát-medencéig eljutottak népek, s volt egy kisebb méretű déli irányú mozgás, melynek eredményeképpen a

nomádok Kína északi határvidékeit ostromolták. Visszatérve a tinglingekre, mely a steppeövezet legészakibb részén, időnként az erdőövezetben is lakó nomád törzsszövetség volt, nevük a Kr. u. 4. század végétől kezdve a kínai forrásokban *tili*, majd *tielő* alakban jelentkezik. Mindezek a kínai feljegyzésű alakok egy barbár nyelvi *tiglig/tilig* szót adnak vissza, amelyet nem tudunk pontosan egy nyelvhez kötni és magyarázni. Több körülmény szól amellett, hogy ez az elnevezés 'szekér, kocsi' jelentésű volt, ugyanis a tielőknek egy másik neve, mely anév kínai fordítása, *kaokü*, s ez a kínaiban 'magas szekér'-et jelent.

Hogy mi lett Csicsi nyugatra vándorolt hiungnu népének sorsa a birodalom bukása után (Kr. e. 36), nem tudjuk. A kínaiak számára továbbra már nem voltak érdekesek a bukott nomádok, így nem írnak róluk. De ismervén a nomád alakulatok törvényeit, szinte bizonyos, hogy a birodalom bukása után is maradt hiungnu szórvány a Balhas-tótól északra a Kazak-steppén. Alig több mint száz év múltán újabb hiungnu hullám jelent meg Nyugat-Belső-Ázsiában. Kr. u. 91-ben az északi hiungnuk egy része, miután vereséget szenvedett a kínaiaktól, nyugatra menekült a vuszunok területére, tehát a Nyugati-Tien-sanba, majd sokan innen is tovább kényszerültek vonulni. Hogy hova mentek, nem említi a kínai forrás, de későbbi feljegyzések igazolják, hogy még az 5. század első felében is élt a vuszunoktól északra egy hiungnu eredetű törzscsoport, a *jüepan* ok, akik a Kr. u. 91-ben elmenekült hiungnu csoport leszármazottai lehetnek. Egy másik részük pedig a Kazak-steppe déli részére vonult. A Tien-san vidéki hiungnu jelenlétet mutatja, hogy Kr. u. 155-ig ezek gyakran avatkoztak be a Tarim-medencei városállamok életébe. Ezeknek a Tien-san vidékére húzódott hiungnuknak a hatalma akkor hanyatlott le végleg, amikor Kr. u. 155 körül a szienpej vagy szienpi törzsszövetség került hatalomra a mai Mongólia területén, tehát a nomád központban, s ezek hatalmukat nyugatra a Tien-san irányában is kiterjesztették. De mielőtt a szienpik új nomád államára térünk, pár szóban a déli hiungnu csoportokról is meg kell emlékeznünk.

Kr. u. 48-ban, miután az új sanjüt, Punut a hiungnu törzsek jelentős része nem ismerte el, a lázadó csoportok délre vonultak Ordosz területére, és Kínának behódoltak. A déli hiungnu csoportok gyakran vettek részt a Han-dinasztia bukása után is a különböző egymással küzdő kínai frakciók harcában. 311-ben még a fővárost, Lojangot is elfoglalták, a kínai császárt megölték s a várost porig égették. A hiungnu sanjü kínai császárrá kiáltotta ki magát Liu Jüan néven, s a Korábbi Csao-dinasztia alapítója lett. A 4. századi kaotikus korban, mikor Kína számtalan kis dinasztia uralma alatt állott, nemcsak a fenti, hanem több hiungnu eredetű dinasztia jött létre Kína egy-egy részének elfoglalása révén. De mindegyiknek ugyanaz lett a sorsa: a teljes elkínaiasodás. Mindezeknek a nyomon követése elsősorban a kínai történelem és a sino–barbár kapcsolatok kutatójának a feladata.

BIBLIOGRÁFIA

CZEGLÉDY, *Nomád népek* 40–52.

A későbbi hiungnukról: E. CHAVANNES, *Les pays d'Occident d'après le Heou Han chou*. T'oung Pao 8(1907), 149–234; W. EBERHARD, *Chronologische Übersicht über die Geschichte der Hunnen von der späteren Han-Zeit (25 N.Chr.–220 N.Chr.)*. Belleten 4(1940), 387–435.

A tinglingekről: O. MAENCHEN-HELFEN, *The Ting-ling*. HJAS 4(1939), 77–86; G. CLAUSON, *Turkish and Mongolian Studies*. London, 1962. 20–21 (E. Pulleyblank véleménye).

A Kr. u. 91-es hiungnu vándorlásról: L. S. VASIL'EV, *Banj Cao v Zapadnom krae*. Vestnik drevnej istorii 1955/1, 108–125. – Lojang 311-es hiungnu elfoglalásáról: W. B. HENNING, *The date of the Sogdian ancient letters*. BSOAS 12(1948), 601–615.

6. Szienpik és topák

A *szienpej* vagy *szienpi* elnevezés az északi hiungnukkal kapcsolatban fordult elő, mint annak a törzsszövetségnek a neve,

amely Kr. u. 155 körül véget vetett a hiungnuk birodalmának északon. A kínai források nyomán azonban jóval korábbi időpontig tudjuk a szienpiik történetét követni, egészen a Kr. e. 3. századig. Mikor Maotun, az első nagy hiungnu uralkodó legyőzte a keleti barbárokat, kínai nevükön a *tunghu* kat, akik a mai Mandzsúria területén éltek, helyüket a szienpiik és vuhuanok foglalták el. A hiungnukat sokszor nyugtalanították támadásaikkal, de csak Kr. u. 155 körül tudták a hiungnukat végleg maguk alá gyűrni, s ezzel végrehajtották a nagy hatalmi őrsváltást Kelet-Belső-Ázsiában. A szienpii vezér, Tan Sihvaj a hiungnuk leveretése után északon a tinglingeiket, nyugaton pedig a vuszunokat is uralma alá hajtotta, így lényegében az összes egykori hiungnu terület a szienpiik fennhatósága alá került. De a szienpiik birodalma sohasem érte el az egységesülésnek és összeforrottságnak azt az állapotát, amely a hiungnukra volt jellemző birodalmuk fénykorában. A Kína északi részén levő különböző szienpii törzsek egyre nagyobb szerepet játszottak Kína életében, s nem egy közülük elfoglalta Észak-Kína egyes részeit. Saját dinasztiáikkal uralkodtak a kínai lakosságon, majd rövidesen mindegyiket utolérte a törvényszerű nomád sors, a tökéletes elkínaiasodás. A *mujun* törzs volt a Jen-dinasztia alapítója, a *jüven* törzs az Északi Csou-dinasztiát hozta létre, a *cöfu* törzs a Nyugati Cin-dinasztia megteremtője volt, végezetül a *topa* törzs, melyről rövidesen részletesen szólunk, egész Észak-Kínát egyesítette, és mintegy százötven évig uralkodott Vej-dinasztia néven. A szienpii törzsek őshazája Koreától északra, valahol Mandzsúriában lehetett. Bár a Szienpii Birodalom, akár csak a többi nomád birodalom, sokféle etnikai és nyelvi elemet foglalt magába, a birodalmat megszervező szienpii törzsek valószínűleg valamilyen korai mongol nyelven beszéltek.

A különböző szienpii törzsek közül a legnagyobb karriert, mint fentebb említettük, a topák futották be. Északi Vej néven alapítottak dinasztiát Kínában, és fokozatosan egész Észak-Kínát hatalmuk alá vonták. A Vej-dinasztia (386–538) történetéről nem szűkölködünk adatokban, hiszen mint kínai dinasztiáról, hivatalos történeti mű készült róla *Vej su* néven a dinasztia bukása után a 6. században. Ennek ellenére a dinasztia őseiről, az egykori barbár topákról csak

sovány értesüléseink vannak. A topák birodalmi korszakának története pedig Kína történetének része, s csak annyiban tartozik Belső-Ázsia történetéhez, amennyiben a topa eredetű Vej-dinasztia az újabb nomád hullámok ellen küzdött, most már mint Kína védője.

A topák eredetileg a szienpi nyelv egy dialektusát beszélték, ezt maguk a kínai források közlik. A kínaiak régtől fogva érdeklődtek a környező népek nyelvei iránt, s különböző kínai–barbár szójegyzékek, szótárak és egyéb művek keletkeztek. Feltehetően már volt kínai–hiungnu szótár is, de ilyen korai művek nem maradtak fenn. A *Szuj su* című kínai dinasztikus évkönyv egy tizenhárom tételből álló listát közöl, mely művek a topák nyelvén készültek. Sajnos ezek sem maradtak fenn, így azt sem tudjuk, hogy ezek a lejegyzések hogyan készültek: esetleg valamilyen Belső-Ázsiából kölcsönzött szótag- vagy betűírással, vagy pedig egyszerűen a kínai írásjegyekkel. Ennek ellenére a kínai szövegben fennmaradt, kínai írással lejegyzett egyes topa szavakból megállapítható, hogy a topa, akárcsak a szienpi, mongol nyelv volt. Paul Pelliot és Ligeti Lajos kutatásai szerint mindkettő egy ómongol nyelvi állapotot tükröz, s a későbbi kitajok nyelvével mutat közeli rokonságot. A topa szavak közül két érdekesebb példát emelhetünk ki. Az egyik a *kopocsen* (ókínai kiejtésben *kca-bcak-t'sien*), melyet *qabaqcin*-nak (olv. *kabakcsin*) olvashatunk, jelentése 'kapus, ajtónálló'. Egy, a török és mongol nyelvekben egyaránt ismert ige származékával állunk itt szemben, magyar fülnek nem is cseng ismeretlenül a szó: a magyar *kapu* honfoglalás előtti török jövevényszó. A másik topa glossza a *szienccsen* (ókínai kiejtésben *gam-t'sien*), melyet *gjamcin*-nek (olv. *gjamcsin*) olvashatunk. Ez egy régi művelődési szó, amely a török és mongol nyelvekben megvolt 'postaállomáson dolgozó tisztviselő' jelentésben. Persze nem mai postára kell itt gondolni, hanem a küldötteket és állami tisztviselőket lóval és élelemmel ellátó állomásokra. A szó a török nyelvekben *jam*, a mongol nyelvekben *dzsam*, a mandzsuban *gijamun* alakban él tovább 'postaállomás' jelentésben, és különösen a 13. században jutott nagy szerephez a Mongol Birodalom postaállomás-hálózatának kiépítésekor. A Mongol Birodalom nyugati felén létrejött Arany Horda államától vette át a szót az oroszország, a kocsis neve az oroszban

máig is *jamscsik*. Íme, egy szó élete és ami mögötte van. A topáktól az oroszokig.

De magáról a *topa* névről is érdemes szólnunk, mivel nem mindennapi vándorutat tett meg ez a szó is. A százötven éves *topa* uralom Észak-Kínában azt eredményezte, hogy az északi és keleti barbárok a Kínát meghódító és dinasztiát alapító egykori barbárok nevét átvitték Észak-Kína, majd egész Kína megjelölésére. Ennek köszönhetjük, hogy a *topa* névnek egykorú barbár kiejtését is ismerjük nem-kínai írásos feljegyzésben, azaz tudjuk, hogy maguk a topák hogyan ejthették saját nevüket. A 8. századi türk rovásírási feliratok *tabgacs* nak nevezik Kínát és a kínaiakat. Ez az elnevezés egy eredeti *tabgacs* (vagy *tagbacs*) formára utal vissza. Ugyanezt a formát adja vissza némileg torzított formában a bizánci Theophülaktosz Szimokattésznál szereplő *Taugaszt* szó is. Kínának ez a neve jelenik meg a 11. századi első muszlim török dinasztia uralkodóinak, a Karahanida kánoknak címtárában is: a kán, többek között, *tabgacs kán* nak is nevezi magát. Végül a 17. századi krími tatár kánok okleveleiben is feltűnik a *tavgacs* szó a kánok címei között. Rejtélyes a *tabgacs* szónak ez a nagy elterjedtsége, pontos magyarázatot ma sem tudunk rá adni.

BIBLIOGRÁFIA

SINOR 223–225.

A szienpikre vonatkozó kínai források fordításai: BICURIN, *Sobr.* I, 149–178; V. S. TASKIN, *Materialy po istorii drevnih kocevyh narodov grupy dunhu*. Moskva, 1984.

A szienpi történet kezdeti időszakáról: G. SCHREIBER, *Das Volk der Hsien-pi zur Han-Zeit*. Monumenta Serica 12(1947), 145–203.

A *topa* eredetű kínai Vej-dinasztia történetére a legjobb összefoglalás: W. EBERHARD, *Das Toba-Reich Nordchinas. Eine soziologische Untersuchung*. Leiden, 1949.

A topa nyelvről, az addigi irodalom ismertetésével: L. LIGETI, *Le tabgatch, un dialecte de la langue sien-pi*. In: *Mongolian Studies*. Budapest, 1970. 265–308.

Kína *tabgacs* nevééről: P. PELLLOT, *L'origine du nom de la „Chine”*. T'oung Pao 13(1912), 727–742.

A különböző sinizálódott nomádok államairól és a topák felemelkedéséről: J. GERNET, *A kínai civilizáció története*. Budapest, 2001. 153–160.

7. A zsuanszuanok birodalma

A 4. század végén egy új törzsszövetség, a zsuanszuan alapozta meg birodalmát Kelet-Belső-Ázsiában, ahol a 6. század közepéig, a türkök hatalomátvételéig a terület urai maradtak. A 4. század zavaros viszonyai után, mikor hiungnu, szienpi és topa csoportok versengtek a hatalomért s osztoztak rajta, az 5. század elejére ismét egy erős nomád birodalom keletkezett, amelynek központja a mai Mongólia területe volt.

Az új törzsszövetség neve a leggyakrabban *zsouzsuan* és *zsuanszuan* formában jelenik meg a kínai forrásokban, de ezen kívül még pár fonetikai variánsuk fellelhető. Mindezek az alakok egy olyan barbár nyelvi szót adnak vissza, amelyet más forrásból nem tudunk azonosítani. A kínai forrásokban gyakori a népnevek etimológiás eltorzítása, ami azt jelenti, hogy olyan kínai írásjegyet választanak az idegen szó lejegyzésére, amely a kínaiiban egy bizonyos, az illető népre nézve általában pejoratív értelemmel bírt. Ebbéli igyekezetükben nem egyszer az eredeti szó fonetikáján is torzítottak, többet, mint amit az idegen szavak lejegyzésére amúgy is nagymértékben alkalmatlan kínai írás okozott volna. Így például a zsuanszuanok nevének lejegyzésére leggyakrabban azt a két írásjegyet használták, melyeknek jelentése 'nyüzsgő féreg' volt. Ugyanakkor az sem kizárt, hogy a zsuanszuan név esetében nem egy idegen népnév kínai torzításával állunk szemben, hanem egy 'féreg' jelentésű barbár népnév kínai fordításával. Ezt a feltevést bizánci és iráni forrásokban őrzött hagyományok alapján

kockáztathatjuk meg, de nem zárhatjuk ki annak lehetőségét sem, hogy az utóbbi források már egy torzított kínai alakból vették értesüléseiket.

Amilyen bizonytalan a törzsszövetség nevének magyarázata, ugyanolyan bizonytalanul nyilatkozhatunk a zsuanszuánok eredetéről is. A kínai forrásoknak sincsenek pontos értesülései erről, így egyes kútfők szerint a zsuanszuánok a hiungnukból váltak ki, mások szerint a tunghuk, azaz a keleti barbárok leszármazottai lennének, megint mások szerint az Ordosz-vidéki szienpi csoportok közül valók. A kérdést azért nehéz eldönteni, mivel a Zsuanszuán Birodalom, mint minden nomád birodalom, sok elemből tevődött össze, s az összes fent említett nép vagy néptöredék alkotórésze lehetett a zsuanszuánok vezette konglomerátumnak. Arról például biztosan tudunk, hogy a zsuanszuánok az Ordosz-vidéki hiungnukat a birodalom alapítása után magukhoz csatolták. Egy kínai értesítést mégis ki kell emelnünk, melynek komoly igazságmagja lehet. A *Vejsu* szerint, mely a topa eredetű kínai dinasztia évkönyve volt, a zsuanszuánok őse 270 körül egy, a topákat szolgáló rab volt. Ez a híradás, bár bizonyára nem mentes bizonyos politikai aktualizációtól sem (hiszen a topa eredetű Vej-dinasztia uralmának másfél évszázada alatt Kína fő barbár ellenségei éppen a zsuanszuánok voltak), az igazság elemét rejtheti magában.

Mikor az egyik nomád hatalom, a topák elfoglalták Kína északi részét, s 386-ban Topa Kuj személyében az első Vej-császár lépett a trónra, a másik nomád hatalom, a zsuanszuánok megszerezték Kelet-Belső-Ázsia felett a hegemóniát. Valószínűleg éppen a topáknak Kínába vonulása tette lehetővé a gyors zsuanszuán terjeszkedést. Sölun zsuanszuán vezér 394 után először az ordoszi hiungnukat és szienpiket vetette uralma alá, majd a topákkal való szakadatlan harcok során a Góbitól északra vonult, s 402 táján Kara-sahr vidékén legyőzte a kaoküket. (A *kaokü* elnevezés, emlékezhetünk, a tielő törzsszövetségnek volt egy másik kínai neve.) A zsuanszuánok birodalma fokozatosan felvette a kelet-belső-ázsiai birodalmaknak már a hiungnuk óta ismert határait. Északon a Bajkál-tóig ért, keleten a Hingan hegységig, nyugaton a Kara-sahrtól

északra fekvő területekig. Később a Tarim-medencét is meghódították. A tien-sani vuszunok a zsuanszuanok támadásai elől ez idő tájt, tehát az 5. században húzódtak vissza a Pamír hegységbe.

A 400 és 550 közötti másfél évszázad a zsuanszuan és észak-kínai összecsapások hosszú sorának tanúja. A kínaiak szelídült topák állandó konfliktusban voltak az ősi ellenséggel, s nem egyszer folytattak hadjáratot a zsuanszuanok ellen, mélyen behatolva a zsuanszuanok területére, a Góbitól északra. Taj Vuti császár alatt (423–452) két nagy zsuanszuan hadjáratról is tudunk, az eredmény mindig ugyanaz: a nomádok kikerülték a döntő ütközetet, s a visszavonuló kínai csapatok elpusztultak a nélkülözésekben. A zsuanszuanok elleni harcokban a kínaiaknak gyakori szövetségesei voltak a keleti-tien-sani kaokü törzsek, így például 429-ben is. De más nomád szövetségest is felhasználtak alkalomadtán, így 448-ban a hiungnu eredetű jüepanokat. Akkor a közös vállalkozást siker koronázta.

De minden időleges kínai győzelem ellenére a zsuanszuanokat saját területükön sohasem sikerült megtörni. Mint mindig, csak a belülről jövő széthúzás tudta ezt a nomád birodalmat is fesházolni. A bomlás az 520-as években indult meg. Anakujt, az új uralkodót elűzte Polomen, aki előzőleg már a kínaiaknál keresett menedéket egy kaokü támadás elől. Anakuj most szintén a kínaiakhoz fordult segítségért, akik érkezettnek látták az időt, hogy a Zsuanszuan Birodalmat megosszák. Anakuj kapta a birodalom keleti felét, ennek központja a Huangho nagy kanyarjától északra helyezkedett el, míg Polomennek a nyugati fél jutott, Kuku-nór központtal. Polomen azonban nem nyugodott bele helyzetébe, s nyugati szomszédainak, a heftalitáknak szövetségét kereste. (A heftalitákról egy későbbi részben részletesen szólunk.) A heftalita uralkodó a szövetség megpecsételéseként el is vette Polomen három nőtestvérét feleségül, de az együttműködés rövid életű volt, mivel a kínaiak elfogták Poloment, és valószínűleg eltették láb alól. Anakuj maga kínai hercegnőt kapott feleségül, nővére pedig Sziao Vuti kínai császár felesége lett. Ezek az események már jelzik, hogy a kínaiak

vették át az események irányítását. 546-ban Tumen, a zsuanszuanoknak alávetett türkök vezetője feleséget kért magának Anakujtól. A zsuanszuan uralkodót felháborította alattvalójának kérése, és joggal látott a házassági ajánlat mögött politikai terveket. A kérés megtagadása után Tumen a kínaiakhoz fordult, akik készséggel szállították számára a kínai menyasszonyt 551-ben. A következő évben, 552-ben aztán a türkök leverték Anakuj csapatait, s a vesztes zsuanszuan uralkodó öngyilkosságot követett el. A legyőzött zsuanszuanok egy töredéke a meghalt uralkodó fiának, Anlocsennek a vezetésével Kínába menekült. Rövidesen azonban a kínaiak kiadták a türköknek a menekülteket, akiket a türkök mind egy szálig kivégeztek. Ezzel a belső-ázsiai Zsuanszuan Birodalom eltűnt a történelem színeről, de egyes zsuanszuan eredetű törzsekkel találkozunk még Nyugat-Belső-Ázsiában. Ezeknek a sorsát a heftalitákat tárgyaló következő részben fogjuk ismertetni.

A zsuanszuanok hadszervezete, éppen úgy, mint a hiungnuké és a topáké, a tízes rendszeren alapult: tíz, száz, ezer és tízezer lovasból álló egységek alkották a hadsereget. 402-ben Sölun, az első zsuanszuan uralkodó felvette a *kagán* címet. Ez a fontos méltóságnév a szienpiknél bukkant fel, a topák is használták, de először a zsuanszuanok alkalmazták széles körben a vezető tisztségviselő neveként. Ez a cím aztán a türkökön át egészen a mongolokig eljutott, s a belső-ázsiai uralkodók legáltalánosabban használt címévé vált. Belső-Ázsia talán legelterjedtebb méltóságneve volt, mely rövidített *kán* alakjában egészen napjainkig él Ázsia különböző részein. A közép-ázsiai török kánságoktól kezdve az iráni és észak-indiai muszlim világig sok helyen ismerték és használták. A kagán mellett állt a kagánasszony, a *kagatun* (kínai feljegyzésben *kohotun*), amely cím szintén a szienpik óta ismert Belső-Ázsiában. Rövidebb *katun* formájában számtalan régi és mai török nyelv őrzi e szó emlékét, miközben a szó jelentése az 'előkelő asszony'-tól kezdve egészen a 'nő' jelentésig változott. A hiungnuknál feltűnt *sanjü* cím is tovább élt a zsuanszuanoknál, igaz, a név értéke közben lejjebb szállott. A zsuanszuan titulátúra tanulmányozása érdekes és fontos tudományos feladat, mivel a

türkök, a régi Belső-Ázsia talán legjelentősebb birodalomalkotói, igen sokat vettek át egykori uraiktól, a zsuanszuanoaktól.

A kínaiak a zsuanszuanoakat tipikus nomád népnek írták le: vadászok és állattartók, akik legelőiket állandóan cserélték. Főleg ló- és juhtenyésztéssel foglalkoztak, s fontos kereskedelmi cikkük a cobolyprém volt, melyet ajándékként és adónak egyaránt használtak. Hadi erejük a lovasságra épült, de nagyszámú harcikocsival is rendelkeztek, melyeket az alávetett kaokü néptől szereztek be. Lópáncélt és arany lószerszámot is használtak előkelőik. Kerek nemezsátrokban laktak, melyeket vándorlásaik során összecsomagoltak és kocsikon szállítottak tovább. Táplálékuk kumisz és hús volt, valamint frissen főtt gabona, köles és kendermag. Hajukat kontyba fonva hordták. Az egyik zsuanszuán kagán fejről a kontyot a győztes kaokü vezér a topáknak küldte el győzelmi trófeaként. Nagy keletje volt a brokátnak, ezt főleg Kínából és Perzsiából szereztek be. Bár kevés tárgyi emlék ismert, valószínű, hogy fejlett bronz- és vasművességgel rendelkeztek.

A zsuanszuánok társadalmi berendezkedéséről keveset tudunk. Soknemzetiségű törzsi birodalom volt. A törzsi vezérek minden évben ugyanabban az időben összejöttek a kagán vezetésével egy állandó helyen Tunhuangtól északra, ahol ünnepélyesen áldozatot mutattak be és tanácskoztak. Hittek az Égben, de alapvető monoteizmusuk mellett a szellemekben is bíztak. A szellemek és az emberek között közvetített a törzsi vallás papja. Bizonyos mértékig a buddhizmusnak is lehetett hatása körükben, ami nem csoda, hiszen Kínában éppen ez idő tájt, az 5. században terjedt el tömegesen a buddhizmus. E szempontból érdekes Anakuj rokonának és riválisának, *Polomen* nek a neve, mely feltehetőleg a *brahman* szó kínai átírását rejti.

A kagáni tisztséget a fiú örökölte az apjától. A kagatuni tisztség nagy hatalmi körrel járt, különösen trónvillongások esetében volt a kagánasszonynak fontos szerepe. A kínai források megemlékeznek a zsuanszuánok kancelláriájáról, ahol feljegyzéseket készítettek s bizonyos asztronómiai ismeretekkel rendelkeztek. Sajnos egyéb

adatok ismeretének a hiányában eldönthetetlen, hogy ezen a kancellárián a kínai nyelvet vagy pedig a zsuanszuanok nyelvét használták-e, s ha az utóbbit, vajon milyen írással jegyezték le. Mindenesetre az írásos ügyvitel megjelenése a zsuanszuanoknál azt mutatja, hogy birodalmuk elérkezett az államiság küszöbére. A következő nagy belső-ázsiai birodalomban, a türkök államában az írásbeliségnek már jelentős emlékei is fennmaradtak. A zsuanszuanok nyelvről biztosat nem mondhatunk, de a zsuanszuanoknak a szienpikhez és topákhoz fűződő kapcsolatai és a kínai feljegyzésű zsuanszuan szavak jellege alapján valószínűleg Paul Pelliotnak van igaza, aki a zsuanszuanok nyelvében egy korai mongol nyelvet lát.

BIBLIOGRÁFIA

SINOR 231–232.

A zsuanszuanok kutatásában a japánok végeztek értékes munkát. Uchida Gimpu japán kutató munkáiról jó összefoglalás: P. OLBRICHT, *UCHIDA's Prolegomena zu einer Geschichte der Joujan*. UAJ 26(1954), 90–100.

A zsuanszuanokról az egyedüli monográfia, bő anyaggal, de konfúzus tárgyalásban: A.KOLLAUTZ–H. MIYAKAWA, *Geschichte und Kultur eines völkerwanderungszeitlichen Nomadenvolkes I–II*. Klagenfurt, 1970.

CSONGOR B., *Kínai források az ázsiai avarokról*. In: *Történelem és kultúra* 9. Budapest, 1993.

8. Újabb nomád hullámok az iráni világban: hjónok és heftaliták

350 táján egy újabb nagyméretű népmozgás indult meg, melyet nomád törzsek Toharisztánban való megjelenése idézett elő. Mint emlékeztünk, a mai Afganisztánt és Északnyugat-Indiát (Kásmir, Pakisztán, az Indus felső folyása, Pandzsáb) a Kr. u. 10 körül hatalomra jutó Kusán-dinasztia tartotta hatalma alatt hosszú ideig. A 3. században e területek perzsa fennhatóság alá kerültek az első

Szászánida uralkodó, I. Ardasir (224–241) uralma alatt, 350 körül viszont már egy Kidara nevű toharisztáni uralkodó szerepel a forrásokban, aki a Kidarita-dinasztia megalapítója volt. A Kidaritákat a perzsák és a heftaliták döntötték meg jó száz év múlva, 468-ban. Ez az a háttér, amelybe bele kell helyeznünk a 350 körüli nomád támadást. A *Vej su* kínai dinasztikus évkönyv tudósít bennünket ennek a történetéről. E szerint a „nagy jüecsi” királyuk, Kidara vezetésével nyugatra vonultak az északról támadó nomádok, a zsuanszuanok elől, és Balhban telepedtek meg. Kidara fiát Purusapurába (a mai Pesávár Pakisztánban) küldte, az ő népét „kis jüecsi”-nek hívták. E tudósításban kétségtelen történelmi tény, hogy a toharisztáni kidariták a zsuanszuanok nyomására nyugatabbra vonultak, s Kelet-Toharisztánban nomádok telepedtek a helyükre, akárcsak a Kr. e. 2. század közepén, amikor szintén nomád betelepülés színhelye volt e terület. Ugyanakkor tudnunk kell, hogy a jüecsi név használata itt archaizáló, s mindössze azt jelzi, hogy a kínai történetíró azonosította az ugyanezen a területen megtelepült jüecsiiket a későbbi kidaritákkal. A jüecsiikkel kapcsolatos „nagy” és „kis” jelzők használata pedig teljesen önkényes. A *Vej su* összeállítója itt Han-kori sémákra akarta ráhúzni a 4. század eseményeit.

Kik voltak azok a nomádok, akik 350 körül betörték Toharisztánba, és a kidaritákat onnan kiűzték? A steppei történelem egyik legfogasabb kérdése ez, mivel a hódítók nevéként, a zsuanszuanokon kívül, sok más népnév is szerepel forrásainkban. Így a „kis jüecsi”-kről szóló részben a *Vej su* már nem zsuanszuanokról, hanem hiungnukról beszél. Szintén kínai forrásból értesülünk arról, hogy ez időben Szogdiát (kínai Szute) is hiungnu támadás érte. Hogy a hiungnu névvel kapcsolatban nemcsak a megszokott archaizálási tendencia érvényesült, bizonyítja az a tény, hogy a Toharisztánban és Szogdiában megtelepült nomádok később érmét verettek, s érméiken, melyeken a görögből kifejlesztett ún. baktriai írást használták, az OIONO név szerepel, mely egy *hjóno* hangalakot ad vissza. A *hjóno* és hiungnu nevek összefüggéséről rövidesen szólunk majd. Ismét egy másik kínai forrás a nomád betörés résztvevőit *hua* névvel illeti, mely kínai átírásban egy

korabeli *uar* alakot ad vissza. Végül 456-tól a Heftal nevű dinasztia kerül hatalomra, amely után heftalitáknak nevezik Toharisztán lakóit egészen 557-ig, mikor is a türkök megdöntötték a heftaliták birodalmát.

A 4–5. században tehát a *hjóno*, *uar* és *heftalita* néven szereplő népek, melyek 350 körül telepedtek be Toharisztánba, nagy szerepet játszottak az iráni világ életében. Perzsiát nem egyszer romlásba vitték, hódításokat hajtottak végre Északnyugat-Indiában, törzseik telepedtek le Észak-Mezopotámiában, a mai Moszul vidékén. De mindez már Belső-Ázsia területén kívül esik, s ide nem követjük nyomon történetüket. Annál fontosabb, hogy e sok néven szereplő nomád törzsszövetség különböző neveinek viszonyát tisztázzuk. Kezdjük a *hjóno* névvel, mely a 350 körül bevándorolt nép érméin szerepel. Ugyanezeket a nomádokat, mikor később Indiába betörték, a szanszkrit források *húna* néven emlegetik. Ez az elnevezés már igencsak ismerősen hangzik, ha arra gondolunk, hogy a 370-es években Európában feltűnő nomádokat a bizánci görög és latin források *hun* oknak nevezik. Mindezen nevek (*hjóno*, *húna*, *hun*) kétségkívül egy törzsről fakadnak, s a *hjóno* alak feltűnően összecseng a kínai *hiungnu* névvel, melynek korabeli kínai kiejtése *hjungno* lehetett. A 18. századi francia orientalista J. Deguignes feltételezése óta kísért az a tétel, hogy az európai hunok azonosak lennének a kínai forrásokban említett ázsiai hiungnukkal. Hosszú ideig nem lehetett ezt a tételt bizonyítani, az utóbbi évtizedek kutatásai azonban döntő érveket adtak a hun = hiungnu azonosítás védőinek. Az első érv a toharisztáni nomád bevándorlók *hjóno* neve. A második fontos bizonyíték a 4. századból származó ún. régi szogd levelekben található. Ezeket az iráni nyelvű emlékeket Stein Aurél találta meg a 20. század elején Tunhuang romjainál. Az egyik levélben egy Nanai-vandak nevű szogd kereskedő, aki valószínűleg a kínai Szucsouban élt, különböző kínai eseményekről számol be kereskedő társának, a Szamarkandban élő Nanai-dvarnak. Levélben arról tájékoztatja barátját, hogy 311-ben a hunok elfoglalták és felégették a kínai fővárost, Lojangot. Erről a nevezetes eseményről mi is megemlékeztünk a kései hiungnuk története kapcsán. Így ír Nanai-vandak: „Uram, az utolsó császár – így mondják – elmenekült

Szaragból [Lojang szogd neve] az éhínség miatt. Megerősített rezidenciáját és erősített városát felgyújtották. Szállása leégett és a város elpusztult. Ily módon Szarag nincs többé. Azok a hunok, akik tegnap még a császár tulajdona voltak, (most elpusztították az országot).” A Lojangot elpusztító nép neve itt szogd írással *hwn* (olv. *hun*) alakban szerepel, míg ugyanezen események leírásában a kínai források hiungnukról beszélnek. A szogd levél és a toharisztáni érmék adatai tehát a hiungnu = hun azonosítást nyelvi oldalról vitathatatlaná teszik.

Nem ilyen egyértelmű viszont, hogy a nevek azonossága mögött milyen történeti összefüggések rejtőznek. Ha ugyanis a népnév és az általa jelölt nép vagy népek közé egyenlőségjelet tennénk, akkor a Kr. e. 3. századi hiungnuktól az 5. századi heftalitákig és az európai hunokig bezárólag a legtöbb nomád népet elkönnyvelhetnénk mint hunokat. Ez esetben valahogy oda jutnánk, mint a középkori krónikás, aki a hunok 4. századi megjelenése után minden keletről jövő nomád népet hunnak nevezett. Bizonyos szempontból a középkori krónikásnak igaza volt, s nekünk is igazunk lenne, ha így tennénk. Egy hatalmas nomád birodalom neve ugyanis messze túléli a birodalom politikai fennállásának idejét. A birodalomban élő népek a vezető törzs nevét is felveszik mint politikai hovatartozásuk jelét, s ez a név akkor is élhet még, ha a birodalmat szervező vezértörzs már régen letűnt, felszívódott, szétszóródott.

Ezek figyelembevételével a következőképpen képzelhetjük el a hun név elterjedésének a történeti hátterét. A hiungnuk nagy belső-ázsiai birodalmat hoztak létre a Kr. e. 3–2. században, amelynek történetét az előző részekben felvázoltuk. A hiungnu nagyhatalom leáldozása után egyes csoportjaik délre vonultak, s Kína északi részeit elfoglalták, majd beolvadtak a kínaiakba. Más csoportjaik több hullámban nyugat felé, a Kazak-steppére vándoroltak. Két ilyen hullámról tudunk forrásainkból, az egyik a Kr. e. 1. század közepén (Csicsi hiungnui), a másik a Kr. u. 1. század végén zajlott. Az észak-mongóliai őshazában levő hiungnukat a Kr. u. 2. század közepén a szienpik döntötték meg. Ettől kezdve a hiungnu név eltűnik a mai Mongólia területéről, de nyilván csak a név, a maradék

hiungnuk a szienpik, illetve a belőlük kiváló topák politikai uralma alatt éltek. Mikor a 4. században új hatalom volt szerveződőben, a megmaradt hiungnu törzsek is részt vettek a zsuanszuan törzsszövetség megszervezésében, sőt a zsuanszuanok nyugati vándorlásaiban is ott találjuk őket, így juthattak el hiungnu csoportok Toharisztánba is.

Mindezek a névegyezések tehát csak a politikai történet szempontjából mondanak valamit, a nevek mögött rejlő etnikai valóságról nem tájékoztatnak. Az, hogy a zsuanszuan törzsszövetségben részt vevő hiungnu elemeknek mi közük van és van-e egyáltalán közük Maotun hiungnujaihoz, nem deríthető fel pontosan. Így a Deguignes által kezdeményezett hiungnu–hun azonosítás, bár nyelvileg helyesnek bizonyult, történetileg nem sok hasznot hoz. Ezért ajánlatosnak tetszik, hogy e népnév különböző formáit ne használjuk tetszőlegesen egymás helyett. Alapelvünk az lehet, hogy egy adott elnevezés kronológiailag és földrajzilag egy adott politikai egységet vagy törzsszövetséget jelöljön. Így a *hiungnu* terminust időben a Kr. e. 4. századtól a Kr. u. 4. századig használom a kelet-belső-ázsiai birodalomra, illetve az onnan kiinduló nyugati vándorlások (Kr. e. 46–36 és Kr. u. 91) népére. *Hjón* elnevezéssel illetem a 350 körüli kelet-toharisztáni nomád bevándorlás népét a 350 körüli–557 közötti időben, 456-tól ugyanerre a népre a *heftalita* dinasztikus elnevezést is használhatjuk. *Zsuanszuan* nak nevezem a 395 tájától az 550-es évekig Kelet-Belső-Ázsiában egyeduralkodó népet, s végül *hun* nak csak a 370-es évektől a 460-as évekig Kelet- és Nyugat-Európában egyaránt szereplő népet. Mindez a különbségtétel gyakorlati jellegű, s a még nagyobb kavarodás elkerülése érdekében történik. Ily módon az „ázsiai hunok” bevett, de kissé félrevezető terminusát kiiktatom, mivel Maotun és Attila népe közé történetileg semmiképpen sem lehet egyenlőségjelet tenni.

BIBLIOGRÁFIA

SINOR 232–233.

A kérdés tömör összefoglalása, további irodalommal: CZEGLÉDY, *Nomád népek* 53–83. A legjobb monográfia máig: R. GHIRSHMAN,

Les Chionites-Hephtalites. Le Caire, 1948.

Vö. még: K. ENOKI, *The origin of the White Huns or Hephtalites.* East and West 6(1955), 231–237; K. ENOKI, *On the Nationality of the Ephtalites.* Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko 18(1959), 1–58; K. CZEGLÉDY, *Zur Geschichte der Hephtaliten.* AAH 28(1980), 213–217.

9. A hunok Európában

Az első belső-ázsiai nomád törzsszövetség, mely a földrajzi értelemben vett Európában megjelent, a hunok voltak. Mikor a 370-es években először feltűntek Európa keleti végein, nem kis fejtörést okoztak az európai írástudóknak. Hogyan lehetne a hérodotoszi földrajzi képbe a nála nem szereplő ismeretlen barbárokat beleilleszteni? Se szeri, se száma a fantasztikus teóriáknak, melyek erre a rejtélyre próbáltak magyarázatot adni. Elsősorban a szkítákkal és kimmerekkel azonosították őket, nem csoda, hiszen erre a korra a szkíta terminus már általános fogalom lett a keleti barbárok jelölésére. Ezen belül aztán a fantáziának tág tere nyílt az azonosításokra. Jordanes gót történetíró szerint a hunoknak legalább egy törzse rabszolga volt egykor Angliában, és egy ló áráért váltották meg őket. Ahogyan távolodunk időben a hun hódítás korától, úgy terebélyesedik a legendák bokra. Külön könyvre való téma a hunok irodalmi utóélete. E folyamat következtében lettek a hunok, akárcsak korábban a szkíták, a középkori európai tudat számára a *par excellence* barbárok.

A hun hódítás a 370-es években vette kezdetét, mikor a hunok az alánokat maguk alá vetették. Az alánok területe, mint az előző részekben láthattuk, az Aral-tó vidékétől a Donig terjedt. A hunok vándorlásának hátterében nyilván az a 350 körüli belső-ázsiai népmozgás állt, amelynek során a hjónok elfoglalták Kelet-Toharisztánt. Hogy kikből tevődtek össze a hunok, nehéz megmondani, de bizonyára azok a hiungnu elemek is helyet kaptak köztük, amelyek a Kr. e. 1. század közepe óta több hullámban jutottak a Kazak-steppe vidékére. A hunok alán segédcsapataikkal hamarosan megjelentek a Dontól nyugatra.

A Dontól a Dnyeperig ez idő tájt a keleti gótok birodalma húzódott, uralkodójuk Hermanarik király volt. Ennek a saját nevükön *osztrogót* nak nevezett germán nyelvű népnek az országa a Fekete-tenger partjától egészen az erdőövezetig terjedt északon, így az északi adófizető népek között nem egy finnugor nép őseit ott találjuk. Jordanes említi a Hermanarik által leigázott északi népek között a *Merens*, *Mordens* és *Imniscaris* (vagy *Imniscans*) nevűeket. Az első kettő bizonyosan finnugor név: a *merja* nevű kihalt volgai finnugor népé, illetve a szintén volgai finnugor, ám ma is élő *mordva* vagy *mordvin* népé. A harmadik név magyarázata vitatott, mind a cseremiszek, mind a kihalt Oka-vidéki finnugor mescserek számításba jöhetnek. Az *-ns* szóvéget egy gót nyelvi többes tárgy esetnek szokták magyarázni.

Komoly problémát okozott az a magában álló hun adat, amely a 2. századi Ptolemaiosz *Geógraphiá* jában maradt fenn. Csak az utóbbi időben derült ki, hogy Ptolemaiosz adata félreértés eredménye. Ptolemaiosz forrásában ugyanis a Tanaisz folyó mind a Dont, mind a Szir-darját jelölhette, s a hunok esetében Ptolemaiosz ötletszerűen a Donhoz helyezte a hunokat, akik ez esetben az eredeti forrásban a Szir-darjánál szerepeltek. Ptolemaiosz adata tehát nem az európai hunokra, hanem a Kazak-steppe hunjaira vonatkozik. Így ez az adat is fontos láncszem a hiungnu–hun azonosítás bizonyításában.

A keleti gótokat a hunok legyőzték, és Hermanarik király saját kezével vetett véget életének. Bár a keleti gót birodalom felbomlott, a gótok nagy része helyén maradt, sa hunok új király választását is engedélyezték nekik. Vithimir, az új uralkodó azonban a régi birodalom helyreállítására törekedett, amit a hunok már nem néztek tétlenül. Balamber vezetésével a hunok Vithimir ellen vonultak, csapatait levertek, az ő életét pedig gyilkos nyílvessző oltotta ki. A megvert gót seregek Alatheus és Saphrax vezetésével a nyugati gótokhoz (*vizigótok*) menekültek. Az Al-Dunánál bebocsátást kértek a Keletrómai Birodalomtól, s 376-ban Thrákiába, a mai Bulgária területére mentek. Helyzetük egyre kétségbeejtőbb volt, ellátási gondokkal küzdöttek, északról a hunok, délről a keletrómai seregek szorongatták őket. Ebben a kilátástalan helyzetben váratlan

dolog történt, a gótok a hunokhoz fordultak segítségért. Az egyesült gót–hun–alán csapatok végigfosztogatták az egész Balkánt, s Adrianopolisznál (ma Edirne, Törökország) megsemmisítő csapást mértek a bizánci seregekre. Maga Valens császár holtan maradt a csatatéren. 379-ben aztán I. Theodosius lett a császár, akinek 395-ig tartó uralma az utolsó periódust jelentette, amikor még a Római Birodalom keleti és nyugati fele egy kézben egyesült. Theodosius halála után fiai, Arcadius (Kelet) és Honorius (Nyugat) megosztották a nagy mediterrán birodalmat, melynek egysége már sohasem állt helyre. 395-ig viszonylag csak kisebb hun, alán, gót betörésekről hallunk, de 395-ben az északi barbárok nagy támadást indítottak a Keletrómai Birodalom ellen. Télen a befagyott Dunán keltek át, s Thrákiát és Dalmáciát pusztították. Újabb szenvedések áradata zúdult a Balkán-félsziget lakosságára. De a hunok keleten is aktívak voltak, átkeltek a Kaukázuson, Arméniát és Kilikiát rabolták végig, s egészen Szíriáig jutottak el hadjáratuk során.

Ha végigtekintünk a hun történet első harminc esztendején, azt láthatjuk, hogy hatalmuk központja még a Döntől keletre húzódó területeken volt, bár hadjárataik során nyugaton a Kárpát-medencéig, délen pedig a Keletrómai Birodalom balkáni területéig eljutottak. A 400-as évek e tekintetben változást hoztak. A Duna–Tisza köze és a magyar Nagyalföld az eurázsiai steppeövezet utolsó szakasza. Több tízezer kilométer után a steppe mintha kifáradt volna, s önnön ellentétébe csap át a Kárpátok magas bérceinél. De még egy utolsót lázad, s a Kárpátok után még egyszer feltűnik a síkvidék a magyar Nagyalföldön. Ezért nem meglepő, hogy a keletről érkező nomád hullámok népei szívesen telepedtek meg a magyar alföld vidékein. Ez történt most a hunokkal is, akik a 400-as években a Kárpát-medencét fokozatosan birtokukba vették. A Kárpát-medence népei ekkor a gótok, vandálok és gepidák voltak. A Duna–Tisza közének hun elfoglalása azt eredményezte, hogy több nép kénytelen volt nyugat felé menekülni. Mint ahogyan az első nagy európai népmozgásnak, a gótok nyugatra vándorlásának is a hunok voltak az előidézői, úgy most is a hunok mozgása indította el az európai népvándorlás második hullámát. Ennek során vetődtek a vandálok, svébek vagy kvádok és a burgundok a Nyugatrómai

Birodalom területére. Sok nép ezek közül először Pannoniába ment, a mai Dunántúl területére, s csak azután kényszerült tovább vonulni nyugat felé a Duna mentén. Északkelet felé a Duna volt a Nyugatrómai Birodalom határa, s ekkor Pannonia tartománya névleg még a birodalom része volt. Éppen ez az a kor, az 5. század eleje, amikor a sorozatos barbár betörések és betelepedések következtében Pannonia kicsúszott a birodalom kezéből.

Az 5. század első évtizedeiben a hunok mint hódítók vagy mint a rómaiak katonai segédcsapatai számos helyen megtalálhatók voltak Nyugat-Európában. Hogy a hun hódítások ilyen méretűek lehettek, nagy szerepe volt a Nyugat- és Keletrómai Birodalom gyengeségének, általános válságának. A rómaiak igen gyakran alkalmazták a hunokat a többi barbár, elsősorban germán nép ellen, s nemcsak az állam, hanem gazdagabb magánszemélyek is olykor hun testőr csapatokat tartottak. A Nyugatrómai Birodalom két hadvezérét, az egymással rivalizáló Rufinust és Stilichót említhetjük példaként. A kor politikai történetét nyomon követni igen nehéz. A történelmi helyzet gyors változása lehetetlenné teszi, hogy e helyütt akár csak egy vázlatos áttekintést is adjunk a kor politikai és hadi eseményeiről. A hunok története az 5. században a legszorosabban összefonódott a hanyatló Nyugatrómai Birodalom utolsó évtizedeivel.

A 420-as évek vége felé jutott hatalomra Rua (a forrásokban Ruga és Rugila néven is szerepel), aki testvéreivel, Mundzsukkal (*Mundiuch*) és Oktárral (*Octar*) osztozott a hatalmon. 432 után, miután testvérei meghaltak, a hun törzsszövetség egyedüli feje lett. Ugyanebben az évben Aetius, a híres római államférfi Ruához utazott személyes segítségkérés végett. Aetius a hunok régi barátja volt, akit már ellenfeleivel szemben nem egyszer támogattak a hunok. Ez alkalommal a segítség ára Pannonia Prima volt, melyet Aetius átengedett a hunoknak. Ezek után Itália a hunok zaklatásától mintegy másfél évtizedre békén maradt.

434-ben Rua követe megjelent Konstantinápolyban, azt követelve, hogy a keletrómai területre menekült hun alattvalókat a birodalom

szolgáltassa vissza nekik. Ez a teljesíthetetlen kérés gyakran szolgált ürügyül a nomádok számára, amikor háború kirobbantására készültek. Így Rua váratlan halála még ugyanebben az évben lélegzetvételnyi időt adott a szorongatott Keletrómai Birodalomnak. De nem sokáig tartott az öröm, mert Rua követői az uralkodásban Mundzsuk fiai, Bléda és Attila voltak, akiknek erős keze alatt emelkedett a hun hatalom a tetőpontjára.

Rua halála ellenére Bizáncban úgy határoztak, hogy viszontkövetséget küldenek a hunokhoz. A követséget Plintha és Epigenész vezette a Moesia Superiorban levő Margus városába (ma Dubravica, Szerbia). A tárgyalások a korabeli leírás szerint lóháton folytak, miután a hunok nem voltak hajlandóak lovukról leszállni, a bizánciak pedig nem akartak a földön állva kisebb méltóságúaknak látszani. A margusi békeszerződés a hunok számára jelentős előnyöket biztosított. A rómaiak kötelezték magukat, hogy nem fogadják be hun menekülteket, s az addigi szökevényeket visszaszolgáltatják, az elmenekült római foglyokat is vagy vissza kellett küldeniük, vagy pedig helyettük fejenként nyolc arany *solidus* t kellett fizetniük. A bizánciak ígéretet tettek rá, hogy nem kötnek szövetséget a hunok ellenségeivel, és a hunoknak teljes jogot biztosítanak a kereskedelemre a bizánci vásárvárosokban.

A margusi békét követő években igen keveset tudunk Attila és Bléda Hun Birodalmáról. Ezek lehettek azok az esztendő, amelyekben a nagy Hun Birodalom határai kialakultak. Nyugat felé a Rajnától keletre lehetett határuk, nyugati szomszédaik a keleti burgundok germán népe volt. Északi irányban egészen a Balti-tengerig terjedt birodalmuk. Kelet felé nem tudjuk, meddig nyúlt hatalmuk hatósugara, de valószínű, hogy a Don–Aral közti részen az ott élő alán és egyéb törzsek számára csak laza függést jelentett a hun fennhatóság. Ez idő tájt ugyanis a birodalom súlypontja már nyugatra tolódt el, a központ a Kárpát-medencében volt. Tehát Bléda és Attila birodalma az Alpoktól a Balti-tengerig és a Dontól a Rajna keleti partvidékéig húzódtó hatalmas térségben volt. A hatalmat a két testvér együtt gyakorolta, de hogy miképpen, azt nem tudjuk. Nyilván a nagy birodalom területileg is fel volt osztva közöttük.

A hunok nyugaton sok csatát vívtak, egyik legemlékezetesebb háborújukat a burgundok ellen viselték 437-ben. A germán burgundok az 5. század elején vándoroltak a Középső-Rajna bal partjára, és Worms központtal királyságot hoztak létre. Ismeretlen okokból Aetius, a római hadvezér a hunokat a burgundok ellen ingerelte, s a hunok kegyetlen mészárlás után levertek a burgundokat. Királyuk, Gundahar is a csatamezőn maradt, a burgund királyságnak vége szakadt. Ez a nagy és véres csata lett az a történelmi mag, ami köré a germán Nibelung-ének szövődött. Így érthetjük meg, hogy a germán mitológia gyakori szereplői a hunok, s nem egy rájuk vonatkozó értékes adat ebben őrződött meg.

440 tájt II. Jezdegird perzsa király seregei megtámadták a Keletrómai Birodalom keleti végeinél Arméniát, s bár hamarosan vissza kellett vonulniuk a húnok támadása miatt, addig is jelentős bizánci haderőt kötöttek le keleten. A kedvező helyzetet a hunok kihasználták, és 441-ben északról Attila támadást indított. Csapatai a Keletrómai Birodalom balkáni területeit dúlták fel, és 443-ban Konstantinápoly igen nehéz feltételekkel kényszerült békét kötni: a Margusban megállapított pénzösszeg háromszorosát kellett adóként a hunoknak fizetniük. 445-től kezdve Attila egyeduralgolóként folytathatta kormányzását, miután fivérét, Blédát megölte.

A 440 és 450 közötti évtizedben igen aktívak voltak a hun–bizánci kapcsolatok, háborúk és követjárások sorban váltották egymást. Valószínűleg nem volt jelentősebb az a követség sem a többinél, melyet a bizánci Maximinosz vezetett 448- vagy 449-ben ahunokhoz, de ennek a leírása fennmaradt Priszkosz rhétor történeti munkájában. Priszkosz maga is a követség tagja volt, s éles megfigyelőként írta le a követség eseményeit. Munkája a hunokra vonatkozó források között talán a legértékesebb. Szól ahunok életmódjáról és szokásairól, elsősorban persze a hun előkelőknél megfigyelt dolgokról. Az egész követjárást pedig drámai keretbe foglalja az Attila megölésére szövetkezett bizánci összeesküvés terve. A hunok követét ugyanis, akit Edékónnak hívtak, még Konstantinápolyban megkörnyékezte egy Khrüszaphiosz nevű magas rangú eunuch azzal, hogy ölje meg Attilát. A tervről maga a

követségvezető sem tudott, csak a tolmács Bigilasz. Edékön végig orruknál fogva vezette a bizánciakat, s a végén Attilánál leleplezte a merénylőket. Priszkosz rhétor szövege, mely sajnos csak töredékben és más történetírónál maradt fenn, jelen formájában is nemcsak elsőrendű történeti forrás, de jól szerkesztett irodalmi mű is. Neki köszönhetjük Attila egyik szállásának aprólékos leírását. Attilának ez a „laka” (ahogy a régi magyar irodalomban nevezték) valahol a Magyar Alföldön lehetett, fakerítéssel, fatornyokkal ékített város volt. Attila lakomáján Priszkosz az aranyban és ezüstben való gazdagságot és fényűzést figyeli meg, de kiemeli Attila puritánságát: keveset evett-ivott, azt is egyszerű faedényekből.

Bár Maximinosz követjárása végén lelepleződött az Attila elleni bizánci merénylet terve, a hun uralkodó mégsem használta ezt ki a bizánciak ellen. Mindenképpen békét akart kötni ekkor velük, hogy biztosítsa hátát, ha nyugati hadjáratára indul. 450-ben megszületett a hun–bizánci béke, de a következő évben II. Theodosziosz császár meghalt, s utóda, Markianosz már harciasabban lépett fel barbár ellenfeleivel szemben. Attila azonban mindenképpen békét akart keleti határainál, mert új nyugati hadjárata kötötte le minden figyelmét. Fő célja Theoderik vizigót király országának megsemmisítése volt, melynek központja Tolosában (ma Toulouse, Franciaország) feküdt. 451 tavaszán Attila egyesített hun és germán csapatai átkeltek a Rajnán, s júniusban már Aureliani (ma Orléans, Franciaország) előtt voltak. Itt Aetius római csapatai a vizigótok szövetségében feltartóztatták a hunokat. Galliai hadjárata során Attila nem vette be a városokat, feltehetőleg a nomád haditechnikával ezt nem is tudta, és sok időt vesztegetett el ide-oda vonulásával. Június végén Tricassis (ma Troyes, Franciaország) környékére ment vissza, s itt a Campus Mauriacuson ütköztek meg a római–vizigót seregek a hunokkal és germán szövetségeseikkel. Egyes későbbi szerzők nyomán azonban tévesen a catalaunumi mező (mai Chalons-sur-Marne mellett, Franciaország) rögzült mint a csata színhelye. Mindkét oldalról hatalmas erőket vonultattak fel, s mindkét felet óriási vérveszteség érte a hosszú és öldöklő küzdelemben. Forrásaink a korszak legnagyobb csatájaként írják le a Campus Mauriacus-i összecsapást. Theoderik vizigót király a

csatamezőn halt meg, de a győzelem, ha lehet egyáltalán erről beszélni ilyen nagy vérveszteség esetén, a rómaiaknál volt. Aetius mindenesetre nem használta ki a lehetőséget a hunok további szétzúzására, hanem engedte, hogy Attila serege visszavonuljon. Ezt a csatát a későbbi nyugati történetírás úgy értékelte, hogy itt menekült meg a nyugati kultúra a hunok tartós hódításától. Ez kissé túlzásnak tűnik, bár kétségtelen, hogy a Campus Mauriacus-i csata visszavonulásra készítette a hunokat. Csak találgatni lehet, hogy mi történt volna, ha Attila váratlanul nem hal meg 453-ban. Egy lakoma során érte utol a halál, „vérömlés” végzett vele. Temetésének leírását Priszkosz görög nyelvű munkájának elveszett részéből a majd száz évvel Attila halála után író Jordanes gót krónikaíró latin nyelvű szövege őrizte meg. Ezen leírás szerint Attila holttestét arany-, ezüst- és vasborítással, éjjel titkon rejtették a földbe. A 19. században ez a jordanesi szöveg szolgálhatott annak a legendának kiindulópontjául, mely szerint a hun királyt hármas koporsóban a Tisza folyóba temették. Ez a legenda azután Jókai és Gárdonyi művei nyomán széles körben elterjedt és gyökeret vert a magyar közvéleményben. Azóta is lelkes dilettánsok újra meg újra nekiindulnak, hogy Attila sírját megtalálják. A temetés helyére vonatkozó találgatásoknak is se szeri, se száma. A Hun Birodalom sorsa teljesen Attila személyéhez kötődött, halála után szinte rögtön szétesett. Pannoniában a gepidák germán népe vette át a hatalmat, míg a hunok zöme visszahúzódott keletre, a Fekete-tenger északi partvidékére. Még egy ideig felbukkantak hun szövetséges csapatok itt-ott Európában, majd végleg eltűntek a történelem színpadáról. A hunok keletre húzódott csoportja természetesen nem nyomtalanul tűnt el, további történetük a különböző bolgár törzsek keretén belül folytatódott. A hunok továbbélésének lehetőségeiről ezért a bolgárok fejezete szól majd.

Két kérdéssel kell még foglalkoznunk, mielőtt búcsút vennénk a hunoktól: az egyik a hunok nyelve és etnikuma, a másik a hunok társadalma. Az előzőekben láthattuk, hogy a *hun* nevet a tudomány nagy biztonsággal azonosítani tudta a kínai forrásokban szereplő *hiungnu* névvel, s hogy a hunok ősei különböző hullámok során jutottak el keletről a Kazak-steppe vidékére. Amennyire biztos a

névazonosítás, annyira bizonytalan a mögötte levő etnikai tartalom. Török, mongol és iráni nyelvű etnikumok egyaránt számításba jöhetnek, s mindegyik elméletnek megvolt és megvan a maga híve. Ennek ellenére biztos választ adni arra, hogy a tulajdonképpeni hunok, tehát Attila népe milyen nyelven beszélt, nem tudunk. A fennmaradt szórványos nyelvi anyag alapján csak azt mondhatjuk, hogy több hun név kétségkívül a törökből magyarázható, de nevek eredetének alapján nem lehet közvetlenül sem a nyelvre, sem az etnikumra visszakövetkeztetni. A legvalószínűbb ugyanakkor változatlanul valamilyen török vagy iráni nyelv.

Forrásainkban egy hagyományos nomád társadalom képe bontakozik ki előttünk ahunokról. Gazdaságuk alapja az állattenyésztés és vadászat volt, társadalmukat törzsi-nemzetségi társadalomnak írhatjuk le. Vezetőket csak a háborúk idején választottak, se az a katonai vezetés nem volt örökletes. Hadviselésük a klasszikus nomád harcmodor volt. Alapjai: a ló és az íj a nyíllal. Ammianus Marcellinus római történetíró találó kifejezésével a hunok „mintegy hozzánőttek a lovaikhoz” (*equis prope affixi*). Ez a hagyományos nomád társadalom és gazdaság a fokozódó hódításokkal kezdett átalakulni. Miután kapcsolatba kerültek a magasabb civilizációkkal, hadi zsákmány és adók révén gazdagságuk jelentősen megnövekedett, s ezt a társadalmi tagolódás erősödése követte. Kialakultak a katonai és állami vezetésben – a kettő egybeesett a nomád birodalmakban – az állandó tisztségek, melyeket az állandósuló nemzetségi arisztokrácia tagjai töltenek be. A törzsek fölött állt az abszolút egyeduralkodó Attila. A hun társadalom fejlődése Attila váratlan halála után azonban derékba tört, ugyanis egy Attilához hasonló karizmatikus vezető hiánya és az állandó intézményrendszer fejletlensége lehetetlenné tette a hódítások fenntartását. A hunok hódításaik során túlságosan szétszóródtak ahhoz, hogy katonailag hatékonyan ellenőrizni tudták volna a környező letelepedett civilizációkat, és a különböző meghódított népeket sem tudták szervesen beépíteni birodalmukba. Valószínű, hogy a Hun Birodalom mindenképpen széthullott volna, s Attila halála csak meggyorsította ezt a folyamatot.

A hunok alig száz éves európai szereplése világtörténeti jelentőségű volt. Akkor jelentek meg Európában, amikor a Római Birodalmon a bomlás jelei egyre nyilvánvalóbbakká lettek. Az általuk elindított népvándorlási hullámok teljesen átformálták Európa képét, s Nyugat-Európa etnikai térképe éppen e népmozgások, főleg a germán népek elhelyezkedése nyomán alakult át. Egy ugyanilyen nagyméretű etnogenetikai folyamat Kelet-Európában jó négyszáz év múlva, a 9–10. században következett be a szláv népek és a magyarok végleges elhelyezkedése és államalapításai nyomán. A hunok személyében Belső-Ázsia először jelent meg Európában, s hódításai ilyen messzire Nyugat-Európát a későbbiekben sohasem érték el. A hunok utáni népmozgások mind lecsapódtak a Kárpát-medencében, s ettől nyugatabbra csak alkalmilag, mint a magyar kalandozások során, jutottak el. Az avar, a magyar, a besenyő, a kun, a tatár-mongol hullámnak a Kárpát-medence volt a nyugati végállomása.

BIBLIOGRÁFIA

SINOR 261–265.

A hun történet legfontosabb görög és latin történeti művei magyar nyelven is hozzáférhetőek. Priszkosz történeti töredékének fordítása: SZABÓ K., *Kisebb történelmi munkái* I. Budapest, 1873. 3–58 és SZILÁGYI S., *Szemelvények Priskosz rhetor töredékeiből*. Budapest, 1904. – Jordanes *Geticá* jának fordítása: BOKOR J. Brassó, 1904. (Középkori krónikások 3.) – Ammianus Marcellinus fordítása: PIRCHALA I., I–II. Budapest, 1916–1917; AMMIANUS MARCELLINUS, *Róma története*. Ford. SZEPESY Gy. Budapest, 1993.

A hunok történetét több jó monográfia dolgozza fel: E. A. THOMPSON, *A history of Attila and the Huns*. Oxford, 1948; C. D. GORDON, *The age of Attila. Fifth-century Byzantium and the barbarians*. Ann Arbor, 1960; O. MAENCHEN-HELFEN, *The world of the Huns*. Berkeley–Los Angeles–London, 1973. – A legjobb magyar összefoglalások: VÁCZY P., *A hunok Európában*. In: *Attila és hunjai* 61–142, 277–307; BÓNA I., *A hunok*. In: *Magyarország története* I/1.

Budapest, 1984. 265–288. A Hiungnuk c. részben említett Szász B.-könyv kritikátlan kompiláció. – F. ALTHEIM vaskos kötetei (a címekre I. SINOR 262) kritikátlanok és bőbeszédűek, használatuk nehézkes.

A Hermanarik által leigázott finnugor népekre: J. J. MIKKOLA, *Die Namen der Völker Hermanarichs*. FUF 15(1915), 56–66; MELICH J., *Merja, Mordva*. EPhK 57(1933), 171–174.

Ptolemaiosz *hun* adatára: HARMATTA J., *Előszó az „Attila és hunjai”* c. kötet 1986. évi reprint kiadásához, VI–VII.

A hunok nyelvéről NÉMETH Gy., *A hunok nyelve*. In: *Attila és hunjai* 217–226, 315–316; O.PRITSAK, *The Hunnic language of the Attila clan*. HUS 6(1982), 428–476 (a teljes fennmaradt szóanyagot tárgyalja, az összes előző kutatás irodalmával, a hunt pretörök nyelvnek tartja); HARMATTA J., *Előszó az „Attila és hunjai”* c. kötet 1986. reprint kiadásához, I–XXXV (a hunt iráni nyelvnek tartja).

A hunok társadalmáról: HARMATTA J., *A hun birodalom felbomlása* I. *A hun társadalom Attila korában*. MTA II. OK 2(1952), 147–192; HARMATTA J., *A hun aranyíj*. MTA II. OK 1(1951), 123–187.

BÓNA I., *A hunok és nagykirályaik*. Budapest, 1993; BÓNA I. et alii, *Hunok – Gepidák – Langobardok*. Szeged, 1993. (MŐK 6.)

T. SCHAFER, *Untersuchungen zur Gesellschaft des Hunnenreiches auf kulturanthropologischer Grundlage*. Hamburg, 1998; SCHAFER T., *A hun királyi intézmény és hatalom*. In: *A Kárpát-medence és a steppe*. Szerk. MÁRTON A. Budapest, 2001. 19–27 (MŐK 14); SCHAFER T., *A hun birodalom felbomlása*. In: *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás*. Szerk. FELFÖLDI Sz.–SINKOVICS B. Budapest 2001. 25–35 (MŐK 15); G. WIRTH, *Attila: das Hunnenreich und Europa*. Stuttgart–Berlin–Köln, 1999.

10. A hunok utóélete

Az előzőekben megismerkedhettünk azzal a középkori szemlélettel, amely Szkítiát általános nomád őshazának tekintette, s minden

nomád népet innen származtatott: így lettek, többek között, a magyarok is szkíták. A hunok európai megjelenésével a keresztény világ nagy talány előtt állt: kik az új, keletről jött barbárok, Szkítia milyen új vad hullámot bocsátott ki magából? Eredetükről mit sem tudtak, s hamar megszülettek a középkori világszemléletre jellemző legkülönfélébb elméletek. Egyrészt az antik irodalomból ismerteket húzták rá a hunokra, másfelől szentírási helyek, utalások alapján próbálták azonosítani őket Góg és Magóg fiaival (Ezékiel 38:1–2; Jelenések könyve 20:7–8), majd az antik Nagy Sándor-legenda kaukázusi kapuja által bezárt népek közül valónak hitték őket. Külön kötetre való monda és legenda született a hunokkal és különösen Attila alakjával kapcsolatban az európai középkorban. Mindegyikben tükröződik az arémület, amely a keresztény középkort eltöltötte a keleti barbárok láttán. A középkori szemléletben Attila Isten ostora (*flagellum Dei*) volt, akivel Isten a bűnös világot sújtotta. Különösen gazdagok a germán és itáliai hagyományok Attilával kapcsolatban. Az alakulóban levő keresztény európai tudat ezt a hunok okozta nagy traumáját sohasem tudta feledni, s minden újabb keleti hullámot a hunok utódjának értelmezett, így a 9. század végi magyarokat is a hunok leszármazottjának hitte. Ahogyan a kialakuló magyar történetírás átvette a Szkítia-tant, ugyanígy elhitte és átvette a Hunnia-tant, azaz a magyarok hun eredetének európai képzetét. Itt is, akárcsak a szkítákkal való azonosításnál, a nomádok általános hasonlósága szolgált alapul, de a hunok és magyarok esetében még a területi azonosság is erősítette ezt az elképzelést. A hunok alapították ugyanis az első nomád birodalmat a Kárpát-medencében, utána a 6. század közepén az avarok, végül pedig a 9. század végén a magyarok tudták immár tartósan birtokba venni ezt a területet. Ez a földrajzi azonosság magyarázza, hogy miért lehetett a magyar őstörténeti elképzeléseknek a hun–avar–magyar azonosság hármas pillére az alapja. A 19. század második felétől kezdve a tudományos finnugor nyelvhasználat megizmosodásával az egész magyar őstörténetet új alapokra fektették, s elsősorban nyelvészeti alapon újraírták. Világossá vált, hogy a magyar nyelv kétségtelenül finnugor alapzatú, melyre sok egyéb réteg (iráni, török, szláv stb.) rakódott rá. De az elmúlt száz év során többször elfelejtették, hogy az őstörténet nem azonos a nyelv történetével, s a magyar nép

kialakulásában a magyar nyelv eredete csak egy, bár fontos tényező. A magyar nyelvet beszélők közössége gazdaságilag és a társadalom felépítése szempontjából a belső-ázsiai népekhez is kötődött. Így a nyugat-eurázsiai steppevidék hunoktól magyarokig terjedő története (4–9. század) éppolyan fontos a magyarság kialakulásának szempontjából, mint a finnugor nyelvi eredet ténye. De tovább mehetünk, és éppily fontos kérdésnek tarthatjuk a hun–magyar azonosság tudatát. Egy nép történeti tudata meghatározó fontosságú történeti tényező, függetlenül attól, hogy az tudományosan egy helytálló igazságon alapszik vagy sem. A hun–magyar azonosság tudata a magát a nemzettel azonosító országvezető magyar nemesség világnézetének sarkalatos pontja volt vagy nyolc-kilencszáz évig. Eszmetörténetileg rendkívül érdekes, hogyan alakult ki az Árpád-korban a magyar nemesség hun tudata, s Attila hogyan vált Árpád vezér elődjévé. A hun-teória teljes vértézetében a 13. század végén Kézai Simon krónikájában jelent meg, majd Thuróczi és Bonfini történeti művei nyomán egész Európában elterjedt. A magyar történettudomány részletesen feltárta a hun-hagyomány kialakulását, annak tudákos eredetét, következésképpen a honfoglaló magyarságnak saját hun eredethe nem volt. Ezt, minden újabb kísérlet ellenére, még senkinek sem sikerült kimutatni. Ami azonban tény és éppen elég ok a csodálkozásra, hogy a nyugat-európai tudat számára mind a mai napig viszolyogva fogadott hun népből és Attila személyéből a magyar középkor hogyan tudta egy nagyszerű néptől és egy történeti hőstől való leszármazás mítoszát megteremteni. Magyarán szólva, hogyan volt lehetséges, hogy a hun tudat Magyarországon mindig pozitív érzelmi tartalommal volt telítve, egészen a dualizmus koráig, mikor is a modern nyelvi és történeti kutatások a maguk helyére kezdték helyezni az eszmék történetét és eredetét is.

BIBLIOGRÁFIA

A legjobb összefoglalás: ECKHARDT S., *Attila a mondában*. In: *Attila és hunjai* 143–216, 307–315. Itt részletes további irodalom.

3. FEJEZET – BELSŐ-ÁZSIA TÖRÖK KORSZAKA

1. A türkök felemelkedése és első birodalma

A 6. század közepén új nép alapított birodalmat a Zsuanzsuan Birodalom helyén Belső-Ázsiában, s a türkök hatalma – mert így hívták ezt a népet – minden eddigi nomád birodalmáét felülmúlta. Bár a hiungnok hatalma is nagy volt Belső-Ázsiában, s bár a hunok az 5. században messzebbre jutottak európai portyáik során, mint bármely nomád nép előttük vagy utánuk, mégis a Türk Birodalom az első, mely egységbe fogta Belső-Ázsiát Kínától Bizáncig. A Türk Birodalom mintegy kétszáz éves történetét (552–745) a régebbi koroknál sokkal kedvezőbb körülmények között tanulmányozhatjuk, mivel a forrásanyag mennyisége e korból már sokkal bővebb, másrészt ekkor érnek össze igazán először a keleti és nyugati híradások, s az adatok összesítése révén e kor történetéről és történeti földrajzáról már sokkal pontosabb képpel rendelkezünk. A Belső-Ázsiára vonatkozó legértékesebb bizánci tudósítások a 6. századból valók, s a 7. század végétől már arab források is tájékoztatnak Nyugat-Turkesztánról az ottani arab hódítással kapcsolatban. S ne felejtjük el a leglényegesebb új momentumot, mely e kor tanulmányozását az összes előző koréval szemben annyira előnyössé teszi: e korban jelennek meg az első belső keletkezésű források Belső-Ázsia történetében. A türk rovásírási emlékek révén egy belső-ázsiai nép először szólal meg és vall saját magáról, saját történelméről. Lehull az idegen források által szemünkre kényszerített hályog, objektívabb képet tudunk a sok forrásból kikerekíteni.

A türkök neve, mint oly sok belső-ázsiai nomád népé, először a kínai forrásokban bukkan fel. Eredetükről és szokásaikról a *Csou su*, és kevésbé részletesen a *Szuj su* dinasztikus évkönyvekben olvashatunk. A *Csou su* két eredetlegendát is közöl. Rendkívül érdekesek ezek a beszámolók, hiszen korabeli türk adatközlőktől származnak, és részletes bepillantást engednek egy belső-ázsiai nép eredetmítoszába. Az egyik változat szerint a türkök a hiungnok egy törzse volt, családi nevük az Asina. Miután egy szomszédos ország legyőzte őket, mindnyájan elpusztultak, csak egy tízéves fiú maradt életben, akit megszántak a katonák és a mocsárba dobták.

Egy nőstényfarkas találja meg a gyermeket, hússal eteti, felneveli, majd teherbe esik tőle. Mikor a győztes szomszéd ország királya megtudja, hogy a gyermek él, érte küld, megöleti, de a nőstényfarkas továbbmenekül a hegyekbe, Kaocsangtól (Turfán) északra egy barlangba vonul, melyen belül egy több száz mérföldnyi zöld mező van. Itt telepszik le a nőstényfarkas és tíz gyermeket szül. Ezek a környező országokból feleséget hoznak s gyermekeket nemzenek. A gyermekeknek nevet adnak, egyikük neve Asina lesz. Sokasodnak, majd mikor már több száz családra szaporodnak, kijönnek a barlangból és a zsuansuanokhoz csatlakoznak. Ez időben a Kin-san (Altaj) déli vidékén élnek, a zsuansuanoknak mint vaskovácsok szolgálnak. Mivel a Kin-san hegye sisak alakú, s a sisakot nyelvükön *tuküe* nek hívták, végül is ez a név ragadt rájuk.

A másik eredetmonda szerint a türkök a Szo-államból erednek, mely a hiungnuktól északra feküdt. Vezetőjük Apangpu volt, akinek tizenhét testvére volt. Egyikük, név szerint Icsinisitu egy nőstényfarkastól született. Apangpu és testvérei országát elpusztították, de Icsinisitunak két felesége volt, a Nyáristen és a Télisten két lánya. Egyikük négy fiút szült, ezek közül az egyik fehér hattyúvá változott, egy másik pedig államot alapított az Afu (Abakán) és Kien (Kem) folyók között *kiku* néven. A harmadik fiú a Csucse folyónál uralkodott, a negyedik, a legidősebb a Cienszicsucesi hegynél. Ezt a legidősebb fiút, Notulu sadot vezetőjüknek választották meg, s a *tuküe* címet adták neki. Tíz feleséget tartott, s az egyik fia volt Asina. Notulu halála után a tíz fiú közül kellett uralkodót választani, s az lett a győztes, aki a legmagasabbra ugrik egy fára. Természetesen Asina győzött, akit ettől fogva Ahien sadnak neveztek. Ahiennek volt leszármazottja Tumen, aki alatt a türkök egyre erősebbek lettek, s a kínaiakkal is kapcsolatba léptek. Ezzel a legendák világából már a történelem világába léptünk.

Igen tanulságos a türkök eredetmondája, ha a történelmet és a mítoszt szétválasztjuk benne. Már a kínai forrás tárgyilagosan megjegyzi, hogy bár sok eltérés van a két változat között, egy fontos közös momentum azonban létezik, s ez az, hogy a türkök végső fokon nőstényfarkastól erednek. Az állatőstől való származástudat, a

totemizmus ismeretes Belső-Ázsia sok kihalt és élő népénél egyaránt, többek között a magyar uralkodóháznak, az Árpádoknak is megvolt totemisztikus eredetmondája, a turulmadártól való származás eredetmondája, melyet középkori elbeszélő forrásaink őriztek meg. A törzs vagy nép az őszállatot, a totemállatot különös tisztelettel övezte, s e szempontból külön érdekes, amit a *Szuj su* fűz még ehhez: a türk uralkodó sátra előtt egy farkasfejes lobogót állítottak fel, hogy ez állandóan emlékeztessen származásukra.

Történelmi igazságot takar az a rész, mely a türköket a zsuanszuánok alattvalójának mondja és vaskovácsoknak nevezi őket. Nehéz megmondani, hogy pontosan mit fed avaskovács elnevezés itt, de valószínű, hogy a türkök a fémbányászatban és -megmunkálásban vehettek részt, erre utalhat az eredetmondákban a barlang említése is. Tudjuk, hogy később is, a Türk Birodalom korában a türkök vezetői évente egyszer összegyűltek az atyai barlangban, amely mintegy szentélyük volt, s áldozatot mutattak be az ősök emlékének. Ez az évenkénti áldozás szokása, emlékezhetünk, már megvolt a türkök politikai elődeinél, a zsuanszuánoknál is. A türkök fémművességével kapcsolatban leginkább a vas megmunkálására gondolhatunk. Különböző források nem mulasztják el megemlíteni, hogy a türkök országa vasban bővelkedik. Zemarkhosz bizánci követ leírja, hogy az első türkök, akikkel találkozott, vasat akartak neki eladni. Hüancang kínai buddhista zarándok a 7. században megjegyzi, hogy a türkök vas ágykeretet használtak a szokásos fa helyett. Történelmi tény takar az is, hogy a türkök ősi központja a Kin-san, azaz az Altaj hegység vidéke volt.

A második eredetmonda-változatba belekeveredtek a kirgizek is, akik *kiku* néven szerepelnek, az Afu (Abakán) és Kien (Kem) folyóknál. Az utóbbi a Jenyiszej folyó felső folyásának neve még ma is több ott élő nép nyelvében. Ez a közlés meg is felel egyéb ismereteinknek, a kirgizek valóban a Felső-Jenyiszej vidékén éltek már ebben az időben.

Ami a türkök konkrét népi eredetét illeti, igen ellentmondóak a kínai források. A *Csou su* szerint vagy a hiungnuktól erednek vagy a Szo-államból. Egyesek szerint ez az országnév a szienpik eredeti országának neve, a szienpiktől származó topákat is sokszor Szo lunak, azaz szo-barbároknak hívják. A második felfogás tehát a szienpikre vezeti vissza a türköket. A harmadik felfogást a *Szuj su* tükrözi, itt vegyes barbár eredetűnek mondják a türköket, ami általánosságban utal arra, hogy több barbár törzs keveredéséből jöhettek létre. A kínai évkönyvek ezen genealógiáira sokat nem adhatunk, mert ez időben a hiungnu népnév már toposz, az északi barbárokat automatikusan a hiungnukkal azonosítják, vagy más a hiungnuk után jövő nomád néppel. Egy azonban biztos: a türkök az első török nyelvű nomád nép Belső-Ázsiában, melynek neve a mai tudományos névhasználatban az egész törökség nevévé vált.

S itt időzzünk el egy pillanatra. A türkök neve igen sok forrásból ismert. Az arab (*turk*), görög (*turkoi*), szír (*turkaj*), szanszkrit (*turuka*), középperzsa (*turk*), szogd (*twrk*), hotáni (*truka*), tibeti (*dru-gu*) és türk (*türk*) alakok egyaránt egy *türk* névalaknak a visszaadásai. Egyedül a név kínai formája, a *tuküe* tűnik valamilyen más alaknak. Pelliot magyarázata szerint a kínai *t'u-küe* (korabeli kínai alakja: *t'upt-kiwpt*) egy *türküt* formát ad vissza, melyet más forrásból nem ismerünk, s mely alakban a - *t* egy, a mongol nyelvekre jellemző többesszám-képző lenne. Ez esetben feltehető, hogy ez a forma a zsuanszuanoktól jutott volna el a kínaikhoz, akiknek legalábbis egy része mongol ajkú lehetett. A kínai *t'u-küe* szót újabban másképpen magyarázták, felmerült a szogd közvetítés gondolata. Ez utóbbi feltevés tűnik valószínűbbnek.

A türkök az 540-es években léptek először kapcsolatba a kínaiakkal, selymet vásárolni jöttek hozzájuk. Ez időben a türkök vezetője Tumen, az első név szerint ismert türk vezér, a türk feliratok Bumin kagánja. 546-ban a zsuanszuanok ismét harcban állottak az ősi ellenséggel, a kaokük/tielök törzsszövetségével. Ebben a harcban a türkök mint a zsuanszuanok alattvalói, Bumin vezetésével harcoltak a kaokük ellen, és jelentős mértékben hozzájárultak a zsuanszuanok győzelméhez. Ezen felbátorodva Bumin zsuanszuan hercegnőt kért

magának feleségül. Ismerjük már a zsuansuan kagán, Anakuj felháborodott elutasítását, mellyel megvetett alattvalójának, a „kovács”-nak kérésére válaszolt. Bumin válaszul a megaláztatásra a zsuansuan követet megölette. Ezután a Nyugati Vej-dinasztiához fordult, ahonnan kapott is kínai hercegnőt feleségül. Ekkor, 552-ben Bumin elég erősnek érezte magát ahhoz, hogy nyíltan a zsuansuanok ellen forduljon, s csatában verte le őket. Anakuj, az utolsó zsuansuan kagán öngyilkos lett, fia, Anlocsen pedig az Északi Ci-dinasztiához menekült Kínába. Bumin ettől fogva *lli kohan* néven nevezte magát, ami egy türk *il kagan* fordulat kínai átírása, és a 'nép kagánja'-t jelenti. A kínai évkönyvek megjegyzik, hogy ez a cím a régi, hiungnuknál használatos sanjünek felel meg. Érdekes ez a megjegyzés, mert azt mutatja, hogy a kínaiak tudatában az északi nagy nomád birodalmak történelmi folytonosságként jelentek meg: a hiungnuk, a zsuansuanok és most a türkök. A közös terület, az azonos társadalmi szerkezet és a civilizált (értsd kínai) világhoz való viszony magyarázza ezt az azonosítást, melynek az etnikai tényekhez közvetlenül semmi köze sincsen.

Bumin kagán a győzelem után hamarosan meghalt, s fia, Kolo (türk *Kara*) követte az utódlásban, szintén igen rövid ideig. Ekkor Bumin kisebb fia lépett helyére, Muhan (türk *Bukan*) kagán néven, aki már hosszabb ideig maradt a Türk Birodalom élén (553–572). A birodalomalapító Bumin kagán fia, Muhan alatt alakult ki a türk nagyhatalom. Az ő nevéhez fűződik a heftaliták leverése nyugaton, a kitajok legyőzése keleten és a kirgizek meghódítása északon. Ekkorra a birodalom határai a Liaohajtól (a Liaotung öble) a Szihajig (Nyugati-tenger) értek kelet–nyugati irányban, s a Bajkál-tótól a Góbi sivatagig észak–déli irányban. A Nyugati-tenger igen változó fogalom a kínai történeti-földrajzi irodalomban, régebben a Kuku-nórt jelölte, e korban a Káspit vagy az Aral-tavat jelöli. Így számol be a Türk Birodalom megalapításáról a türk hagyomány a Kül-tegin-feliraton:

„Amikor fent a kék ég s lent a fekete föld megteremtett, a kettő közé az ember fiai teremtettek. Az ember fiai fölött ősapám, Bumin kagán és Istemi kagán uralkodott. Trónra ülven megszervezték a

türk nép birodalmát és megszabták törvényeit. A négy világtáj mind ellenségük volt, de hadakat vezetvén, a négy égtáj népeit mind meghódították, mind engedelmessé tették. Akinek feje volt, meghajlították, akinek térde volt, földre kényszerítették. S letelepítették őket keletre a Kadirkán hegységig, nyugatra a Vaskapuig. E két táj között ilyen hatalmas területen uralkodtak, miközben megszervezték a fejedelem és szervezet nélküli költürköket. Bölcs kagánok voltak, hős kagánok voltak. Bujrukjaik is bölcsök voltak, hősök voltak. Bégjeik is, népeik is egyetértésben éltek. Ezért tudták hatalmas birodalmukat megszervezni, s uralkodván, törvényeiket megszabni. Sorsuk rendelése szerint haltak meg. Eljöttek a gyászoló sjajveszékélő népek: keletről a napkeleten lakó távoli bükli nép, a kínai, tibeti, apar, bizánci, kirgiz, ücs-kurikán, otuz-tatár, kitaj és tatabi nép, mindnyájan halotti tort ültek és siratták őket. Ilyen híres kagánok voltak ők!”

(Kakuk Zsuzsa ford.)

Álljunk meg itt egy pillanatra, s nézzünk meg két népnevet, amelyek az első türk kagán temetésének leírásában szerepelnek, s e neveken keresztül láthatjuk, hogy a türk feliratok történeti-földrajzi magyarázata mennyi érdekes pontját világítja meg a régi belső-ázsiai történelemnek. Kezdjük a „távol bükli nép”-pel. Ez annak az észak-koreai államnak a neve, melyet koreaiul Kogurjonak hívtak, kínai elnevezése pedig Kaoli vagy Kaokouli volt. Keleten tehát egészen Észak-Koreáig húzódott a Türk Birodalom. A név görög feljegyzésben is előfordul *Mukri* alakban, s szanszkrit lejegyzésben *Mukuri* formában. Ezt az azonosítást erősíti meg egy tibeti nyelvű dokumentum vallomása is. A tibeti szöveg egy 8. század elején készült ujjur eredetiből való fordítás, mely ujjur felderítők jelentését tartalmazta Belső-Ázsia 9. század eleji történeti-földrajzi helyzetéről. Ebben egy távol-keleti ország neve a türkök (dru-gu) nyelvén *mug-lig* alakban szerepel, mely országot a kínaiak *ke'u-li* nak neveznek. A kép így teljessé válik, mindössze azt nem tudjuk még, hogy milyen, feltehetően koreai eredeti nevet adnak vissza a *Bükli*, *Mukri*, *Muglig* formákban változatosan feljegyzett adatok.

Egy másik földrajzi név közelebbi vizsgálata a roppant Türk Birodalom másik, nyugati végéhez vezet el minket. A magyar szövegben 'bizánci'-nak fordítottuk azt a szót, mely a türk feliratokban *Purum* alakban szerepel. Hogyan lett *Purum* Bizánc türk elnevezése? Ez a földrajzi név, mely Bizáncból indult el vándorútjára, nem mindennapi utat tett meg, míg eljutott egész Ázsián keresztül Kínába, a közben lévő állomásokon, az egyes nyelvekben mindenütt otthagya névjegyét. Bizáncnak egyik saját elnevezése *Róma* görög neve, a *Rómi* volt, melynek népies *rúm* ejtése tükröződik a *Rum* névben, ahogyan az oszmán-törökök nevezték Bizáncot (ez a szó jelenik meg *Rumélia*, Törökország volt európai tartományainak elnevezésében is). Ezt a *Róm* elnevezést vették át a perzsák *Hróm* formában (eredetileg a görög szó eleji *r* hang előtt egy *h* is volt), s ez bizonyos középperzsa nyelvjárásokban *Fróm* má alakult. Ezt a középperzsa *Fróm* alakot ismerték meg aztán a törökök, s nyelvükbe szabályosan *Purum* formában került át (szó eleji *f* hang ritka a törökben, ezért hanghelyettesítéssel *p*-t tettek oda, s a szó eleji mássalhangzótorlódást, mely szintén nem jellemző a török nyelvekre, ejtéskönnyítő magánhangzóval hidalták át). A középperzsából a kínaiba is eljutott a szó, ugyancsak szabályosan, hanghelyettesítésekkel, *Fulin* alakban. *Róma* nevéből így lett *Fulin* Kínában, de ennek a nagy útnak egyes állomásait csak az utóbbi fél évszázad belső-ázsiai kutatásai tudták adatokkal kitölteni.

A birodalom alapítását felidéző türk szöveg Bumin kagán mellett egyenlő rangban emlékezik meg a testvéréről, Istemi kagánról, s ez nem véletlen. A Türk Birodalom szinte születése pillanatától két félre oszlott, egy keletire és egy nyugatira; a keletinek Bumin, a nyugatinak Istemi volt az ura. A nyugati fél gyakorlatilag teljes önállóságot élvezett, de a birodalom névleges egysége kb. 582-ig fennállott, mikor is a kínaiaknak ügyes politikával sikerült az egységet úgy megbontaniuk, hogy az már nem tudott újra helyreállni. Ettől kezdve a kínaiak külön fejezetet szenteltek évkönyveikben a keleti (a *Tang su* ban) vagy északi (a *Kiu Tang su* ban) töröknek és a nyugati töröknek. A Nyugati Türk Birodalom tíz törzsből állott, melyet a türk feliratok *on-ok*-nak 'tíz törzs'-nek neveznek, vezetőjük, a nyugati türk kagán a *jabgu* címet viselte. A

kínai források sokszor ezért 'a tíz törzs türkjei' vagy 'a jabgu türkjei' néven is illetik a nyugati türköket. A türk feliratok Istemije *Sitiemi* néven szerepel a kínai forrásokban, *Szindzsibu* néven az araboknál (Tabarí) és *Szilzibulosz* néven a bizánci forrásokban. Az arab és bizánci névalakok második része a *jabgu* méltóságnév nyugati türk *dzsebu/dzsibu* alakváltozatát adja vissza.

BIBLIOGRÁFIA

SINOR 234–239.

A türk történet alapvető kínai forrásainak fordításai két kiadványban hozzáférhetők: LIU Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)* I–II. Wiesbaden, 1958; E. CHAVANNES, *Documents sur les Tou-kiue (turcs) occidentaux*. St. Pétersbourg, 1903. Az utóbbi kiegészítései: E. CHAVANNES, *Notes additionnelles sur les Tou-kioue (turcs) occidentaux*. T'oung Pao 5(1904), 1–110.

A türk feliratok legfontosabb gyűjteményes kiadásai: V. THOMSEN, *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées*. Helsingfors, 1896; H. N. ORKUN, *Eski Türk yazitlari* I–IV. Istanbul, 1936–1941 (az összes addig megjelent felirat kiadása); S. E. MALOV, *Pamjatniki drevnetjurskoj pis'mennosti*. Moskva–Leningrad, 1951; S. E. MALOV, *Enisejskaja pis'mennost' tjurkov*. Moskva–Leningrad, 1952; S. E. MALOV, *Pamjatniki drevnetjurskoj pis'mennosti Mongolii i Kirgizii*. Moskva–Leningrad, 1959.

Az arab forrásokra: W. BARTHOLD, *Die alttürkischen Inschriften und die arabischen Quellen*. In: W. RADLOFF, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*. Zweite Folge. St. Petersburg, 1899. 1–25 (függelék).

Az egész türk történetre kiterjedő, jó monográfia nincsen: R. GIRAUD, *L'Empire des Turcs Célestes*. Paris, 1960; Ę. L. N. GUMILEV, *Drevnie tjurki*. Moskva, 1967. Mindkét munka elnagyolt, nem szakszerző tollából. – P. CANNATA, *Profilo storico del lo Impero Turco (meta VI–meta VII secolo)*. Roma, 1981 (csak a türk történet első száz évéről). – A. BERNSTAM, *Social'no-ekonomiceskij stroj orhono-jenisejskih tjurok VI–VII vekov*. Moskva-Leningrad, (türk társadalom- és gazdaságtörténet elhibázott vulgármarxista koncepcióban). – S. G. KLJASTORNYJ, *Drevnetjurkskie runiceskie pamjatniki kak istocnik po istorii Srednej Azii*. Moskva, 1964 (elsőrendű szakmunka, egy sor részletkérdés megoldásával).

Nagyobb tanulmányok, fontos történeti kérdések tárgyalásával: F. HIRTH, *Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk*. In: W. RADLOFF, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*. Zweite Folge. St. Petersburg, 1899. 1–140 (függelék); W. BARTHOLD, *Die historische Bedeutung der alttürkischen Inschriften*. In: W. RADLOFF, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*. Neue Folge. St. Petersburg, 1897. 1–36 (függelék); J. MARQUART, *Die Chronologie der alttürkischen Inschriften*. Leipzig, 1898; A. VON GABAIN, *Steppe und Stadt im Leben der ältesten Türken*. *Der Islam* 29(1949), 30–62; ECSEDY I., *Kereskedelem és háború a VI. századi türk–kínai kapcsolatokban*. In: ECSEDY I., *Nomádok és kereskedők Kína határain*. Budapest, 1979. 78–164 (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 16).

A türk névre: NÉMETH Gy., *A türk népnév*. *MNy* 23(1927), 271–274. A kínai *t'u-küe* alak magyarozatára: P. PELLLOT, *L'origine de T'ou kiue, nom chinois des Turcs*. *T'oung Pao* 16(1915), 687–690 (a *Türküt* forma mongolos többes szám, valószínűleg a zsuanszuano nyelvéből); J. HARMATTA, *Irano-Turcica*. *AOH* 25(1972), 263–273 (a *Turkit* szogd többes számú alakból magyarozza).

A Kül-tegin-felirat idézett helye: *Magy. előd.* 60–62.

A *Bükli* névre: W. B. HENNING, *A farewell to the khagan of the Aq-Aqataran*. *BSOAS* 14(1952), 501, 5. jegyz.; MORAVCSIK, *Byz.-turc.* II, 193–194.

A *Purum* névre: H. H. SCHRAEDER, *Iranica*, I. *Das Auge des Königs*. 2. *Fu-lin*. Berlin, 1934. 24–88.

A *jabgu* címre és különböző formáira: DOERFER, *TMEN* IV, 124–136 (No. 1825).

ECSEDY I., *A türkök történelmi színre lépése*. In: *Kína és szomszédai*. Budapest, 1997. 7–13; ECSEDY I., *Kína és szomszédai*. Budapest, 1997; MÁRTON A., *Szakralitás és hatalom a türköknél*. *Aetas* 1997/2–3, 72–79.

W.-E. SCHARLIPP, *Die frühen Türken in Zentralasien*. Darmstadt, 1992.

2. Türk–bizánci kapcsolatok és az avar-kérdés

A heftalita birodalom megdöntésével 557-ben a türkök közvetlen Perzsiával kerültek szomszédságba, és Bizánc felé is nyitva állt a közvetlen kapcsolatteremtés lehetősége. A selyemkereskedés ügye volt az, ami az elkövetkezendő évtizedekben a három nagyhatalom gazdasági és politikai kapcsolatait megszabta. A kínai selyem legnagyobb felvásárlói a perzsák és a bizánciak voltak. Már a Han-korban kialakult a selyem útja, az abelső-ázsiai kereskedelmi útvonal, melyen a selyem Kínából az antik Rómába is eljutott. E karavánút leglényegesebb szakasza Belső-Ázsián vezetett át, s a selyemkereskedés közvetítését kezdettől fogva egy élelmes kelet-iráni kereskedő nép, a szogdok bonyolították le. Ősi szállásterületeik az Amu-darja és Szir-darja között voltak, nagy vonalakban a Zarafsán folyó mentén a mai Buhara és Szamarkand közötti részen. Ezt a területet nevezhetjük a történelmi Szogdiának. A szogd városállamoknak változatos történelmi sorsa volt, gyakrabban voltak idegen hatalmak alattvalói, mint önállóak, a környező nagyhatalmak mindig meghódították Szogdiát is. Láthattuk, hogy Kangkü állama bekebelezte, s a 350-es baktriai nomád betörés után a hjonok, majd dinasztiájuk, a heftaliták fennhatósága alá kerültek. Mindezek a történelmi sorsfordulók nem nagyon zavarták őket kereskedői tevékenységükben, s most is, hogy régi uraikat, a heftalitákat a türkök váltották fel, igyekeztek továbbra is megőrizni hegemon szerepüket a selyemkereskedelem közvetítésében. Istemi, az első nyugati türk uralkodó nevében egy Maniakh nevű szogd vezetésével követség ment a perzsákhoz, hogy ott a szogdok számára engedélyt szerezzenek a selyem árusítására. A perzsa király húzta-halasztotta a válaszadást, majd kereken megtagadta az engedélyt. A szogdoknál lévő selyemkészletet megvásárolta, és egy heftalita tanácsadójának sugallatára, aki a türköket, országa eltipróit gyűlölte, aselymet nyilvánosan elégettette. A nem túl barátságos fogadtatás ellenére Istemi még egy küldöttséggel próbálkozott, de ez alkalommal a perzsák megmérgezték a követség néhány tagját, s

elterjesztették a hírt, hogy anehéz perzsa klíma végzett a követekkel. Ezek után nyilvánvalóvá vált, hogy a Bizánc felé irányuló selyemkereskedelem közvetítésének a hasznát a perzsák egyedül szeretnék lefölözni, és semmiféle szogd–türk közvetítést nem látnának szívesen. Ettől kezdve atürk–perzsa ellenségeskedés nyílttá vált. A türkök most már megpróbálták közvetlenül kapcsolatba lépni Bizánccal, s a szogd Maniakh elindult „Új Róma” felé. A Kaukázuson észak felől átkelve érkezett meg Bizáncba 567-ben. II. Jusztinosz császár fogadta őket, meghallgatta a perzsák elleni politikai szövetségkötés tervét, és úgy döntött, hogy viszontkövetséggel válaszol a türköknek. A türk követeket meglepetésként érthette, hogy Bizánuban nemcsak selyem volt bőségben, hanem a selyemhernyó-tenyésztés titkát is ismerték már. Egyes hírek szerint Jusztinianosz császár idejében indiai papok hozták el a selyemhernyót Bizáncba, más értesülések szerint egy perzsa botjába rejtve csempészett ki selyemhernyógubókat Kínából. Mindenesetre az előállítás ismerete nem tette még lehetővé, hogy nagy mennyiségben és jó minőségű selymet állítsanak elő, s ne szorulnának rá a kínai selyemre. A bizánci követséget a kilikiai Zemarkhosz vezette a császár megbízásából. Az ő követjárásának, majd a későbbi, 576-os Valentinosz-féle követségnek a leírását Menandrosz bizánci történetíró művének töredékei őrizték meg számunkra.

A követség először a szogdok földjére érkezett. Itt vassal kereskedő türkök tűntek fel, majd pogány ördögűzők jelentek meg, akik tüzet gyújtottak, a követek összes holmiját átvitték a tűz fölé, végül magát Zemarkhoszt is. (Hasonló tisztítási szokást jegyez fel a mongoloknál a 13. században Plano Carpini is.) Ezután a bizánciakat erre kijelölt emberek vitték a türk uralkodó székhelyére, amely az Ektag-hegy egyik völgyében volt. Menandrosz megjegyzi, hogy az *Ektag* görögül 'aranyhegy'-et jelent. Sok fejtörést okozott már, hogy hol lehetett ez az Arany-hegy, a kínaiak Arany-hegye, a Kin-san ugyanis az Altajt jelöli. Egyesek meg is próbálták az Ektagból Altajt csinálni, de merőben valószínűtlen, hogy a nyugati türkök uralkodójának székhelye ennyire keleten, a keleti türköknél

legyen. A legvalószínűbb feltevés szerint valahol Kucsától északra lehetett ez a hegy.

Istemi díszes sátrában fogadta Zemarkhoszt, s udvarias beszédekkel köszöntötték egymást. A türk fejedelem egy kétkerekű aranszéken ült. A protokollt a lakoma követte. Másnap „egy másik sátorban jöttek össze, amely ugyanúgy selyemszövetekkel volt borítva és tarkítva, és ahol különböző alakú szobrok álltak. Szilzibulosz [azaz Istemi] egy teljesen aranyból készített kereveten ült. A helyiség közepén aranykannák, korsók, sőt aranyhordók is voltak. Miután ismét lakmároztak, és ivás közben elmondták és meghallgatták mindazt, amit kellett, eltávoztak. A következő napon egy másik helyiségben voltak, ahol arannyal bevont faoszlopok, továbbá arannyal bevont kerevet volt, melyet négy aranypáva tartott. A helyiség előtt hosszú sorban kocsik álltak, amelyeken nagy tömeg ezüsthalmi volt, tálak és kosarak, s azonkívül még sok állatfigura, szintén ezüsből készítve, melyek semmiképpen sem maradtak el a mieink mögött. Ilyen fényűzés van a türkök fejedelménél” – fejezi be áradozásait a türkök gazdagságáról Menandrosz (Moravcsik Gy. ford.). Zemarkhoszt gazdag ajándékokkal bocsátotta el a türk uralkodó, még egy kirgiz rabszolganőt is kapott az otthontól való távollét kínjainak enyhítésére. (A *kirgiz* népnévnek különben ez az első európai lejegyzése.)

A nyugati türkök fejedelme úgy határozott ekkor, hogy Zemarkhosz pár emberével együtt kísérje őt el a perzsák elleni hadjáratra, míg a követség többi tagja várja be Zemarkhoszékát a kholiaták földjén. Az utóbbiak a Szir-darja középső folyásától északra élő iráni nyelvű nép voltak. A Talasz folyónál találkoztak a perzsa követtel, majd a tárgyalások a türköknél elengedhetetlen lakoma keretében folytak. Istemi megkülönböztetett tisztelettel bánt Zemarkhossal, s a perzsa követnek állandóan szemrehányásokat tett, mire az megszegvén a türköknél kötelező evés alatti hallgatást, merészen védekezett atürk uralkodó előtt. Végül is Istemi elbocsátotta a görögöket, s maga a perzsák ellen indult. Mivel Maniakh közben meghalt, a bizánci követség mellé vezetőnek egy Tagma-tarkhan nevű embert és Maniakh kiskorú fiát nevezte ki, aki örökölte apja rangját és akagán

bizalmát. A görögök elindultak hazafelé. Több folyón keltek át, így az Ikh, Daikh és Attélasz folyókon. Ezek közül az első név valószínűleg az Emba, míg a másik kettő biztosan a Jajik (Urál) és Etil (Volga) folyót fedi. Ezután az ogurokhoz értek, akik tehát a Volgától nyugatra tanyáztak. Az ogurokról később majd részletesen lesz szó, most csak annyit, hogy fontos Menandrosz megjegyzése, miszerint az ogur fejedelem Istemi nevében gyakorolja a hatalmat, a türkök hatalma tehát egészen a Pontosz vidékéig ért. Az ogurok figyelmeztették Zemarkhoszt, hogy vigyázzon, mert a perzsák csapata a Kóphén (Kuma) folyónál áll lesben és életükre tör. Végül Alánián át jutottak haza Bizáncba.

A türk és bizánci barátkozás nem szűnt meg, sőt újabb követségek jelezték a politikai szövetség erősödését. 576-ban bizánci követség indult a türkökhöz Tibériosz cézár megbízásából, Valentinosznak a vezetésével. Megint csak népes türk kísérettel indult el a csapat, ami bizonyítja a bizánci–türk követségjárások folytonosságát. Maga Valentinosz már ez előtt az út előtt kétszer járt a türköknél. A követség hajóval indult Konstantinápolyból, először a Fekete-tenger déli részén lévő Szinópé (ma Sinop, Törökország) kikötőjét érintették, majd a krími Kherszónba érkeztek. Ezután mocsaras síkságokon át, hosszú utazás után értek el Turxanthoszhoz, aki a nyugati türkök egyik fejedelme volt. Menandrosz szerint a nyugati türkök területe nyolc részre van osztva, melyen különböző fejedelmek uralkodnak, a legidősebb közülük Arszilasz. Őt nem ismerjük más forrásból, neve nyilvánvalóan török eredetű (*Arszil*). Az sem világos, hogy mit takar a nyolcas felosztás, mivel a nyugati türköknek csak tízes felosztásáról tudunk a kínai és türk források alapján (l. feljebb). Mindenesetre az a tény, hogy Turxanthosz fogadta a bizánci követeket, tárgyalt velük, mutatja, hogy a nyugati türk konföderáció sohasem lehetett a keleti türkhöz hasonló erős monarchia, csupán törzsek és népek közötti laza szövetség. Maga Turxanthosz neve arra látszik mutatni, hogy a görögök itt is a türk fejedelem méltóságnévét jegyezték le, akárcsak Istemi esetében, akit *Szilzibulosz* nak neveznek, s mint láttuk fentebb, e név második részében a *jabgu* méltóságnév nyugati türk *dzsebu* kiejtése rejtőzik. A Turxanthosz név feltehetőleg a *Türk sad* méltóságnévet adja

vissza, s ez esetben azt láthatjuk, hogy a főfejedelmén kívül, aki a *jabgu* címet viselte, a többiek kisebb címeket viseltek, így az egyébként jól ismert türk *sad* méltóságnevet.

Valentinosz tolmácsolta a bizánci császár jókívánságait, és kifejezte azt a reményét, hogy a Jusztinosz és Istemi közötti béke és fegyverszövetség megerősítést nyer, sőt a türkök fegyveresen segítenek a bizánciaknak a perzsák elleni harcukban. De a bizánciaknak nagy meglepetéssel kellett tapasztalniuk, hogy a felbőszült türk fejedelem minden átkát rájuk szórja, mivel a birodalmuk befogadta a türkök menekült szolgálait, az avarokat. Valentinosznak sikerült valahogy lecsillapítania a dühöngő türköt, aki ekkor közölte, hogy nemrég halt meg apja, Szilzibulosz (= Istemi), s éppen a legnagyobb gyászban van. Mikor felszólította a követséget, hogy türk szokás szerint hasítsák meg arcukat a gyász jeléül, azok rögtön eleget tettek kérésének, mielőtt újabb dühkitörés következett volna. A követek végigélték Istemi temetésének gyásznapjait, s látták azt a barbár szokást, mikor négy rabot Istemi lovaival együtt a türkök leöltek, hogy azok hozzá távozzanak a túlvilágra szolgálni. Ezek után Valentinoszék továbbmentek kelet felé Turxanthosz testvéréhez, aki az Ektel-hegynél lakik. Ez az *Ektel* azonos azzal az *Ektag* gal, mely Istemi székhelye volt Zemarkhosz látogatása idején. Míg a bizánci követek a türköknél jártak, Turxanthosz megtámadta és elfoglalta Boszporosz városát (ma Kercs, Ukrajna) a Krím félszigeten. Ettől fogva nyilvánvaló lett, hogy a bizánci–türk békekorszak véget ért, elkezdődtek a nyílt háborúskodások. Itt időzzünk el egy kissé Turxanthosz kirohanásával kapcsolatban az avar-kérdésnél, mely Belső-Ázsia etnikai történetének egyik legfogasabb kérdése. Az avarokról s kelet-európai sorsukról ugyan később szólunk, de etnogenezisük kérdése itt kívánczik megtárgyalásra.

Az *avar* népnév először Prizkosz rhétornál jelent meg a 463 körüli népmozgással kapcsolatban (l. az avarokról szóló részben). Ezután egészen a Türk Birodalom alapításának idejéig nem hallunk az avarokról. Azok az európai források, amelyek az avarokról tudósítanak, Menandrosz és Theophülaktosz Szimokattész bizánci

történetírók művei. Az előbbi, amikor a Valentinosz-féle küldöttségről tájékoztat, leírja a türk fejedelem haragját amiatt, hogy a bizánciak befogadták a türkök menekült alattvalóit, az *uarkhonitá* kat, vagy más néven *avar* okat. Theophülaktosz leírása sokkal részletesebb, ő ugyanis a türk uralkodónak 598-ban Maurikiosz császárhoz küldött leveléből szerezte értesüléseit. Ebben a levélben az uralkodó beszámol arról, hogy milyen körülmények között történt a birodalom megalapítása, és milyen harcok és események követték azt. Theophülaktosz tudósításában nyilván több nemzedéknyi történés van összesűrítve, s kronológiailag is sok hiba található benne, de kellő kritikával olyan alapvető történeti tényeket tudunk kihámozni belőle, amelyeket semmilyen más forrásból nem ismernénk. A birodalom alapítása után a türkök először az *abdel* eket vagy más néven *heftalitá* kat győzik le, majd az avarokat, de nem azokat az avarokat – teszi hozzá Theophülaktosz –, akik 557-ben jelennek meg Bizáncban és Európában, s akiket Theophülaktosz álavaroknak (*pszeudoavaroi*) tart. Az igazi avarok egy része, miután a türkök leverték őket, *Taugaszt* ba (Észak-Kína türk *Tabgacs* elnevezésének valamilyen torzított formája) menekült, másik részük pedig *Mukri* ba húzódott (a türk feliratok *Bükli* országa, l. fentebb). Az álavarok, akik Európában jelentek meg, nem ezektől, hanem az oguroktól származnak, s nevüket csak azért vették fel, hogy a környező népeket megtévesztve félelmet ébresszenek bennük. Ugyanakkor azt is megmondja Theophülaktosz, hogy az avarok egy részét *uar* nak, másik részüket pedig *khunni* nak hívják. Még sok más népvét és földrajzi nevet közöl Theophülaktosz, ez a Belső-Ázsia szempontjából oly fontos forrásunk, de ezek most az avar-kérdés szempontjából nem lényegesek.

Először is le kell szögeznünk, hogy az egész álavar probléma, melyet Theophülaktosz vetett fel, és mely oly sokáig gúzsba kötötte a kutatást, csak álprobléma. Álavarok ugyanis nem léteznek, s ma már bizonyosan tudjuk, hogy ez esetben a bizánci szerző antik mintákat követett az álavarok történetének megkonstruálásával. Egy olyan antik elbeszélést alkalmaz itt az avarokra, melyet már Tacitus is felhasznált *Germaniá* jában. Ezek szerint az álavar-kérdést ki kell iktatnunk a vizsgálatunkból. Legvalószínűbb, hogy a bizánci

forrásokban avarnak, illetve uarkhonitának nevezett népet azonosítanunk lehet a kínai források zsuanszuanjaival, s ezt, akárcsak a hiungnu–hun azonosítást, először J. Deguignes vetette fel több mint kétszáz évvel ezelőtt. A zsuanszuan–avar azonosítás végeláthatatlan viták forrása lett, és sem pro, sem kontra nincsen a kérdés véglegesen eldöntve. Anélkül, hogy megnyugtató választ tudnánk adni, csak pár szempontra szeretném a figyelmet felhívni. Láttuk már a hiungnu–hun azonosítás esetében, hogy bár bizonyos a két név nyelvi azonossága, ez még nem jelent biztos támpontot a kérdés eldöntéséhez, mert a népnév története nem azonos a nép történetével, mégha sok mindent el is árul róla. Ugyanígy most is leszögezhetjük azt a kétségtelen ténnyt, hogy a heftalitáknak két törzscsoportját, akárcsak az Európában megjelenő avarok két fő részét, *uar*, ill. *hun* néven illették. Ugyanakkor nyomós érvek szólnak az ellen, hogy az európai avarokat a heftalitáktól származtassuk. Theophülaktosznál a heftaliták és az uarkhoniták teljesen külön népként vannak leírva, lehetetlen, hogy egy kortárs nem tudott volna róla, ha az avarok vagy uarkhoniták a heftalitáktól menekültek volna. Ugyanakkor kronológiailag nagyon erőlködnünk kell, hogy az 557–561-ben megdöntött heftaliták menekültjeit keressük az 557-ben már a Kaukázus előterében levő avarokban. Harmadsorban, az európai avaroknak a középvavar kortól kezdve a régészeti anyagból is kimutatható jellemző hajviseletük a copf volt, míg a heftaliták, kínai leírások szerint, körben vágták hajukat. Ez utóbbi érv természetesen nem döntő, mindenesetre a zsuanszuanoknál ugyanazt a copfviseletet találjuk, mint az avaroknál.

A zsuanszuan–avar azonosítás ellen is szól pár érv. A kínai források nem tudnak arról, hogy zsuanszuan csoportok nyugatra menekültek volna, s megmagyarázatlan marad az is, hogy miért pont az *uar* nak megfelelő *avar* név vált volna az *uarkhoniták* népnévévé. Zavaró az a körülmény is, hogy a türk feliratok szerint egy *apar* nevű nép is részt vett Kül-tegin temetésén, s ez esetben nem gondolhatunk arra, hogy ezek az *aparok* a zsuanszuanok maradványai.

Azt mondhatjuk végezetül, hogy az avarok heftalita eredete erősen valószínűtlen, sa közvetlen zsuanszuan eredet szintén. Egy biztos:

Priszkosz rhétor 463 körüli avarjai és az Európában 557-ben megjelenő avarok azonos etnikum. Ez esetben viszont az avarok semmiképpen sem lehetnek azonosak azokkal a zsuanszuannokkal, akiket 552-ben győztek le a türkök.

BIBLIOGRÁFIA

A bizánci követségekről: CHAVANNES, *Documents* 233–242.
Menandrosz töredékének fordítása: *Magy. előd.* 76–83. Az idézett hely: 77–78.

Turxanthosz nevére: MARQUART, *Komanen* 71–72 és UŐ, UJ 9(1929), 81.

Theophülaktosz Szimokattésről: CZEGLÉDY, *Nomád népek* 101–102.

Az álarokhoz: E. NORDEN, *Die germanische Urgeschichte in Tacitus Germania*. Leipzig–Berlin, 1920. 422–434.

Az avar-kérdésről: CZEGLÉDY, *Nomád népek* 101–117; H. W. HAUSSIG, *Die Quellen über die zentral-asiatische Herkunft der europäischen Awaren*. CAJ 2(1956), 21–43.

HARMATTA J., *Bizánc és a türkök kapcsolatainak kezdetei*. Antik Tanulmányok 9(1962), 39–53; DOBROVITS M., *Az avar kérdés és az apar népnév az orhoni feliratokon*. In: *A Kárpát-medence és a steppe*. Szerk. MÁRTON A. Budapest, 2001. 86–105 (MŐK 14); VÉKONY G., *Az ál-avarok*. In: *Szlavisztikai Tanulmányok*. Szerk. GREGOR F.–NYOMÁRKAI I. Budapest, 1987. 394–413.

3. Az Elsőtől a Második Türk Kaganátusig

A Szuj-dinasztia alatt Kína hosszú, évszázados szétszabdaltság után újra egységes lett (581–618), s ez idő alatt az ország politikai és gazdasági hatalma felfelé ívelőben volt. A Szuj-korban erősödtek a belső harcok a keleti türköknél is, s ekkor vált a keleti és nyugati félre való tagolódás végleges tényé. Bár a Szuj-dinasztia bukása

körüli zavaros időkben a keleti türkök valamelyest erőre kaptak, de ez nem sokáig tartott. A kínaiak 630-ban legyőzték őket, és az Első Türk Kaganátus utolsó uralkodóját, Hieli kagánt foglyul ejtették. Ezzel több mint ötven évre a Keleti Türk Birodalom megszűnt, területe Kína részévé vált.

A keleti türkök bukása után nem váratott magára sokáig a nyugati türkök hódoltatása sem. A kínaiaknak most már nem állt érdekükben a nyugati türkök szövetségét keresni a keleti türkök ellen, sőt örömmel nézték a tíz törzs népének belső torzsalkodását. A Nyugati Türk Birodalom sohasem volt olyan egységes, mint a keleti, inkább csak lazább konföderációnak volt nevezhető. Magja a tíz törzs, török nevén *on-ok* volt, mely két törzscsoportra oszlott. Az öt nusipi törzs az Iszik-költől nyugatra helyezkedett el, tőle keletre pedig az öt tulu törzs. A tulu törzseket név szerint is jól ismerjük, közöttük volt a türges, amely majd a Második Türk Kaganátus idején a vezető törzs lett a nyugati türkök területén. A nusipi terület központja Szujáb (Tokmak) és Taraz vidékén lehetett.

A nyugati türk és a keleti türk terület között éltek a *karlukok*, a Tarbagataj és az Altaj hegység közötti részen, a Fekete-Irtis folyónál. A türkökkel rokon nyelvű nép volt, amely azonban külön törzsszövetséget alkotott; három törzse *ücs-karluk* néven szerepel a türk feliratokban. Köztes helyzetüket kihasználva hol a keleti, hol a nyugati türköknek hódoltak be. Szogdia sok városállama, így Taskent, Szamarkand, Fergana és Buhara is a nyugati türkök fennhatósága alatt állott. Az egykori Heftalita Birodalom területe, Toharisztán is a Nyugati Türk Birodalom része volt. Hüancang kínai zarándok, aki 630-ban járt itt, 27 apróbb fejedelemséget említ, amelyeknek önálló uralkodója volt, de az összes a nyugati türk uralkodó fennhatósága alatt állott, akinek nevében fia gyakorolta a hatalmat. A *sad* méltóságnevet viselte, székhelye a mai Kunduz környékén lehetett. A Nyugati Türk Birodalom 659-es bukása után az egykori türk *sad* egyik fia szervezte meg Toharisztánt, felvette a *jabgu* címet, s ezzel létrehozta a toharisztáni jabguk dinasztiáját, akikről s akiknek országáról aztán a 7. század utolsó harmadától kezdve már sokat szólnak a muszlim források. Tehát mikor mindkét

türk birodalom kínai fennhatóság alatt volt, Toharisztán alapvetően iráni lakosságát türk eredetű dinasztia uralta.

Mint fentebb említettük már, 659-ben a kínaiaknak sikerült a Nyugati Türk Birodalmat is uralmuk alá hajtaniuk, s területét kínai adminisztratív egységekre osztották. Mielőtt azonban otthagynánk a nyugati türköket, emlékezzünk meg egy utazóról, akinek útleírása, akárcsak a görög Zemarkhosz és Valentinosz beszámolóí, értékes adatokat tartalmaz a nyugati türkökre. Hüancangról, a híres kínai buddhista zarándokról van szó, aki 629 és 645 között tette meg nagy indiai zarándoklatát. Turkesztánon haladt át, s így érkezett meg Szujáb városába, mely a későbbi Tokmakkal azonos a Csu folyó völgyében. Itt találkozott a nyugati türk uralkodóval, a *jabgu val*, akivel a szokásos lakomák keretében csevegett el udvariasan. Udvertartásának fényűzését Hüancang is, akárcsak a görög követek az előző században, nem mulasztotta el megjegyezni. Az uralkodó megpróbálta tartóztatni, lebeszélni útjának folytatásáról, de mikor látta, hogy a mester hajthatatlan, vezetőt rendelt mellé, és szeretetben elbocsátotta.

Ezután nyugat felé haladva érkezett meg Hüancang Bing-yulba, mely a türkök nyelvén 'Ezer forrás'- t jelent. Ez a hely, mely forrásokban és tavakban rendkívül gazdag volt és ezért a türk uralkodó kedves nyári pihenőhelyéül szolgált, nem messze esett Taraz városától. Taraz városa után délnyugatra fordította a vándor útját, és sok kisebb város érintésével érkezett meg Szamarkandba. Nemsokára már a híres Vaskapunál van, a türk feliratok *Temir kapig* jánál, mely a Türk Birodalom nyugati határaként szerepelt. Ez a Szamarkandot Balhhal összekötő úton levő szűk szurdok volt, mindkét oldalon magas sziklafallal. Hüancang szerint vasajtó volt az átjáró mindkét oldalán, amely a türkök betörése ellen szolgált. Nemsokára átkelt az Amu-darján, és megérkezett Huo királyságába, melynek központja a mai Kunduz körül volt. Ez a *Huo* név megegyezik a heftalitáknak a szintén a kínaiaknál feljegyzett *hua* nevével, melyben a *uar* név átírását láthattuk. Itt volt a rezidenciája a nyugati türk uralkodó legidősebb fiának, Tardu sadnak. A *Tardu* név már ismerős nekünk, Istemi fiát hívták így, a

sad pedig méltóságnév. A *sad* feleségének apja Kaocsang (Turfán) királya volt, akitől Hüancang ajánlólevelet is hozott magával. Hüancang megérkezésekor a fejedelemasszony, a *kagatun* már halott volt, férje, Tardu *sad* pedig beteg. Felépülte után felesége hűgát vette nőül, a gonosz teremtés azonban unokaöccse tanácsára megmérgezte férjét, a *sad*ot. Ezután az unokaöcs elvette nagynénjét feleségül, megragadta a hatalmat, s a *tegin* cím helyett felvette az uralkodó *sad* címét. Mindennek az izgalmas eseménynek zarándokunk tanúja volt, hiszen hosszabb ideig kénytelen itt időzni Tardu *sad* temetése miatt. Ezek után folytatta útját Indiába, de ez már kívül esik mostani érdeklődésünkön. Hazafelé ismét megállt Kunduzban, de ezután nem a Vaskapu felé fordult, hanem északkelet felé vette útját, és a déli karavánúton, Kásgár és Hotán felé érkezett haza Kínába. Hüancang útleírása igen becses adatokkal gazdagította történeti-földrajzi ismereteinket a Nyugati Türk Birodalomra vonatkozóan, s világosan láthattuk, hogy az elfoglalt területek, például a heftaliták országa, milyen laza módon kapcsolódtak a központi részekhez. 659-ben a kínai hódítás ezt a laza kötődést szüntette meg.

A keleti törköket 630-ban a kínaiak leverték, s ezzel az Első Türk Kaganátus önállósága megszűnt. Tajcung császár a birodalom engedelmessé alattvalóivá és szövetségeseivé akarta a törköket változtatni. A törkök törzsi szervezetét, adminisztratív beosztását nem változtatta meg, de a türk előkelők rétegét a kínaiak magukhoz édesgették. Több száz türk előkelő kapott kínai rangokat és címeket, még többnek engedték meg, hogy részt vegyenek a kínai udvari szertartásokon, és több ezer törköt telepítettek le Csanganban, a kínai fővárosban. A türk előkelők kínai neveket vettek föl, és elindultak az elkínaiasodás útján. De miután a törkök 650-ben kísérletet tettek függetlenségük visszanyerésére, a kínaiak erősítették a türk törzsek alávetettségét. 664-ben közigazgatási reformot hajtottak végre, s a Góbi sivatagtól északra elterülő részeket a hanhaji helytartósághoz, a keleti törkök lakta területet a jüncsungji, vagy később sanjüinek nevezett helytartósághoz csatolták. A sanjüi helytartóságot 3 területre és 24 prefektúrára (körzetre) osztották fel. Jóllehet a körzeteket törkök vezették, de

ezek is kínai ellenőrzés alatt állottak. A türk tömegek igen nehéz körülmények között, mozgási szabadságukban korlátozva éltek, ugyanis nem hagyhatták el a kijelölt körzetüket. Legsúlyosabb terheik közé tartozott, hogy a saját előkelőik vezetése alatt fegyveresen kellett a kínaiakat támogatniuk azok hadjárataiban.

Kaocung császár uralkodásának utolsó éveit a fokozott bel- és külpolitikai feszültség jellemezte. A kínai haderők jelentősen le voltak foglalva Indiában, Nepálban és Tibetben. 679-ben hatalmas vereséget szenvedtek a tibetiektől a Kuku-nórnál. Ilyen körülmények között a legrosszabbkor jött a hír a türkök lázadásáról. Már majdnem harminc éve teljes béke honolt az északi határon, s erre a támadásra a kínaiak nem voltak felkészülve. A felkelést az Asina nemzetség vezetője irányította, amely az Asina nemzetség után a második legelőkelőbb türk nemzetség volt. A 24 türk körzet vezetője is mellé állt, és rövidesen kikiáltották az Asina nemzetségbeli Nisifut kagánjuknak. A kínaiaknak azonban ez alkalommal sikerült időben csapatokat átvezényelni a nyugati hadszíntérről, és 680-ban leverték Nisifut, aki a csatában életét vesztette. Újabb kagán állt a felkelés élére Funien személyében, de őt is hamarosan elfogták és Csanganban kivégezték. Úgy tűnt ekkor, hogy a két évig tartó türk felkelési hullámot sikerült a kínaiaknak végleg vérbe fojtaniuk.

De nem így történt. A felkelés tüze továbbharapódzott, s a zászlót a szétvert türk seregek egyik katonai vezetője, Kutlug emelte magasra. Az Asina nembeli férfiú, aki az első kaganátus utolsó kagánjának, Hielinek távoli rokona volt, maroknyi emberrel indult el az egykori türk nagyság helyreállításának útján. Így beszéli el a türk restauráció heroikus korszakát a Kül-tegin-felirat, a türk seregek növekedését mitikus számokkal kifejezve: „De fent a türk Ég, és a szent Föld-Víz határozott: Felemelte atyámat, Elteris kagánt, s anyámat, Elbilge katunt, az ég csúcsára segítvén őket, hogy a türk nép ne pusztuljon el, hogy újból nép legyen. Atyám, a kagán tizenhét emberrel indult el. Amint elterjedt a hír, hogy kifelé vonul, a városban levők a hegyekbe vonultak, a hegyen lakók a völgyekbe szálltak, s összegyűlvén, hetvenre szaporodtak. S mert az ég erőt adott nekik, kagán atyám serege a farkasokhoz vált hasonlónak, ellenségei a

bárányokhoz lettek hasonlónak. Hadat vezetvén keletre és nyugatra, összegyűjtötte és megszorította őket, s összesen hétszázan lettek.” Kutlug itt a feliratokban már mint Elteris, azaz ’népgyűjtő’ kagán szerepel, amely az új uralkodói neve volt.

„Mi akkor a Csogaj-kuziban és a Kara-kumban tartózkodtunk. Vaddal és nyúllal táplálkoztunk, és a népnek volt mit enni. Ellenségeink köröskörül úgy lestek ránk, mint aragadozó madarak a hullára.” A Csogaj-kuzi a Sárga-folyó nagy kanyarjától északkeletre elhelyezkedő Jin-san hegységnek a neve. A kínai elnevezés ’árnyékhegység’-et jelent, s a türk elnevezés a kínait fordítja, amennyiben ’az árnyékhegy északi oldalá’-t jelenti. Kara-kum a Csogaj-kuzi/Jin-san északi oldalán levő oázisváros, amelyet a kínaiak Hejsa vagy Hejsacseng néven ismertek. Mind a kínai, mind a türk elnevezés ’fekete homok’ jelentésű, Hejsacseng a ’fekete homok városa’. Tehát az Ordosztól északkeletre, a Jin-sanban volt a türk felkelők fészke. Itt növelte meg seregét tetemesen Kutlug, nem utolsósorban, ahogyan a feliratok is jelzik, a városi lakosság soraiból. Mit is jelenthet ez a városi lakosság itt a steppe közelében? A nyájaikat elvesztett türk szegények tömegeit a kínaiak letelepülésre kényszerítették a kínai limes mentén húzódó nyomorúságos kis oázisvárosokban (türk *balik* = kínai *cseng*), amelyeket az tett várossá, hogy agyagfallal voltak körülvéve. A sivatagból kivágott kis földeket voltak kénytelenek megművelni, határőrszolgálattal tartoztak a kínaiaknak, és teljesen ki voltak szolgáltatva a helyi kínai tisztviselők kénye-kedvének. Csoda, ha a régi türk dicsőség visszaállítása legjobban az ő lelküket fogta meg?

S ekkor a felkelésben döntő fordulat következett be: egy kínai neveltetésű előkelő türk, az Asite nembeli Jüancsen átállt a türkökhöz. Jüancsen azon türk fiatal előkelőkhöz tartozott, akik a türkök kínai rabságának idején születtek, s neveltetésüket a kínai fővárosban kapták. Itt rangjuknak megfelelően nevelték őket, a kínai nyelvet, irodalmat, zenét, közigazgatást tanulták, s a kínaiak joggal várták el, hogy e „janicsárok” a Mennyei Birodalom odaadó hívei legyenek. De a kínai nevelték legtöbbször visszatérvén hazájába a kínaiak legádázabb ellenfele lett. Joggal panaszkodik egy császári

felügyelő: „A türkök, tibetiek és kitajok, mikor a fővárosban tartózkodnak, mindmáig kivételezett helyzetben vannak. Katonai posztokat foglalnak el, és a császári iskola kapuit átlépik [azaz ott tanulnak]. Ledobják magukról a gyapjúöltözéket és kínai nyelvet tanulnak. Tanulmányozzák győzelmeinket és vereségeinket térképek és történeti művek alapján, és megtudják azokat a helyeket, ahol nehezen avagy könnyen lehet átkelni a hegyeken és folyókon. Bár államunk büszke rá, hogy civilizálja a barbárokat, a farkasok kölykei azért hálátlanok, és aztán megpróbálnak nekünk bajt okozni.”

Jüancsent is, mikor kitanult, megbízták a sanjüi kormányzáság vezetésével, de miért, miért nem, 681-ben már kínai börtönben ült. Ekkor a kínaiak tárgyalni küldték a Jin-sanban állomásozó türk lázadókhöz, itt Jüancsen átállt Kutlughoz. Ettől kezdve türk nevet vesz fel, azt használja. Ő az a Tonjukuk, aki még két türk kagánt szolgált ki hűségesen. A Második Türk Kaganátus legnagyobb államférfia lett belőle, s életét és tetteit a tiszteletére emelt emlékkövön örökítették meg. Tonjukuk átállása óriási politikai siker volt Kutlug számára, s egyben a 24 türk prefektúra türkjeinek szolgálatát is jelentette. Kutlug Tonjukuk tanácsára nyilvánította magát Elteris kagánnak, s Tonjukuk pedig a kínai források szerint az apa-tarkan, a türk feliratok szerint a bojla-baga-tarkan címet kapta.

BIBLIOGRÁFIA

A nyugati türkökre: CHAVANNES, *Documents* 219–220, 259–279.

Hüancang utazásának minket érdeklő részei: S. BEAL, *Si-yu-ki. Buddhist records of the western world* I–II. London, 1883. I. kötet, XVIII–XX, 17–53; S. BEAL, *The life of Hiuen-Tsiang by the Shaman Hwui Li*. London, 1911. 35–49.

A karlukokra: O. PRITSAK, *Von den Karluk zu den Karachaniden*. ZDMG 51(1951), 270–300; H. HOFFMANN, *Die Qarluq in der tibetischen Literatur*. Oriens 3(1950), 190–208.

A Kül-tegin-felirat idézett helye: *Magy. előd.* 62–63.

A Tonjukuk-felirat idézett helye: *Magy. előd.* 70.

A Tonjukuk-feliraton említett helynevek azonosítása: CZEGLÉDY K., *Cogay-quzi, Qara-qum, Kök-öng.* MTA I. OK 20(1959), 279–294.

4. A Második Türk Birodalom

Mikor Kutlug magát Elteris kagánnak nyilvánította 687-ben, jelezte, hogy önálló birodalom uralkodójának tartja magát. A türk uralkodók ugyanis, mint később az ujugurok és más népek is, trónnév felvételével jelezték uralkodásuk kezdetét. Kutlug uralkodói neve, az Elteris beszédesen 'a népgyűjtő' jelentést viselte. De hátra volt még a nagy feladat: a türk népet a kínai határvidékről az ősök otthonába, az Ötüken-hegységbe elvezetni, mely a Hangáj hegység keleti részével azonosítható. A régi hazába azonban nehéz volt eljutni, mivel ott az oguzok kilenc törzsből álló törzsszövetsége, az ún. *tokuz-oguz* ok tanyáztak. Az oguzokkal, a türkkal rokon nyelvet beszélő, de politikailag különálló török törzsszövetséggel még sokat foglalkozunk a következő, ujugurokat tárgyaló részben. Most csak annyit, hogy a türköknek ezek az ősellenségei mindig is küzdöttek a türk alávetettség ellen. Kutlug-Elteris türk népe erőltetett menetben haladt át a Góbi sivatagon északnyugati irányban, a kiszáradt Kök-Öng (ma Ongin-gol) folyó mentén, s gyorsan érkezett meg a Tola és az Orhon folyók vidékére. A tokuz-oguzok leverésével a türk függetlenség egyik fő akadálya is megszűnt.

Kutlug-Elteris kagán, a pusztai exodus vezetője, a Türk Birodalom helyreállítója nem sokkal a függetlenség kivívása után, 691-ben meghalt. Mivel Kutlug fiai még kiskorúak voltak, utóda a kagáni trónon testvére, Kapgan lett. Kapgan kagán nevét a kínai források *Mocso* alakban írták le, mely egy türk *Begcsor* nevet ad vissza, a név mindkét eleme ismert türk méltóságnév. Kapgan hosszú uralkodása (691–716) a Második Türk Birodalom igazi fénykorát hozta el. Kapgan erélyes, határozott politikát folytatott, a birodalmi nagyságot negyed századon át fenn tudta tartani, minden irányban jelentős katonai sikereket könyvelhetett el. Természetesen az egyik legfontosabb kapcsolata minden kelet-belső-ázsiai birodalomnak a kínai volt. Kapgan ügyes politikája lehetővé tette, hogy még Kína

belügyeibe is beleszóljon: aktívan részt vett a kínai belső trónharcokban a legitim Tang-dinasztia képviselőjét támogatva. Persze az ilyen nomád segítségnek ára volt mindig. Kapgan szerette a fizetséget selyemben, fegyverben és más földi javakban megkapni, s ha ez nem mindig sikerült, kész volt rablóhadjáratban elvinni azt, amit békésen nem kapott meg. Így nem meglepő, hogy a kínai barátság ellenére akaratát gyakran katonai erővel kényszerítette a kínaiakra. Hogy ez lehetséges volt, a türkök erejét és a kínaiak akkori gyengeségét mutatja.

Kapgan uralkodása szakadatlan harcok története közeli és távoli népekkel, birodalmakkal. Teljességre törekednünk itt lehetetlen, mindössze a hadjáratok főbb irányait és kimenetelüket jelezzük. 696–697-ben a kitajokat verte le kínai segítséggel, 699-ben az egykori nyugati türk törzseket. Ekkor ugyan pár évig az Első Türk Birodalom nagysága állt helyre, de Nyugat-Turkesztán területén tartós sikereket Kapgan nem könyvelhetett el. Ez az egykori nyugati türk terület a Kapgan hódítását követő évet leszámítva a politikai szétszórtság állapotában volt, s az egykori nyugati türk egység sohasem állt helyre. A legerősebb egykori nyugati türk törzset, a türgest is csak rövid időre tudta Kapgan újból maga alá vetni 711–712-ben. 706–707-ben a bajirku népet, az egyik legjelentősebb oguz törzset győzték le a türkök a Kerülen folyó felső folyásánál, majd 709-ben a csik és az áz népet Tuvában. Még ugyanebben az évben nagy hadjáratot vezettek a kirgizek ellen a Felső-Jenyiszej vidékére. A kirgiz hadjáratról, s abban Kül-tegin, Kapgan unokaöccse hőstetteiről így számol be Kül-tegin sírfelirata: „Utat törtünk magunknak a lándzsa magasságú hóban, átkeltünk a Kögmen [= Szaján] erdőségen, álmában rajtaütöttünk a kirgiz népen, s megütköztünk kagánjával a Szonga erdőségben. Kül-tegin Bajirku fehér ménjére szállva indult rohamra. Egy embert eltalált nyilával, két embert egymás után átszúrt lándzsájával. Ebben az ütközetben eltörte Bajirku fehér ménjének combcsontját. A kirgiz kagánt megöltük, birodalmát elvettük.” 712–713-ban újból átkeltek a türk seregek a Szir-darján. Tartós sikereket azonban nem értek el Szogdiában, s a terjeszkedő arab hódításnak sem tudtak gátat vetni. A 7–8. század fordulója a nagy iszlám terjeszkedés kora. A 7.

században az arabok egész Iránt elfoglalták már, és átkelven az Amu-darján, a két nagy folyó között is harcoltak. A türköknek nem sikerült tartósan feltartaniuk az új hódítókat, így Kapgan seregei lényegében dolgvégezetlenül távoztak Szogdiából. A 8. század elejétől kezdve az iszlám egyre feltartóztathatatlannabbul terjedt az Amu-darja és Szir-darja közötti iráni és török nyelvű lakosság körében, s rövidesen egyeduralkodó vallásukká lett.

714-től kezdve a környező meghódított népek közül egyre többen lázadoztak a türk uralom ellen, s Kapgan kagán halála 716-ban csak újabb ösztönzést adhatott az elszakadási kísérleteknek. De rövid átmeneti gyengülés után a Türk Birodalom ismét virulens lett, hála a birodalomalapító Kutlug két fiának, Bilgének és Kül-teginnek. A két Kutlug-fi már nagybátyjuk, Kapgan kagán országlása alatt is fontos katonai-vezető szerepeket töltött be, s most Kapgan halála után Kül-tegin vette kezébe a dolgok irányítását. Kutlug fiai lettek volna a jogos örökösök, de Kapgan már régóta készítette elő az utat a saját fiai számára. Nagyobbik fiát, Fuküt már 699-ben kiskagánná nevezte ki a birodalom keleti részeinek kormányzására, másik fiát, Inelt is később ezzel a címmel ruházta fel. Kül-tegin azonban résen volt, s nem sokkal azután, hogy Fukü apja trónjára lépett, Kül-tegin Fuküt és annak egész családját megölette. De nem ő maga foglalta el a trónt, hanem bátyját tette meg uralkodónak, akit a kínai források Mokiliennek, a türk feliratok pedig trónnevén Bilge kagánnak, azaz 'bölcös' kagánnak neveztek. A régi politikai garnitúrából csak Tonjukuknak kegyelmezett meg Kül-tegin, mivel Tonjukuk lánya Bilge kagán felesége volt. Bilge hosszú uralma is még a virágzás jegyében telt, sikerült a birodalom határait megtartani. A korszak sűrű háborúskodásairól a türk feliratok és a kínai források alapján plasztikus képet lehet rajzolni. A kínaiakkal a szokásos békés kereskedelem vagy háború alternatívájában folyt a kapcsolat, s a birodalom alávetett nomád népeit is többé-kevésbé sikerült türk fennhatóság alatt megtartani. Különösen fontos volt ez a türkök legerősebb nomád ellenfele, a tőlük északra lakó tokuz-oguz törzsszövetség esetében. Kül-tegin, aki bátyjának végig jobbkeze volt a hadakozásokban, 731-ben halt meg, majd rá pár évre, 734-ben Bilge kagán is elhunyt, jobban mondva megmérgezték. A halálát

követő anarchiát a lázongó alávetett népek kihasználták, s az utolsó türk kagánt, Ozmist a baszmiok törzse 744-ben megölte. A következő évben, 745-ben pedig megtörtént az ujjur hatalomátvétel: egy addig alávetett török nép ragadta meg a nagy nomád birodalom feletti hatalmat.

A törkök két évszázados hegemóniája meghatározó jelentőségű volt Belső-Ázsia történetében, s ennek elsősorban nem az az oka, hogy jóval bővebb és sokrétűbb forrásanyag segítségével rajzolhatjuk meg történetüket. Fontosságukat két dolog határozza meg. Az egyik az, hogy a 6–8. század Bizánctól Kínáig nagy események tanúja. Az iszlám keletkezése, majd elterjedése, a tibeti királyság felemelkedése (l. a 10. szakaszt), Kína kivirágzása a Tang-dinasztia alatt – mind világtörténeti súlyú események, melyek önmagukban is rangot kölcsönöznek a velük egykorú belső-ázsiai eseményeknek. De a törkök nem passzív szemlélői voltak koruknak: az iszlám elleni harcaikkal Közép-Ázsiában, a tibetiekkel és kínaiakkal való kapcsolataik révén a világtörténet aktív formálói voltak ezekben a századokban. A másik dolog, mely döntően megkülönbözteti a törköket az előző nomád birodalmaktól, az az, hogy a törkök a társadalmi és az állami fejlődésnek egy, a korábbi belső-ázsiai nomádokénál magasabb szintjére jutottak el. A törzsek nagyobb fokú integrációja az állami hatalom erősödéséhez vezetett, s ez fejeződött ki az írásbeliség megjelenésében is. A törkök megtették azt a lépést, amely a nomád törzsszövetségtől a szilárd államig vezetett el. De a meghódított népeket és akultúrákat nem tudták igazán magukba olvasztani, s így megfelelő, a törzset túllépő állami ideológia és a törzsi szervezet meghaladása híján birodalmuk sorsa éppúgy aszétesés volt, mint elődjeiké. Azt a teljes állami integrációt, amely egy birodalmat hosszan fenntart, csak Dzsingisz kánnak és mongol utódainak sikerült megteremteniük a 13. században.

A türk történet rövid áttekintése után időzzünk el még kis ideig a törköket nomád elődeik fölé emelő kulturális vívmányuknál, a türk rovásírásnál, majd vessünk egy pillantást szokásaikra, életmódjukra és vallásos elképzeléseikre. A türk írás keletkezésének időpontja a mai napig vita tárgya, ugyanis semmilyen adatunk sincsen, amely

nyíltan utalna a türk írás keletkezésére. A legnagyobb terjedelmű rovásírási emlékek, a Kül-tegin-, a Bilge kagán- és a Tonjukuk-feliratok, mind a Második Türk Kaganátus idején, a 730-as években keletkeztek. A többi rovásírási emlékeknek nincs megbízható datálása, így azok a feltételezések, amelyek szerint a türk írás már az első kaganátus idején létrejött, csak közvetett bizonyítékokon alapulnak. Régebben a Tuva területén talált, feltehetően a kirgizekkel összefüggésbe hozható türk feliratokat szokás volt korábbiaknak tartani a többinél, de a későbbi kutatás tisztázta, hogy ezen feliratok írásbeli primitívsége elsősorban a türk feliratokhoz képest periferiális helyzetükből fakadt, s nem időbeli elsőbbséget takar. Mindennek ellenére valószínű, hogy a türk írást az Első Türk Birodalom igényei hívták életre. Mindenek felett szakrális célokra, sírfeliratok készítésére használták, így érthető, hogy a türk írást merev, egyenes vagy enyhén hajlított vonalai alapján a 19. században rúnáírásnak vagy más néven rovásírásnak nevezték el. 18–19. századi előzmények után a 19. század végén fedezték fel azokat a nagy terjedelmű feliratokat, amelyek alapján Vilhelm Thomsen dán tudós 1893-ban megfejthette a teljesen elfeledett türk írást. A türk ábécé, mint oly sok más alfabétum, elő-ázsiai eredetű. Végső soron az arameus ábécére megy vissza, szogd közvetítéssel. Többször láthattuk azt a jelentős szerepet, amelyet a szogdok játszottak a törkök politikai, kereskedelmi és kulturális életében, így teljesen érthető, hogy a türk írás egyik fő forrása a szogd írás volt. De ami lényeges: a türk írást kifejezetten a türk nyelv lejegyzésére hozták létre, így igen sok, a szogd írást alapjában megváltoztató elvet vezettek be. Jelenleg ismert formájában a türk írás egy nagy önállósággal készült, elsősorban a szogd írás egy helyi változatára felépített betűírás. Emlékei mindazokról a területekről előkerültek, ahol atörkök uralma vagy legalábbis kulturális hatása kimutatható, így van egy csoport a mai Mongóliában, a törkök központi területén, melyet orhoni feliratoknak nevezünk. Továbbá maradtak fenn az ún. jenyiszeji feliratok. Ismerünk még altaji feliratokat, talaszi feliratokat (az egykori nyugati türk területen), valamint Kelet-Turkesztán területéről és Tunhuangból előkerült, papírra írt emlékeket. A türk rovásírási emlékek a török népek múltjának felbecsülhetetlen értékű nyelvi, irodalmi és történelmi ereklyéi. A turkológiai kutatások

az írás megfejtése óta megkülönböztetett figyelemben részesítik őket.

A türkök életmódjának és szokásainak jellemzésére a kínai források felsorolják az általános nomád jellemzőket: nemezsátorban laktak, állattenyésztéssel és vadászattal foglalkoztak, legelőről legelőre vándoroltak stb. Ezek a vonások bármely nomád népre jellemzőek, s maga az egyik kínai forrás jegyzi meg, hogy „mindez a hiungnukra emlékeztet”. De ezeken túlmenően a kínaiak néhány érdekes, csak a türkökre vonatkozó szokást is lejegyeztek. Ilyen például a kagán beiktatási szertartás. Az új uralkodót a magas tisztségviselők egy nemeztakaróban kilencszer forgatták meg a Nap irányát követve, s minden egyes forgásnál az alattvalók meghajoltak előtte. Mindezek után az uralkodót lóra ültették és meglovagoltatták. Nehéz eldönteni a kínai szöveg alapján, hogy a Napnak milyen szerepe lehetett ebben a szertartásban, a Nap irányának követése sem világos meghatározás. Mindenesetre tudjuk, hogy a türkök tisztelték a Napot, a kagán sátra kelet felé nyílt, s a türkök alapvető tájékozódási iránya is a kelet volt. A kagánavatás következő lépcsőjeként az új kagánt selyemkendővel kezdték el fojtogatni, s közben megkérdezték tőle, hogy hány évig lesz kagán. Mivel ő a fojtogatástól nem tudott érthető választ adni, csak elmormogott szavaiból következtettek uralkodása időtartamára.

Igen részletesen tájékoztatnak a kínaiak a türkök temetési szokásairól, és ez a kép összhangban van azzal, amit a türk feliratokból tudunk meg. Ugyanakkor nem szabad elfelejtenünk, hogy a most ismertetendő temetési szertartást csak a főrendű türköknél hajtották végre teljes egészében. A halottat a sátorban ravatalozták fel. A halott gyermekei, rokonai juhokat és lovakat vágtak le, és a sátor előtt rakták le az állatokat. Ezután hétszer körüllovagolták a sátrat, s minden alkalommal, amikor a sátor bejáratához érkeztek, feltépték arcukat késsel, s úgy zokogtak, hogy a könny és vér összekeveredett arcukon. Egy másik napon a halottat lovával, ruhájával és használati tárgyaival együtt elégették. Összegyűjtötték a hamut, hogy eltemessék. Ha valaki tavasszal vagy nyáron halt meg, megvárták, amíg a fű és a fák megsárgulnak,

ha valaki ősszel vagy télen halt meg, megvárták, míg a természet kivirul, s akkor temették el a hamvakat. Temetéskor a hamvakat elásták, ugyanolyan szertartás keretében, mint amilyen a ravatalozáskor volt. Temetés után köveket raktak a sírra, mégpedig annyit, ahány embert a halott életében megölt. A sírt ezután emlékoszloppal jelölték meg. Ilyen emlékoszlop maga a Kül-tegin-, a Bilge kagán- és a Tonjukuk-felirat is, a Jenyiszej-vidéki sok feliratos köemlék, legtöbbször azonban csak egy kővel jelölték meg a sír helyét. Csupán a legelőkelőbbeknek jutott díszes, sőt feliratos síremlék. A sírra szórt kövek lehettek azok a *balbal* ok, amelyekről a türk feliratok is megemlékeznek. Például Bilge kagán említi, hogy apjuknak, Kutlug kagánnak a temetésén először az oguz kagán balbalját helyezték el; Kutlug ugyanis csatában ölte meg az oguzok kagánját. Az apa vagy az apa testvérének halála után a fiak, testvérek, unokaöccsök elvették feleségül mostohaanyjukat, nagynénjüket vagy sógornőjüket.

A türkök vallása egyfajta egyszerű monoteizmus volt, amelyet tengrizmusnak nevezhetünk a legfőbb lény türk *tengri* neve után. A mindennapi életben azonban inkább a mindenséget benépesítő különböző szellemi lények uralma volt a jellemző. Nevezik gyakran ezt a vallást samanizmusnak is, de ez a szó túl sok fajta vallásos jelenséget takar, semhogy egyértelműen használhatnánk a türkök vallásának leírására. A türkök világképében a világ rétegekre oszlik. A felső réteg az ég, a világosság birodalma, míg az alsó réteg az alvilág, a sötétség birodalma. A kettő között van a föld, ahol az emberek élnek. Szépen fejezi ki ezt a Kül-tegin-felirat: „Amikor fent a kék ég (*kök tengri*) s lent a barna föld megteremtett, a kettő közé az ember fiai teremtettek.” Az a legfelsőbb lény, aki a mindenséget teremtette, a legfelső régióban, az ég legmagasabb részében él. Nem véletlen, hogy az ég és az isten neve ugyanaz a türkök nyelvén: *tengri*. Az ég rétegeit különböző jószágos lények népesítik be. Ezek közül név szerint is ismerjük Umaj istennő nevét, akinek személye egyes altaji népeknél ma is ismert. Elsősorban gyermekekről és az emberek lelkéről gondoskodik haláluk után. A Kül-tegin-feliratban Bilge kagán anyjukat Umajhoz hasonló nagyasszonynak (*katun*) nevezi. A föld alatti rétegek a gonosz

szellemek lakóhelyei, ide kerülnek a rossz emberek is haláluk után. Végül magát a földet is jóindulatú szellemek lakják, akiket összefoglaló nevükön a feliratok *jer-szub* nak, azaz 'föld-víz'-nek neveznek. Ezek a különböző természeti jelenségek megszemélyesített formái, főleg elhagyott magas hegyekben és forrásoknál tanyáznak. Ezeket a helyeket gyakran az *iduk* 'szent' jelzővel illették. A hely szellemének, a *genius loci* nak áldozatot kellett bemutatni kegyének elnyerése céljából. De az áldozatadás az egész életen átvonult, az élet minden fordulópontján áldozattal kedveskedtek a szellemeknek. Évente egyszer a türkök összes vezetője az atyák barlangjába vonult, hogy ott áldozatot mutasson be. Az éghez közvetlenül nem fordulhat az ember, csak a megboldogultak lelkén keresztül. De a szellemek világával sem akárcsak, csak az erre kiválasztott, különleges képességgel megáldott emberek, a sámánok tudtak kapcsolatba lépni.

BIBLIOGRÁFIA

A politikai történetre / LIU Mau-tsai és CHAVANNES forráskiadásait és a türk feliratok idézett kiadásait.

A Kül-tegin-felirat idézett helye: *Magy. előd.* 65–66.

Az arab terjeszkedésre Ázsiában: H. A. R. GIBB, *The Arab Conquests in Central Asia*. London, 1923.

A fejlett türk államiságot mutató gazdag türk titulátúráról sok részletes cikk van, összefoglalóan csak pár: Masao MORI, *An introduction to the studies of the official titles of the Eastern Türküt, – „on qaghan” of the „First Türküt Empire”*. Toyo Gakuho 37(1954), 1–51, 132 (japánul, angol kivonattal); H. ECSEDY, *Old Turkic titles of Chinese origin*. AOH 18(1965), 83–91.

A türk társadalomról / H. ECSEDY, *Tribe and tribal society in the 6th century Turk Empire*. AOH 25(1972), 245–262; VÁSÁRY I., *Nép és ország a türköknél*. In: *Nomád társadalmak és államalakulatok*. Szerk. TÓKEI F. Budapest, 1983. 189–213.

A türk írás eredetéről: G. CLAUSON, *The origin of the Turkish „runic” alphabet*. Acta Orientalia 32 (København, 1970), 51–76; V. A. LIVSIC, *O proishozdenii drevnetjurkskoj runiceskoj pis'mennosti*. ST 1978/4, 84–98; A. RÓNA-TAS, *On the development and origin of the East Turkic „Runic” Script*. AOH 41(1987), 7–14 (a szogdok közvetlen szerepét kétli az írás létrejöttében, csak arameus eredetről beszél).

Az altaji népek, köztük a türkök vallási képzeire vonatkozó bibliográfiát I. SINOR 349–351. A türkök világképéről és vallásáról: Jean-Paul ROUX, *Tangri. Essai sur le ciel-dieu des peuples altaïques*. Revue de l'histoire des religions 149(1956), 49–82, 197–230, 150(1957), 27–54, 173–212; J.-P. ROUX, *La religion des Turcs et des Mongols*. Paris, 1984.

HARMATTA J., *Nyugati türk uralom Kelet-Iránban (Kr. u. 650–750)*. Antik Tanulmányok 38 (1994), 149–164; ECSEDY I., *Nyugati türkök Észak-Kínában a VII. század közepén*. In: *Kína és szomszédai*. Budapest, 1997. 29–39.

MÁRTON A., *A katonai kíséret és az ótörök bujruk tisztségnév viszonya a kora-középkori steppén*. AUSz 106(1998), 39–44; DOBROVITS M., *Buyruq. Egy ótörök tisztségnév anatómiája*. AUSz 112(2002), 49–62.

U. JOHANSEN, *el und bodun*. In: *Memoriae Minusculum. Gedenkschrift für Annemarie von Gabain*. Wiesbaden, 1994. 74–84. (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica.)

A türkök vallásához: K. URAY-KÓHALMI, *Böge und beki: Schamanentum und Ahnekult bei den früheren Mongolen*. In: *Varia Eurasiatica. Festschrift für Professor András Róna-Tas*. Szeged, 1991. 229–238.

V. RYBATZKY, *Die Toñuquq-Inschrift*. Szeged, 1997. (Studia Uralo-Altaica 40.)

5. Ujgur hegemonia

745-ben őrsváltás történt az Orhon folyó partján, a nagy nomád birodalmi központban. A türkök helyét az ujugrok, egy másik nomád törzsszövetség vette át, amely nem egészen egy évszázadig, 840-ig volt Kelet-Belső-Ázsia ura. Az ujugrok nem az ismeretlenségből törtek elő, hiszen már a türk korszakban megemlékeznek róluk a türk feliratok és a kínai források. Az utóbbiakban nevük *hujho* alakban szerepel, amely forma az *ujgur* név szabályos korabeli kínai átírása. Hogy az ujugrok eredetét tisztán lássuk, meg kell vizsgálnunk a *türk*, *oguz* és *ujgur* népnevek és törzsi szervezetek összefüggését.

A türk feliratok 19. századi megfejtése és elolvasása után egy népnév és nép története teljesen új megvilágításba került. Az arab forrásokból már az ideig is ismert *tokuzguz* népnévről van szó, amelyet a feliratokból helyesen *tokuz-oguz* nak ismertünk meg, s amelyet 'kilenc oguz'-nak fordíthatunk. A nagy orosz keletkutató W. Barthold alakította ki azt avelük kapcsolatos véleményét, amely évtizedekig hatott, s amelyről utóbb bebizonyosodott, hogy helytelen. Szerinte, mivel a tokuz-oguzokat a türk kagán saját népének nevezi, az oguzokat kétségkívül türk törzsnek kell tartanunk, sőt az oguzok voltak azok, akik a *türk* nevet először felvették, és a 6. század közepén a Türk Birodalmat megalapították. Az új dinasztiának azonban nem az összes oguz törzs engedelmessé vált, hanem csak a keleti türkök két nagy törzscsoportja, akiket a türk feliratokból *töles*, illetve *tardus* néven ismerünk. Barthold konstrukciója több szempontból is alapvetően tévesnek bizonyult. A türk feliratok belső elemzése világosan mutatja, hogy a türk és az oguz két külön nép, illetve törzsszövetség volt. Történeti szempontból most nem lényeges az a tény, hogy a türkök és oguzok feltehetően egymáshoz igen közel álló nyelvjárásokat beszéltek, hanem az a fontos, hogy politikailag más szervezetük volt. A Második Türk Kaganátus alapítójának, Kutlug kagánnak ellenségei között szerepelnek a tokuz-oguzok vezetőjükkal, a kagánnal. Az oguzok ekkor a kínaiakkal és kitajokkal szövetségben készültek fellépni a türkök ellen. Ekkor vonultak a Csogaj-kuziban, azaz a Jin-sanban tartózkodó türkök a Góbin át az Ötüken-hegységbe. Itt, valahol a Hangáj hegység keleti részén verték meg az oguzokat, akik ezután csatlakoztak a türkökhöz. De az oguzok minden alkalmat

megragadtak az elszakadásra, és Bilge kagánnak többször újra meg kellett hódítania a lázadó oguzokat. Még elődje, Kapgan kagán uralma alatt hallunk az oguzok nyugtalanságáról: „A türk nép is nyugtalankodik, oguz alattvalóik is lázadoznak.” S valóban, Bilge kagánnak több hadjáratban kellett az oguzokat megtörnie, amíg ismét saját népének mondhatta őket. Öt nagy hadjárat eredményeként fordulhatott Bilge kagán népéhez ilyen módon: „Hallgassátok meg szavamat, ti türk és oguz bégek és nép!” Türköknek és oguzoknak így, egymás melletti szereplése bizonyítja, hogy milyen fontos és nagy erőt képviselt a türkkal rokon oguz nép. A Barthold hirdette türk–oguz azonosságot tehát mindenképpen tagadni kell, s a türköket és oguzt mint két egymással nyelvileg és etnikailag közeli rokon, de különböző politikai szervezetbe tartozó népet kell számon tartanunk.

Az oguzok szervezete a kilences törzsi egység volt, amit a szervezet török neve, a *tokuz-oguz* világosan kifejezésre juttat. De a kínaiak is *kiu-szing* nek nevezték őket, ami 'kilenc név' jelentésű. Ugyancsak a kínaiaktól tudjuk meg, hogy ez a törzsszövetség a kínaiak által az ideig tielőnek nevezett törzsek egy részét alkotta. Ennek a törzsszövetségnek kezdettől fogva az ujgur volt egyik legjelentősebb törzse, tehát itt kapcsolódnak az ujugurok a türk- és oguz-kérdéshez.

A legkorábbi utalás a 'kilenc törzs'- re, azaz a tokuz-oguzokra a 630-as évekre tehető; ez idő tájt a kínaiak szövetségesei Hieli keleti türk kagán ellen. Jelentős szerepük volt abban, hogy a kínaiaknak sikerült a keleti türköket leverniük és ötven évre uralmuk alá gyűrniük. Az egyik tielő törzs, amelynek neve kínai átírásban *sziejento*, ugyan megpróbálta a türkök szerepét átvenni, de 646-ban sikerült a kínaiaknak végleg megverniük őket, éppen a tokuz-oguzok segítségével. De a tokuz-oguzok nem kaptak jutalmat a kínaiaktól, éppúgy körzetekre osztották fel törzseiket, mint a türkökéit. A Második Türk Kaganátus megalapításának idején, mint fentebb láttuk, szemben álltak régi ellenségükkel, a türkökkel. A türkök és kínaiak között hanyódva helyzetük egyre romlott, gazdasági nyomor és éhínség sújtotta őket. A belső bajok lázongáshoz vezettek, melyet a kínaiak a nyugati türkök segítségével vertek le. Az oguzok egy

része ekkor a kínai határvidékre menekült, s a kínaiak Ecin-gol területén, Liangcsou és Kancsou vidékén telepítették le őket. Kínai segédc csapatok lettek belőlük a türkök elleni harcokban. Ezek a kanszui ujugrok hűségesek maradtak a kínaiakhoz egészen a keleti türk kaganátus bukásáig. Az oguzok többsége azonban türk fennhatóság alá került, s minden alkalmat megragadtak, hogy elszakadjanak a türköktől. Kappan kagán halálában is részük volt, s abban is, hogy a birodalmat Bilge kagán a széthullás állapotában vette át. Bár ideiglenesen behódoltak Bilgének, a kagánnak mégis összesen öt hadjáratot kellett ellenük vezetnie. Végül is a baszmiokkal és a karlukokkal szövetkezve megdöntötték a türkök birodalmát, majd ez utóbbi két törzsszövetségen is felülkerekedve önállóan alapítottak birodalmat. Uralkodójuk a 'kilenc törzs kagánja' címet vette fel, ami ismét világosan utal az ujugrok oguz származására, hiszen 'kilenc törzs'-nek a kínaiak egyértelműen a tokuz-oguzokat hívták.

Sok fejtörést okozott a kutatóknak az oguz és ujugur törzsek egymáshoz való viszonya. Kétségtelen, hogy 745-ös hatalomra jutásukig az ujugrok a tokuz-oguz törzsszövetséghez tartoztak, majd 745 után a törzsszövetség vezetői lettek. Ez megnyilvánult a nomenklatúrában is. Egyrészt őrizték a régi *tokuz-oguz* elnevezést, másrészt az új történelmi realitásra utalva *on-ujgur* nak, azaz 'tíz ujugur'-nak is nevezték magukat. A sine-uszui rovásírásos feliraton a két elnevezés egymás mellett, együtt szerepel: *on-ujgur, tokuz-oguz*. A nomád szemléletnek megfelelően az on-ujgur név arra utal, hogy egy tíz törzsből álló törzsszövetség vezető törzse, s így névadója az ujugur volt. Az on-ujgur tehát a kilenc oguz törzs és a vezetővé vált ujugrok csoportjaiból állott. Ugyanakkor tudjuk, hogy a tulajdonképpen ujugroknak is kilenc altörzse volt, melyek az ujugrok hatalomra jutása után számban jelentősen megduzzadtak. Így az új on-ujgur törzsszövetséget *kilenc* régi oguz és *kilenc* újonnan alakult ujugur törzs szövetségének képzelhetjük el. Hogy az ujugur–oguz törzsszövetség valóban 18 törzsből állott, más forrásból is megerősítést nyert. Az oguz–ujgur törzsszövetség pontos numerikus felosztásának értelmezése sok vita tárgya volt; a most ismertetett

vélemény az általunk legvalószínűbbnek tartott magyarázat, melyet először Czeglédy Károly vetett fel.

Az ujjuroknak többlépcsős harcban sikerült türk uraik fölé kerekedni. Először, mint említettük, a baszmiok és karlukok, e két török nyelvű törzsszövetség támogatását vették igénybe, majd utána a baszmiokat, végül a karlukokat is leigázták. 745-ben már hegemon helyzetbe kerültek. Az Ujgur Birodalom kiterjedése nagyjából az egykori Keleti Türk Birodalom területével volt azonos. Mandzsúriától az Altajig és a tien-sani karlukokig húzódott országuk kelet–nyugati irányban. Fővárosuk éppúgy az Orhon folyó mellett volt, mint a Türk Birodalomnak, neve Ordu-balik, azaz 'a királyi tábor városa' volt. Később ugyanezen a helyen volt a mongolok fővárosa, Karabalgaszun is, tehát a kelet-belső-ázsiai nomád birodalmak központja egy helyen feküdt évszázadokon át, uralmi változásoktól függetlenül.

Az első ujgur uralkodó Kuli Pejlo (ujgur Kullig Bojla?) volt (745–747), akinek uralkodói neve Kutulu Pikia Küe, azaz Kutlug Bilge Kül volt. Már a türk uralkodóknál említettük, hogy trónra léptekor a kagán új trónnevet választott, mely a bölcsességére, szerencséjére és egyéb tényezőkre utaló beszélő név volt. Az ujgur kagánok esetében különösen jól ismerjük ezeket a trónneveket, mivel a kínai források szinte teljesen megőrizték őket. Az ujjuroknál különös kultusza volt a hosszú, tekintélyt sugalló trónneveknek. Egyet közülük nemsokára közelebbről is szemügyre fogunk venni. Az első ujgur kagán röviddel a hegemonia kivívása után meghalt, s fia követte az utódlásban. Mojencso (ujgur Baján-csor) hosszabb uralkodása alatt (747–759) szilárdult meg igazán az Ujgur Kaganátus. Az ujjurok teljes mértékben őrizték a türk birodalmi hagyományt, ami abban is megnyilvánult, hogy a rovásírást továbbra is használták. Bár töredékesen, de fennmaradt az a felirat, melyet a mongóliai Sineuszu környékén találtak meg, s amelyet éppen a második ujgur kagán, Baján-csor tiszteletére emeltek. A sineuszui felirat tájékoztat azokról a harcokról, amelyeket Baján-csor folytatott. Ő verte le végleg a régi szövetséges baszmiokat és karlukokat, és a fővároson kívül egy másik várost is alapított a Szelenga folyónál a szogdok és kínaiak segítségével Baj-balik, azaz 'gazdag város' néven.

Az ujjurok Kína hagyományos jó barátai voltak, már a türk korszakban mindig Kína oldalán álltak a többi nomád elleni harcban. A 8. század közepére Kína Hüancung császár uralma alatt meggyengült, s ez tette lehetővé, hogy az ujjurok segítségnyújtás címén beavatkozhassanak Kína belügyeibe. Kínát egy hatalmas felkelés rázta meg hét éven keresztül (755–762), melynek vezetője az egykori miniszter, An Lusan volt. A 750-es évek elején Kína folyamatosan vereségeket szenvedett a külpolitikai színtéren. 751-ben az arabok és tibetiek koalíciója verte meg a kínai seregeket a közép-ázsiai Talasznál. A talaszi csata következményeit tekintve kétségtelenül világtörténeti jelentőségű volt. Itt dőlt el, hogy hol húzódik a kínai és az iszlám civilizáció közötti földrajzi és kulturális határ: a kínaiaknak Nyugat-Turkesztánt sohasem sikerült meghódítaniuk, s Kelet-Turkesztánt is csak egészen az újkorban tudták Kínába bekebelezni. A kínaiak sorozatos vereségei közül a kitajok elleni sikertelen hadjárat volt az utolsó, amely közvetlenül elvezetett a vesztes kínai hadvezér, An Lusan lázadásához. An Lusan 756 elején már elfoglalta a Kínai Birodalom második városát, Lojangot, és császárnak nyilvánította magát. Pár hónap múlva már a főváros, Csangan felé tartottak An Lusan seregei, és rövidesen el is foglalták azt. A császár Szecsuanba menekült, ahol meghalt. 757-ben váratlan fordulatot hozott a lázadó és trónbitorló An Lusan megölése, de hatalmát és a harc vezetését fia, An Kinghü vette át. Ez volt az a pillanat, amikor nagy bajba jutott legitim Tang-császár, Hüancung fia és utóda, Szecong az ujjurokhoz fordult segítségért. 757 végéig Lojang és Csangan ismét a törvényes kínai uralkodó kezére került vissza, hála az ujjurok hathatós katonai támogatásának. De a dinasztia megmentésének ára volt. Az ujjurok nagy fosztogatásokat vittek végbe Kínában, s Szecong egyik leányát adta az ujjur kagánnak feleségül.

Bajan-csört második fia, Moujü (Bügü) követte a kagáni trónon. Bügü kagán hosszú uralkodása (759–779) alatt az Ujjur Birodalom igazi fénykorát élte. Az ő uralma alatt virágzott az ujjur–kínai kereskedelem az a formája, amely főbb vonásaiban jellemző volt a nomád–kínai kapcsolatokra a hiungnuktól kezdve egészen az ujjurok bukásáig. A kereskedelem alapja az ujjurok katonai hatalma

volt. Az ujugurok kényszerítették a kínaiakat, hogy szükségletükön felül vegyenek lovakat az ujuguroktól, akik viszont cserébe nagy mennyiségű selyemárut követeltek a kínaiaktól. Az ujugurok gazdasági fellendülésének egyik fő oka a hatalmas selyembehozatal volt.

Bügü kagán uralkodásának kétségkívül legnagyobb hatású tette a manicheizmusnak mint államvallásnak a felvétele volt. 762-ben, az An Lusan-lázadás elleni harcok utolsó szakaszában Bügü személyesen ment Kínába ujugur csapatai élén. Lojangot nagy kegyetlenséggel kifosztották és megadóztatták. Valószínűleg Kínában találkozott az ujugur kagán a manicheizmussal, ezzel a jellegzetesen iráni vallással, melyet a 3. században alapított Máni (216–276). Gnosztikus, dualisztikus tan, a Jó és Gonosz harcát hirdeti. Az utóbbit a testtel azonosítja, ellene böjttel és önmegtartóztatással kell harcolni. Az elvonult, szerzetesi élet felsőbbségét vallja. A 7. század végéig a manicheizmus eljutott egészen Kínáig, a vallás fő hitvallói és terjesztői a szogdok voltak. Bügü kagán feltehetőleg a szogdokon keresztül ismerkedett meg a manicheus tanokkal, s döntött hirtelen annak új államvallásként való felvétele mellett, jóllehet a Tang-udvar 732-ben kitiltotta az „idegen” vallást Kínából. A manicheizmus felvételének történeti eseményét a híres karabalgaszuni háromnyelvű felirat örökítette meg. A kínai, szogd és ujugur nyelven készült felirat olyannyira töredékes, hogy történetileg igazán csak a kínai felirat szövegét tudjuk felhasználni. Bügü kagán uralkodói címei közé sietett felvenni a *zahag-i Mani* 'Máni kisugárzása' hivatalos címet. Érdeemes megnéznünk az egész címet, hogy fogalmat alkossunk az ujugur kagánok trónnevének jellegéről: „a nagy király, aki az égtől szerezte fenségét, aki érdemével tartja kezében az országot, a hős, boldog, dicső és bölcs ujugur kagán, Máni kisugárzása.”

Csak találgathatjuk, hogy mi lehetett Bügü kagán célja a manicheizmus felvételével. Mint minden hasonló tett mögött, itt is nyilván politikai megfontolások rejlenek. A leghihetőbb az a vélemény, hogy döntésével kulturálisan is el akart különülni a kínaiaktól, s választása az Ujugur Birodalomban fontos kereskedelmi

szerepet betöltő szogdok vallására, a manicheizmusra esett. Az új vallásnak bizonyára volt Kína-ellenes éle is, hiszen Kínában mindig nagy ellenérzés uralkodott az idegen vallásokkal, így a manicheizmussal szemben. Bügü kagán döntése a manicheus közösségek virágkorát hozta el Kínában. Az ujjur kagán nyomására a kínaiaknak nemcsak hogy el kellett tűnniük a manicheusok szabad vallásgyakorlását, hanem ujjur parancsra templomokat is kellett a manicheusok számára építeniük. A szogdok ettől fogva kiemelkedő politikai szerephez jutottak az Ujjur Birodalomban. Ott találjuk őket a kagán tanácsadói, az állami kereskedelem lebonyolítói és a kínai követségek vezetői között. Jelentős szogd elem be is olvadt az ujjurokba is. A manicheizmus felvételének kulturális következményeit pedig alig becsülhetjük túl. Az új vallás révén az ujjuroknál új írások honosodtak meg. Bár a türk rovásírást továbbra is ismerték és használták, a vallásos szövegek lejegyzésére átvették a szogd írást (ez az ún. manicheus írás), sőt módosított formában a szogd írást az ujjur nyelvre alkalmazták, ebből alakult ki az ún. ujjur írás. Ezek az írások, akárcsak a szintén sémi eredetű rovásírás, jobbról balra haladtak, de szemben a merev türk írással, kurzív jellegűek voltak. A 9. század elejére az ujjuroknál már magas színvonalú írásbeliség alakult ki, mely egyedülálló az eddigi nomád birodalmakhoz viszonyítva. Ha az ujjurok későbbi jelentős kulturális szerepére gondolunk Kelet-Turkesztánban és Kanszuban, vagy arra, hogy a mongolok a 13. század elején az ujjuroktól tanultak meg írni, igazat adhatunk J. R. Hamiltonnak, aki szerint az ujjurokat a török–mongol világ nevelőinek tarthatjuk.

Bügü kagán hosszú és termékeny uralmának unokatestvére és minisztere vetett véget, Tun Moho (Ton Baga), aki a Kína-barát politika híve volt. Mikor 779 júniusában meghalt Tajcung kínai császár, Bügü kagánt szogd tanácsadói a kínaiak elleni támadásra ösztönözték. Mivel a kagán hajlott szavukra, Ton Baga nem látott más lehetőséget, mint hogy megölje Bügü kagánt és ő maga üljön a trónra. Uralmával (779–789) a Kína-barát, szogdellenes szárny jutott hatalomhoz. De maga a kínai hatalom ekkor hanyatlóban volt már. Az új kínai császár, Tecung (779–805) nem tudta megakadályozni az

elszakadási törekvéseket sem, azt, hogy a helyi kormányzók szerepe egyre nőjön.

Ton Baga halála után, bár az Ujgur Birodalom még ötven évig fennállt, egyértelműen leszálló ágba került. 790-ben nagy kudarc érte a birodalmat: a tibetiek leverték az ujugrok és kínaiak szövetséges csapatait és elfoglalták Pejtinget, azaz Bes-balik városát, s ezzel hetven évre a Tarim-medence ismét tibeti ellenőrzés alá került. 795-ben az *ediz* törzs kezébe került a hatalom, 789-ig a vezértörzs a *jaglakar* volt. Az Ujgur Birodalom utolsó korszakának legjelentősebb uralkodója a csak kínai címen ismert Paoji kagán volt (808–821), akinek sikeres hadjáratairól a már említett karabalgaszuni felirat számol be. A manicheizmus felvételével megindult az ujugrok civilizációs folyamata, ennek eredménye viszont a nomád katonai szervezet és hadierő hanyatlása lett. A gyenge nomád azonban nem számíthatott Kína barátságára. Így Paoji uralmának a végén a kínaiak már rendre megtagadták kínai hercegnőknek az ujugrokhoz küldését. A hanyatlás Paoji halála után felgyorsult. Északon a nomád kirgizekkel kellett bajlódniuk, ugyanakkor belső törzsi viszályok is gyengítették a birodalmat. Az utolsó csepp a pohárban 839-ben következett be: a kemény tél következtében az állatállomány java része elhullott, s ez mindig komoly élelmezési nehézséget, olykor éhínséget okozott a nomádoknál. 840-ben aztán egy lázadó ujugur törzsfő behívta az ellenséges kirgizeket, akik az ujugur kagánt megölték, a fővárost elfoglalták, s ezzel a hatalmat átvették. Ez alkalommal azonban nem egyszerű hatalomcsere történt Belső-Ázsia keleti részén, mint már oly sokszor megesett (zsuanzsuanok, türkök, ujugrok). A legyőzött nép, az ujugrok nem maradtak helyükön, hanem déli és délnyugati irányban elmenekültek. Az ujugrok a manicheizmus felvételével szakítottak a belső-ázsiai nomád hagyománnyal, viszont nem csatlakoztak a kínai civilizációhoz sem. Ennek köszönhető, hogy sem egy másik nomád népbe, sem a kínaiakba nem olvadtak be birodalmuk bukását követően. Bár az ujugur hatalom 840-ben végleg leáldozott, az elmenekült ujugrok révén az ujugur kultúra az elkövetkezendő századokban jutott fejlődése csúcsára. De mielőtt a kései ujugrok

sorsát nyomon követnénk, egy pillanatra időzzünk el az Ujgur Birodalom örököseinél, a kirgizeknél.

BIBLIOGRÁFIA

SINOR 240–243.

A tokuz-oguz-kérdésre: W. BARTHOLD, *12 Vorlesungen über die Geschichte der Türken Mittelasiens*. Berlin, 1935. 11–12, 33, 102; F. v. LÁSZLÓ, *Die Tokuz-Oguz und die Köktürken*. In: *Analecta Orientalia memoriae Alexandri Csoma de Kőrös dicata*. Ed. L. LIGETI. Budapest, 1942. 103–109; G. PULLEYBLANK, *Some remarks on the Toquz-oghuz problem*. UAJ 28(1956), 35–42; J. HAMILTON, *Toquz-Oguz et On-Uygur*. JA 250(1962), 23–63; CZEGLÉDY K., *A régi török törzsszövetségek numerikus felosztásának kérdéséhez*. MNy 59(1963), 456–461.

A korai ujgur birodalmi korszak rovásírásos emlékeire: G. J. RAMSTEDT, *Zwei uigurische Runenschriften in der Nord-Mongolei*. JSFOu 30/3(1913), 1–63; S. G. KLYASHTORNY, *The Terkhin inscription*. AOH 36(1982), 335–366; S. G. KLYASHTORNY, *The Tes inscription of the Uyghur Bögü Qaghan*. AOH 39(1985), 137–156.

Az ujgur birodalom történetére vonatkozó kínai források fordításgyűjteménye tanulmányokkal: C. MACKERRAS, *The Uighur Empire according to the T'ang Dynastic Histories. A study in Sino-Uighur relations 744–840*. Canberra, 1972.

Az An Lusan-lázadás története és háttere: E. G. PULLEYBLANK, *The background of the rebellion of An Lu-shan*. Oxford, 1955; R. DES ROTOURS, *Histoire de Ngan Lou-chan*. Paris, 1962.

A kara-balgaszuni feliratról és általában a manicheizmusról Kínában és az ujugroknál: G. SCHLEGEL, *Die chinesische Inschrift auf dem uigurischen Denkmal in Kara Balgassun*. Helsinki, 1896 (MSFOu 9); E. CHAVANNES–P. PELLISOT, *Un traité manichéen retrouvé en Chine*. Paris, 1913.

Az 790-es ujjur–tibeti összecsapásról: H. ECSEDY, *Uigurs and Tibetans in Pei-t'ing (790–791 A.D.)*. AOH 17 (1964), 83–104.

Az ujjur írásról: A. v. LE COQ, *Kurze Einführung in die uigurische Schriftkunde*. MSOS 1919, *Westasiatische Studien*, 93–109; A. v. GABAIN, *Alttürkische Grammatik*². Leipzig, 1950. 15–28.

6. A kirgiz epizód

Az Ujjur Kaganátus megdöntőiről, a kirgiz törzsszövetségről már párszor hallhattunk az eddigiek során. Őseik, a kínai források kienkunjai a Kr. e. 1. század közepén az Irtis folyó felső folyásánál éltek. Később, a Kr. u. 1. század folyamán vándorolhattak Felső-Jenyiszej vidéki szállásterületeikre, a mai Tuva vidékére. Itt éltek a türk és ujjur kor idején is, türk, illetve ujjur fennhatóság alatt. Az ujjurok leverése után mintegy 80 évig (840–kb. 920) urai a mai Mongólia területének. A kirgizek eredetileg nem voltak török nyelvűek, hanem valamilyen ma már ismeretlen és kihalt ún. paleoszibériai nyelvet beszéltek. A türk korszakban (6–8. század) fokozatosan eltörökösödtek, s ez a folyamat feltehetően egészen a 9. századig is elhúzódhatott. A türk korban, a birodalom peremén élve a nomád türk kultúra bizonyos elemeit, így a rovásírás ismeretét is elsajátították. Erre utal a sok rövid sírfelirat, amely a Felső-Jenyiszej vidékén került elő. A kirgiz uralom a mongóliai területeken nagy civilizációs visszaesést jelentett, mind a türk, mind az ujjur uralomhoz képest. E két utóbbi birodalom esetében megjelentek a különböző írásbeliségek, és a társadalmi fejlődés áttörte a törzsi kereteket, igazi államiság volt formálódóban. Valószínűleg azoknak van igaza, akik szerint az ujjurok Mongóliából való kivonulásával ez a terület évszázadokra elvesztette a civilizálódás esélyeit. De a kirgizek rövid, történeti léptékkal mérve epizódszerű uralmuk után éppúgy elhagyták ezt a területet a hódító kitajok előtt menekülve, mint elődeik, az ujjurok. A következő 250 év alatt a mongóliai nomád birodalmak kiestek a fő történések útvonalából, s ez a terület csak a 12. század végén kapcsolódhatott be ismét a világtörténelem fő áramába Dzsingisz kán és mongoljainak felemelkedése révén.

BIBLIOGRÁFIA

SINOR 246–248.

V. BARTOL'D, *Kirgizy. Istoriceskij ocerk*. In: Socinenija II/1, Moskva, 1963. 471–500.

7. Kanszui ujugrok

840-ben a győztes kirgiz hadak bevonultak Ordu-balikba, az ujugur fővárosba. Bár ez az ujugur politikai nagyhatalom végét jelentette, de nem az ujugurokét általában. Míg a zsuanszuanok és a türkök jelentős része beolvadt a soron következő nomád birodalmak népelemeibe, addig az ujugurok déli és délnyugati irányba elmenekültek, lényegében kiürítvén addigi szállásterületeiket. Ez volt fennmaradásuk titka: új körülmények közé kerültek, ahol identitásukat még hosszú évszázadokig meg tudták őrizni, sőt kulturális virágzásuk a nagy birodalom bukása után ekkor következett be.

Tizenhárom ujugur törzs, vagy talán inkább nevezzük nemzetségnek, mely a kagán szállásterülete körül helyezkedett el, dél felé, a kínai határvidékre menekült, s már a következő évben, 841-ben vezetőjüket, Vukiát kagánná választották meg. De Kína, a hivatalos jó barát ridegen fogadta a menekülteket. A kínaiak nem tudták elfelejteni a sok zsarolást, rablást, a kellemetlen percekét, melyeket az ujugurok okoztak nekik mintegy száz év leforgása alatt. Kaján örömmel nézték az ujugurok leveretését és pusztulását. Nem engedték be őket Kínába, csak némi élelmet adtak nekik könyöradomány gyanánt. Örömmel láttak hozzá a gyűlölt idegen vallás, a manicheizmus felszámolásához is, hiszen most már nem védte Máni papjait az ujugur fejedelmi hivatal által kicsikart privilégium. 843-ban a manicheus egyházi birtokokat elkobozták, a szent könyveket és festményeket pedig nyilvánosan elégették. A szétmorzsolódott, lerongyolódott ujugurok jelentős része Vumuszinak, Vukia egyik rokonának vezetésével behódolt Kínának, Vukiát pedig 846-ban egy lázadó ujugur ölte meg. 848-ig lényegében eltűnt a Kínába menekült ujugurok csoportja.

Jobban járt az a nyugat felé menekült 15 ujur törzs vagy nemzetség, amely két csoportra vált szét. Az egyik a mai Szinkiang területére ment, s Bes-balik (Pejting) és Kucsá (Anszi) között, a Középső- és Keleti-Tien-sanban telepedett meg. Ezeknek a tien-sani ujuroknak a sorsát a következő részben vesszük szemügyre. Most kövessük a másik csoport útját, azokét az ujurokét, akik Északnyugat-Kanszuba érkeztek meg. Kanszu igen fontos összekötő kapocs volt Kína és Kelet-Turkesztán között. A Kuku-nór és a Nan-san vidékén helyezkedik el, északról a Góbi sivatag, keletről az Ala-san hegység határolja. A 3. század közepén egy feltehetőleg mongol ajkú nép, a tujuhunok alapítottak e területen birodalmat (róluk majd a Tibetet tárgyaló részben lesz szó), melyet 663-ban a tibetiek hódítottak meg. A 9. század közepére tibeti többségű lakosságot feltételezhetünk e vidéken, de jelentős számú kínai is élhetett itt. A kínai lakosság a városokban tömörült, főleg Kancsou és Sacsou városában laktak jelentős mennyiségben. Különösen nagy múltú volt Sacsou városa (neve 'homokváros'-t, 'homokkörzet'-et jelent a kínaiakban). A nagy Han-császár, Vuti Kr. e. 111-ben a kínai Nagy Fal egyik kapujától nyugatra, ahomoksivatagtól keletre alapította meg Tunhuang erődtített városát és a város körzetét. Tunhuang a Han-kortól fogva Kína nyugati őrkapuja volt, minden nyugatra induló kínai utazónak és követnek utolsó kínai állomása. Az első Tang-császár 622-ben alapította meg Sacsout, a homokvárost és körülötte a közigazgatási körzetet, közvetlenül Tunhuang őrhelye mellett. Mikor Hüancang, a kínai buddhista zarándok 629-ben Kínát elhagyta nyugati irányban, Tunhuangot említi, míg tizenhat év múlva visszatérében már Sacsou város neve szerepel beszámolójában. A három nagy kelet-turkesztáni karavánút itt ágazott szét, s a nyugat felől jövő utazók itt léptek be Kína területére. A Ming-korban (1368–1644) Sacsou még fontos katonai őrhely volt, majd fokozatosan jelentőségét veszítette, s a 19. században már jelentéktelen járási székhely Kínában. A 18. században ismét visszaállították a régi Tunhuang nevet. Hogy ily hosszasan időztünk Tunhuangnál, nem véletlen, mert a legszenzációsabb kéziratos és régészeti leleteket a régi Belső-Ázsiából éppen itt találták meg a 19–20. század fordulóján.

A 9. század közepén tehát tibeti és kínai környezetbe érkeztek meg az ujugrok, de kisebb töredék népek is megtalálhatók voltak e tarka etnikumú területen, amelyek közül csak a mongol eredetű tujühunok maradványait és a satókat említsük most. A satók egy csujüe nevű nyugati türk törzsből származtak, mely a Bar-köl vidékén élt. A 8. század végén a tibetiek Nyugat-Kanszuban Kancsou vidékén telepítették le őket, majd innen menekültek 808-ban Ordoszba. A 10. század fordulóján jelentős szerepet játszottak a Tang-dinasztia bukása körüli harcokban, s a 10. század folyamán, a kínai történelem Vu taj 'Öt dinasztia' néven ismert, zűrzavaros korszakában több kínai dinasztia alapítói lettek. A *sa-to* név, mely kínaiul 'homoksivatag'-ot jelent, feltehetőleg a török–mongol csöl/ (kínai átírásban *csujüe*) 'sivatag' szónak a fordítása.

E sok népelem jelenléte érthetővé teszi, hogy mikor a 9. század közepén a tibeti hatalom meggyengült, és Kínában is vészesen közelgett a Tang-dinasztia bukása, hosszú időre káosz és anarchia borult Kanszura. Tibetiek álltak az egyik oldalon, kínaiak és ujugrok – egyelőre még egy táborban – a másikon. 848-ban Sacsouban kínai lázadás tört ki a tibetiek ellen. A következő években a Keleti-Tien-san városai, így Szicsou (Turfán) és Icsou (Hámi), valamint Északnyugat-Kanszu a tibetiektől elszakadt, s a Kínához csatolt területek Sacsou központtal Kuej-i-kün néven szálltak vissza Kínára (a név jelentése 'az igazságossághoz való visszatérés'). E harcokban az ujugrok a kínaiakat támogatták, s közben egyre nagyobb befolyásra tettek szert. De Kanszu meghódítása jóval lassabban ment, mint a tien-sani városállamoké. 872-ben ugyan sikerült Kancsout a tibetiektől elvenniük, de már két évvel később kiűzték őket. Végül csak a 9. század végére sikerült hatalmukat megszilárdítani egész Kanszuban.

A Tang-dinasztia bukását követő Vu taj, azaz 'Öt dinasztia' korszakában (907–960) az ujugur uralom teljesen konszolidálódott Kanszuban, központjuk Kancsou és Sacsou lett. A kínaiakkal igen szoros diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatban álltak. Minden új kínai császárhoz követséget menesztettek, s nem késlekedtek egy-egy új kagánjuk trónra lépését is a kínaiakkal elismertetni. Kanszu

kulcsszerepét a Nyugat és Kína közötti kereskedelemben az ujjurok úgyesen használták ki, és rövidesen Kína legjelentősebb kereskedelmi partnerévé nőtték ki magukat. A negyvenes évektől kezdve egyre gyakrabban tűntek fel nagy karavánok a kínai fővárosban, melyek a legkülönbélebb árukat hozták Nyugat felől. Nem csoda, ha e gazdag karavánok vonzották a rablótámadásokat, melyeket a fegyveres kíséret ellenére sem tudtak teljesen semlegesíteni. Elöl jártak a fosztogatásokban a tangutok, ez a tibetivel rokon nép (rójuk is a Tibettel foglalkozó részben lesz szó). A tangutok a 7. század végén és a 8. században Ordosban telepedtek le, s innen csaptak le, átkelve a Sárga-folyón és az Alasan hegységen, a Kanszun átvonuló karavánokra. Ez az egyre veszélyesebb ellenség lesz majd a 11. században akanszui Ujgur Birodalom megdöntője.

A kanszui ujjurok egész 10. századi történetét a két nagy városállam, Kancsou és Sacsou közötti rivalizálás jellemezte. Mindkettő a másikat akarta uralma alá hajtani, sez hol az egyiknek, hol a másiknak sikerült. A 10. század elején Kancsou formálisan még Sacsou alá tartozott, amely a már említett kínai Kuej-i katonai körzet székhelye volt. A 10. század elején a Tang-birodalom felbomlott, Kína egysége megszűnt. Ezt az avaros időszakot használta ki 905-ben Sacsou kínai kormányzója, elérkezettnek látván a pillanatot, hogy egy nagy Ujgur Birodalom létrehozására gondoljon, melynek központja Sacsou lenne. Úgy gondolta, hogy kihasználja Sacsou kedvező köztes helyzetét, s északon a tien-sani ujjurokkal, délen pedig a kancsoui ujjurokkal egyesülve egy nagyobb államot tud létrehozni. 905-ben a sacsoui kormányzó, Csang Csengfeng megalapította a „Nyugati Han Kin-san Birodalmá”-t. Északon sikerült maga alá gyűrnie Hámit és Turfánt, de a kancsoui ujjurokkal nem bírt, s 911-ben végleges vereséget szenvedett tőlük. Hol az egyik, hol a másik ujjur állam kerekedett felül, de úgy látszik, hogy a 970-es évekre sikerült Kancsounak a hegemoniát megszereznie. Egy levélben ugyanis, melyet a kínai császár írt 976-ban a kancsoui uralkodónak, azt a „Kan[csoui és] Sacsoui ujjurok kagánjá”-nak titulálja. A címzés későbből is előfordul, így a kancsoui ujjur hegemonia valószínűsíthető a 10. század végétől.

A 10. században kezdődött meg Észak-Kína egyesítése a nomád eredetű kitaj Liao-dinasztia hatalomra jutásával. Az első Liao-császár alatt barátságos volt a viszony a kitajok és ujugrok között. Mikor 924-ben a császár elfoglalta az Orhon-vidéket, elűzve onnan a kirgizeket, nagylelkűen felajánlotta a kanszui ujugroknak, hogy térjenek vissza ősi szállásterületükre. De az ujugrok már megszokták új környezetüket, asszimilálódtak a letelepedett városi élethez, nem óhajtottak visszatérni, és elutasították a császár ajánlatát. A 11. század elejére azonban döntően megváltozott a helyzet. A Liao-dinasztia erősödésével Észak-Kína egyre inkább expanzív politikába kezdett, s nyugati terjeszkedésével közvetlenül kezdte veszélyeztetni a kanszui ujugrokat. 1006-ban Sacsou már az övék, s a kancsoui kis ujugurságnak a kínai és az egyre erősödő tangut hatalom veszélyével kellett szembenéznie. A két nagy ellenséggel szemben nem sokáig tarthatta magát a parányi ujugur állam, 1028-ban be is következett a vég. A tangutok elfoglalták Kancsout, majd pár év alatt egész Északnyugat-Kanszut uralmuk alá hajtották. A kanszui ujugrokat nagy számban kezdték tangut területre áttelepíteni. A tangut vezér, Csao Jüanhao most már Kínától is teljesen függetlenedett, és császárnak nyilvánította magát. A Tangut Birodalom megszületett, a kanszui ujugrok pedig eltűntek egy ideig a forrásokból, de nem pusztultak el és szívódtak fel teljesen. A Tangut Birodalom korából, a 11–12. századból hallunk még újra róluk a kínai forrásokban *szali vejuer*, azaz a *szari ujugur* 'sárga ujugur' néven. Pár ezer sárga ujugur fennmaradt mind a mai napig Kanszuban. Török nyelvet beszélnek és buddhista vallásúak. Sajátos maradványai, kövületei egy rég letűnt kornak, akárcsak a kínai határvidék nem egy másik ott maradt török vagy mongol néptörödéke. Kis idő kérdése valószínűleg, hogy ők is végleg elsüllyedjenek a kínai népesség tengerében. A sárga ujugrok, saját nevükön szarig jugurok nekünk magyaroknak is tartogatnak egy kis érdekességet. Ők az a nép, amelynek nevére hosszú évtizedes tibeti tartózkodása után rábukkant a forrásokban Kőrösi Csoma Sándor. Ifjúkori álma, a magyar őshaza megtalálásának lehetősége még egyszer felcsillant, s el is indult több mint ötven éves fővel a sárga ujugrok földjére. A nevükben szereplő *ujgur* népnévnek azonban nincs köze van a magyarok idegen nyelvi

Hungarus nevéhez. Így csak hálásak lehetünk a sorsnak, hogy az örökifjú vándor nem érhetett álmai földjére, s így álmai sem fakulhattak meg.

A kancsoui ujjur állam élén a kagán állott. Rangsorban következett utána a kancellár, kínai nevén *cajhiang*, akit később a hasonló nevű miniszterektől való megkülönböztetés végett *szoven cajhiang* nak, azaz *szagun*-kancellárnak nevezték. A *szagun* török méltóságnév, amely ismereteink szerint a 10. századi karlukoknál fordult elő először. A kagán, a kancellárja és a kilenc miniszter gyakorolta a fő hatalmat, de különösen nagy szerep jutott a kagán anyjának és rokonságának is. Azt mondhatjuk, hogy az állam élén a kagánnak, a kancellárnak és a kagán anyjának „triumvirátusa” állott. Az ujjurok szervezetenként négy törzsrre oszlottak, melyeket a kínai források a „négy család” néven említenek. Nyilván e törzsek egy része egyezett a Mongóliából elmenekült törzsek egy részével, de csak egy törzset tudunk biztosan azonosítani, s ez éppen az uralkodó családjának a törzse, mely azonos volt az Ujjur Birodalom-kori vezető törzsével, a *jaglakar* ral.

BIBLIOGRÁFIA

Az alapvető kínai források fordítása és magyarázata: A. G. MALJAVKIN, *Materialy po istorii ujjurov v IX–XII vv.* Novosibirsk, 1974.

A kanszui ujjurokkal egészben, illetve részben három kiváló monográfia foglalkozik: J. R. HAMILTON, *Les Ouighours a l'époque des Cinq Dynasties d'après les documents chinois.* Paris, 1955; E. PINKS, *Die Uiguren von Kan-chou in der frühen Sung-Zeit (960–1028).* Wiesbaden, 1968; A. G. MALJAVKIN, *Ujjurskie gosudarstva v IX–XII vv.* Novosibirsk, 1983. 29–115, 230–238.

A sato/csujüe törzsről: GROUSSET 126–127.

A sárga ujjurokról és Körösi Csomáról: LIGETI L., *A jugarok földje.* MNy 27(1931), 300–314.

8. Turkesztáni ujugurok

A legnagyobb történeli jövő arra az ujugur menekültcsoportra várt, amely a 840-es években Kelet-Turkesztánba, a Tien-san vidékére érkezett. Miután egy jelentős részük levált, s délre vonulva a kanszui ujugurságnak vetette meg alapjait, a maradék rész Pang-tegin, az ujugur uralkodó nemzetségből származó herceg vezetésével továbbvonult nyugatnak. Mielőtt Pang-tegin ujugur népének honfoglalására rátérnénk, vessünk egy pillantást Kelet-Turkesztánnak az ujugur betelepülés előtti arcára.

Kelet-Turkesztánt sajátos földrajzi helyzete már a legrégebbi időktől fogva különböző civilizációk keresztútjába állította. Ázsiának ez a „közepe” a Keletet a Nyugattal összekötő transzkontinentális utak mentén feküdt, és a híres Selyemút révén már az ókorban bekapcsolódott a kereskedelmi áruk s a nyomukban jövő szellemi áruk forgalmába. Kína, India, Irán, a Római, majd a Bizánci Birodalom küldöztette anyagi és szellemi termékeit Kelet-Turkesztán sivatagjain és oázisvárosain át. Az eredmény nem is lehetett kétséges: Eurázsia számos népe, kultúrája, vallása és művészete hagyta ott letörölhetetlen nyomát. Az önálló, egész Kelet-Turkesztánt átfogó állam kialakulásának a táj adottságai sem kedveztek: a civilizáció itt a Tarim-medence északi részén a Tien-sanban és a Takla-Makán sivatag déli részén húzódó, egymással csak lazán összefüggő városállamokban született meg. A terület ősi lakossága indoeurópai nyelveket beszélt. Már jóval a Krisztus születése előtti időkben jutottak ide nyugat–keleti irányú népvándorlásuk során különböző iráni népek és olyan, ma már kihalt indoeurópai nyelvet beszélő csoportok, mint amilyenek a tohárok voltak. A terület mindig Kína érdekszférájában feküdt, először, mint láthattuk, a Han-korban sikerült a kínaiaknak tartósan meghódítaniuk. Ettől kezdve jelentős kínai betelepüléssel is számolhatunk a turkesztáni városokban. De Kína csak laza ellenőrzés alatt tudta ezt a területet tartani, így gyakran hosszú időre ismét kicsúszott a felügyelete alól. A sok-sok kulturális és népi hatás között feltétlenül szem előtt kell tartanunk a belső-ázsiai nomád népek befolyását is. Bár *par excellence* nem a nomád kultúra vidéke ez a táj, a nomádok már a hiungnu időktől

kezdve rendszeresen betörtek ide, s mint a civilizált vidékeket általában, ezt is adóikkal sújtották. E nomád betörések nyomán egy kisebb nomád csoport mindig ottmaradhatott s beolvadhatott a helyi lakosságba.

A kínaiaknak a Tang-korban, a keleti türkök leverése után sikerült Kelet-Turkesztánt ismét a birodalom részévé tenni. 640-ben Anszi néven főkormányzóságot (*tuhufu*) létesítettek, mely lényegében 790-ig állt fenn, mikor is Kelet-Turkesztán a tibetiek kezére került. Kelet-Turkesztán legjelentősebb városa az ún. „négy garnizon” volt: *Bes-balik* (kínai Pejting), *Turfán* (kínai Kaocsang, Szicsou; török Karahodzsa, Kocso), *Kara-sahr* (kínai Jenci) és *Kucsza* (kínai Anszi, Kiuce). A sok kínai és török elnevezés a városok és környékük különböző időkből származó nevei, melyek tükrözik a terület soknyelvűségét. Az iráni elnevezéseket itt nem is soroltuk fel, pedig sok esetben ezek voltak a legkorábbiak és szolgáltak a későbbi nevek mintájául (például a török *Bes-balik* 'öt város' név egy iráni *Pandzsikath* 'ua.' fordítása). A török etnikum megtelepedése Kelet-Turkesztánban már jóval az ujugurok 840 utáni megjelenése előtt elkezdődött. Itt hadd utaljak csak a türk eredetű sato törzs Bar-kölvidéki jelenlétére (l. a kanszui ujugurokról szóló III. 7. részt), vagy arra a tényre, hogy a baszmiok törzse 750–753 között Bes-balik környékére húzódott, nem sokkal azután, hogy az ujugurok, miután felhasználták segítségüket a türkök megdöntésében, elűzték egykori szövetségeseiket. A baszmiok sorsa különben azért is érdekes, mivel az első török nép lehetett, amely földműves környezetbe kerülve fokozatosan letelepült, és áttért a földműves életmódra.

A tibeti hódítással ugyan a tibeti betelepülés és kulturális hatás erősödött Kelet-Turkesztánban, de a hatalmat 860-ig, tehát Kelet-Turkesztánból való kiűzetésükig sem tudták szilárdan kezükben tartani. Pár évvel azután, hogy a tibetieknek, karluk szövetségeseikkel együtt, sikerült a kínaiakat és ujugur szövetségeseiket Bes-balikból kiverni, a várost ismét visszafoglalta az ediz törzsből származó ujugur Kutlug kagán (795–805). A 800-as évek elején a legtöbb városban különben a tényleges hatalom

visszakerült a helyi lakosság kezébe, így a tibeti fennhatóság nagymértékben formálissá vált.

Mikor Pang-tegin a 840-es években megjelent népével a Tien-san keleti végeinél, az ottani városállamok laza tibeti fennhatóság alatt állottak. De a városokban levő helyi iráni elem és a különböző időkben betelepült törökök a tibetiek ellenségei voltak, és segítették az ujugrok térhódítását. Pang-tegin népéből először egy kisebb rész vált le a Bar-kölnél és délre, Hámiba vonult. Pang-tegin ezután a Tien-san északi lejtőjén vonulva elfoglalta Kara-sahr, majd Kucsát. Székhelyét először Kara-sahrban üttette fel. 856-ban már a kínaiak is mint a terület kagánját ismerték el. Különben Pang-tegin, akárcsak a kanszui ujugrok vezetői, az ujugrok uralkodói nemzetségéből, a jaglakar nemből származott.

Két jelentős turkesztáni város, Bes-balik és Turfán azonban nem volt Pang-tegin kezén. A legjelentősebb turkesztáni ujugur állam, melyet Turfáni Királyság vagy Turfáni Fejedelemség néven ismer a szakirodalom, csak később alakult meg. Sajnos a kínai kútfők hiánya és töredékessége miatt a kutatás igen homályos képpel rendelkezik a turfáni ujugur állam eredetéről. 866-ban egy ujugur csoportnak sikerült Bes-balikot és Turfánt elfoglalnia. Hogy ez lehetséges volt, ahhoz nagyban hozzájárult az a tény, hogy 860-ban a kínaiak elűzték a tibetieket e helyekről. Az ujugrok a hatalmi úrt használták ki, és ültek be a két távoli nagyhatalom, Tibet és Kína tisztségviselőinek helyébe. A szakirodalom elég tehetetlenül állt szemben azzal a ténnyel, hogy az ujugrok miért csak ekkor foglalták el e két várost, és hogy miért volt ez az ujugur állam különálló a kucsá–kara-sahri ujugur fejedelemségtől. Az utóbbi időben A. Maljavkinnak sikerült bizonyítania, hogy a 866-os foglalás harcosai nem igazi ujugrok lehettek, hanem az oguz, vagy kínai nevén tielő törzsszövetség egyéb török törzsei. 840-ben az ujugrok és a hozzájuk hűséges oguz törzsek hagyták el a nomád hazát, Mongóliát, de Mongólia nyugati részén levő, ujugrokkal ellenséges törzsek, így többek között a legerősebb ediz törzs egyelőre a helyén maradt. Hiszen éppen az edizek segítettek az új hódító kirgizeknek az ujugrok leverésében. Egy idő után azonban Mongólia új urai, a

kirgizek szorongatni kezdték az ott maradt oguz törzseket, és ekkor vonulhattak ezek Bes-balik és Turfán elfoglalására. Ha ez így igaz, akkor a Turfánt elfoglaló törzsek csak politikai eredetüket illetően viselhetik az ujur nevet, mert alapvetően az oguz/tielő törzsekhez tartoztak. Ezt bizonyítja, hogy a muszlim források mindig tokuzguznak nevezik a turkesztáni ujurokat. De figyelemre méltó az a tény is, hogy a turfáni uralkodó sohasem viselte a *kagán* címet, mint a kanszui és kucsai ujurok uralkodói, akik a vezető jaglakar nemzetségből származtak. A turfáni uralkodó az *iduk-kut/idikut* 'szent szerencse' titulust viselte, amely cím már az orhoni türk feliratokon is szerepelt. Érdekes módon éppen annak a baszmil törzsnek a vezetőjét hívták így, amely a 750-es években már Bes-balikban települt meg. Ez talán azt is érthetővé teszi, hogy Pang-tegin ujurjai miért éppen e két várost, Bes-balikot és Turfánt kerülték ki, illetve nem foglalták el.

866 után tehát két ujur fejedelemség létezett, a kucsai, melyet Pang-tegin alapított, és az újonnan alakult turfáni. Sajnos a 9–10. században nagyon kevés forrásadattal rendelkezünk a turkesztáni ujur államokról, így még csak töredékes történetüket sem adhatjuk. Tény, hogy a turfáni fejedelemség jelentőségben egyre növekedett. Nem tudjuk, hogy mikor, de lehetséges, hogy már 866 után nem sokkal a kucsai fejedelemség is Turfán alá tartozott. Az ujur városállamoknak különben a nyugat felől terjeszkedő iszlám veszélyével kellett szembenézniük. A 10. század második felében alakult és szilárdult meg Kásgárban az első török muszlim dinasztia, a Karahanidák uralma. Feltehetőleg a 11. század közepéig már Kucsába is eljutott az iszlám, itt azonban hosszabb ideig megállt terjedése. Kucsától keletre már a nem-muszlim ujur világ kezdődött. A 11–12. században tehát lényegében a turfáni fejedelemség dominált Kelet-Turkesztán területén. Két legfontosabb városa a már említett Turfán és Bes-balik volt. Tulajdonképpen fővárosként, mint közigazgatási és politikai központ Bes-balik működött. Láthattuk, hogy ezen a területen telepedtek meg inkább a nomád ujurok, akik az állam szervezői voltak. Ugyanakkor a fejedelemség kereskedelmi és kulturális központja kétségkívül Turfán/Kocsóba tevődött át. Ez a város a buddhista kultúra egyik

fellegvára volt, templomokkal, kolostorokkal, kéziratok és fanyomatos könyvekkel.

Az 1120-as évek végén a Turfáni Fejedelemség a nyugat felé húzódó karakitajok fennhatósága alá került (l. az V. 3. szakaszban), de ez belső ügyeiket lényegesen nem érintette, a függés adó fizetésében jutott kifejezésre. 1209-ben a turfáni ujugrok uralkodója, Barcsuk-idikut behódolt a terjeszkedő Mongol Birodalom fejének, Dzsingisz kánnak. E ténynek mind a két fél számára jelentős következményei voltak. Az ujugrok számára az, hogy a mongolok nem pusztították el államukat és kultúrájukat, a mongolok számára pedig az ujugrok lettek a magasabb kultúra közvetítői. Elég itt most csak arra utalni, hogy a mongolok az ujugur írást vették át és használták majdnem 750 esztendeig. Bár az ujugur politikai önállóságnak teljesen vége lett, az ujugrok még hosszabb ideig éltek egykori fejedelemségük területén. 1270 táján jelentős részük húzódott le Bes-balikból Kocsóba, majd pár évre rá továbbvonultak Komulba (kínai Hámi). 1283–84-ben pedig innnen is továbbmentek a Nan-san vidékére, Kanszuba. Természetesen ezek az elvonuló ujugur hullámok elsősorban a nomád ujugrokat érintették, mivel az ujugroknak az a része, amely megtelepedett és városlakó lett, ottmaradt a régi városokban.

Vitatott kérdés, hogy az ujugrok milyen mértékben maradtak ott Turkesztán városállamaiban a mongol korban és utána. A kérdésnek az ad aktualitást, hogy a mai Kínában, Szinkiangban több milliós török nyelvű kisebbség, az ún. mai ujugrok élnek. Ezek a törökök többségükben a mongol kor után lettek muszlimok, és magukat sohasem nevezték ujugroknak egészen 1922-ig, mikor is hivatalosan kapták meg az ujugur nevet, mely a régi ujugrokkal való történeti folyamatosságra volt hivatott utalni. A mai ujugroknak tehát sok közülük nincsen a régi turkesztáni ujugrokhoz, mivel kulturálisan a muszlim törökséghez tartoznak, és tudatilag sem kapcsolódtak a régi ujugrokhoz egészen a legutóbbi időkig. Ha azonban a mai ujugrok etnogenezise szempontjából nézzük a dolgot, vitathatatlan, hogy szerepet játszottak abban az egykori kelet-turkesztáni városállamok népelemezében is. Maljavkin álláspontja, amely szerint az ujugrok

megmaradtak nomádoknak, nyelvileg eltörökösítették a turkesztáni városlakókat, majd a 13. században kivonultak a területről, nem tartható. De kétségtelenül felhívja a figyelmet egy eddig kellően figyelembe nem vett szempontra: a 10–13. századi turkesztáni ujjur kultúrát és írásbeliséget nyelvileg eltörökösödött irániak és tohárok teremtették meg. Ugyanakkor az ujjurok letelepedése, civilizálódása és a helyi indoeurópai elemmel való etnikai keveredése jóval nagyobb mértékű lehetett, mint azt Maljavkin feltételezi. Eltörökösíteni csak úgy lehetett, hogy jelentős számú ujjur telepedett le és élt a városokban.

Befejezésül erről a sokat emlegetett ujjur írásbeliségről és kultúráról ejtsünk pár szót. Az Ujjur Birodalomból kivonuló ujjurok hivatalos vallása a manicheizmus volt, de ez nyilván csak az uralkodó törzsben és az ahhoz közel álló körökben volt elterjedt. Mindenesetre az ujjurok Turkesztánban a buddhizmus fellegvárába érkeztek, ahol már megérkeztek előtt szanszkrit, kínai, tibeti és tohár nyelvű buddhista írásbeliség létezett. A terület fő vallási és kulturális központja Turfán volt. Az ujjurok nagy része a 10. században már a buddhizmust követte, s az ujjur nyelvű irodalom többsége is a buddhista kánon különböző műveinek a fordításából állt. Ennek az elsősorban tehát fordításirodalomnak a jelentősége kettős. Egyrészt a buddhizmussal kapcsolatos vallástörténeti kutatásoknak páratlanul gazdag forrásai: sok, ma már elveszett vagy más variánsban megőrzött buddhista szöveg csak ujjur fordításban maradt fenn. Másrészt pedig a török nyelvek történetének és a régi török művelődéstörténetnek kimeríthetetlenül gazdag tárházai. Gondoljunk csak arra, hogy az első magyar szövegemlék, az 1200 körül lejegyzett Halotti Beszéd és Könyörgés előtti háromszáz évből a törökség már több ezer oldal terjedelmű szövegemlékkel rendelkezik. Ezek a hihetetlenül értékes régi kulturális emlékek ma Európa nagy gyűjteményeiben vannak, legtöbbjüket ugyanis a 19. század végén és a 20. század első évtizedében tárták fel különböző európai expedíciók. Különösen gazdag anyagot gyűjtöttek a berlini porosz Turfán-expedíciók és Stein Aurél tunhuangi útja során, de jelentős francia és orosz kutatóutak is indultak, később pedig a japánok is csatlakoztak a gyűjtéshez. Az eredmény az, hogy

ma a világ leggazdagabb ujjur (és általában régi turkesztáni) anyagai Berlinben, Londonban, Párizsban, Szentpétervárott és egyes japán gyűjteményekben található. Feldolgozásuk a mai napig tart. Történeti vonatkozású ujjur anyag sajnos nagyon kevés van, így a kéziratok publikálása elsősorban a vallás- és művelődéstörténet, valamint a nyelvtörténet számára szolgáltat pótolhatatlan anyagot.

BIBLIOGRÁFIA

SINOR 254–257.

Történetükről: A. G. MALJAVKIN, *Ujjurskie gosudarstva v IX–XII vv.* Novosibirsk, 1983. 116–194.

A turfáni ujjurok művelődéséről: A. VON GABAIN, *Das Leben im ujjurischen Königreich von Qoco (850–1250)* I–II. Wiesbaden, 1973.

9. Kitajok és dzsürcsik

A mongol kort közvetlenül megelőző három évszázadban Kelet-Belső-Ázsia történetében három olyan nép és az általuk alapított birodalmak játszottak nagy szerepet, melyek eleddig, bár az 5–6. század óta több-kevesebb ismerettel rendelkezünk róluk a kínai forrásokból, a történelem mellékszereplői voltak. Érdekes, hogy mindhárom nép más nyelvet beszélt, a kitajok egy mongol, a dzsürcsik egy tunguz, a tangutok pedig egy tibetivel rokon nyelvet. Ennek ellenére történetük bizonyos egyezéseket mutat, aminek az oka elsősorban a Kínához fűződő igen szoros viszony: a kitajok és dzsürcsik kínai dinasztia alapítói is voltak, Liao (947–1125), illetve Kin (1125–1234) néven. Ezen túlmenően mindhárom nép, az eddigiektől eltérő és szokatlan módon, a más nyelvek lejegyzésére igen alkalmatlan kínai írást vette át és fejlesztette tovább, így mindhárom írásbeliség, a kitaj, dzsürcsi és tangut a kínaival szoros összefüggésben van. E három nép történetének és kultúrájának tanulmányozása ezért fokozottan megköveteli asinológiai ismereteket.

A kitajok kínai elnevezése a *kitan* volt, nevük a 8. századi türk feliratokon pedig *kitaj/kitany* alakban szerepel. A szóvégnek hol *j*-vel, hol *n*-nel és *ny*-nyel való visszaadása arra utal, hogy a kitajok nyelvében ez a szó egy nazális *j*-vel hangozhatott. Akárcsak a tabgacs/topa elnevezés, így a kitaj is nagy, talán még nagyobb történeti karriert futott be. A 10–11. században, amikor Liao-dinasztia néven a kitajok uralkodtak Észak-Kínában, a *Kitaj* szó egész Észak-Kína nevévé vált, s az arab történetírók 1125, azaz a Liao-dinasztia bukása után átvitték e nevet az új nomád, dzsürcsi eredetű Kin-dinasztia Kínájára is. A mongol világbirodalom a 13. században elterjesztette ezt a nevet, s európai utazók már ezen a néven ismerik egész Kínát. Plano Carpini *Kitai* ról, Rubruk pedig *Cataya* ról, *Cathai*a ról beszél. Ugyanakkor egyes muszlim és európai szerzők, mint például Marco Polo, Dél-Kína nevéül a *Manzi*, *Csin/Szin* elnevezést használja. Kínát hosszú ideig *Kitaj* nak nevezték az európai nyelvekben, az oroszban a mai napig ez Kína neve. De a régi angol *Cathay* elnevezés is a kitajok nevét őrzi.

A kitajokról először 405 táján történik említés a kínai évkönyvekben. A Liao folyó vidékén éltek, a mai Mandzsúria területén. A kínai határt sokszor nyugtalanították betöréseikkel, de Kapgan keleti türk kagán 697-ben olyan vereséget mért rájuk, hogy utána hosszú ideig nem háborgatták Kínát. A türk feliratok gyakran emlegetik a kitajokat mint ellenséges vagy a türköknek behódolt szomszédokat. A Türk Birodalom bukását követő években újra erőre kaptak, s 751-ben az An Lusan vezette kínai sereget súlyosan megverték. Mindez, mint emlékezhetünk, az An Lusan-lázadás előestéjén történt Kínában. Az ujugurok is, akárcsak türk elődeik, időnként adófizetőiké tudták tenni akitajokat.

A kitaj hatalom felemelkedése a 900-as években indult meg. Kínában a Tang-dinasztia agonizált, Mongólia területén pedig a kigiziek birodalma csak halvány árnya volt a nagy elődök, a türkök és ujugurok országának. A kitaj hatalmat ekkor a *jelü* törzsből származó Apaoki (872–926) szervezte meg. A kitajoknak nyolc törzsük volt, s ősi szokás szerint rotációs rendszerrel az egyes törzsek vezetőit három évi időtartamra választották meg kánnak.

Apaoki azonban megtartotta hatalmát, és hosszú, véres harcokban számolt le a lázadó törzsekkel. 907-ben császárnak nyilvánította magát, feleségét pedig császárnőnek. A lázadó kitaj törzseken kívül a környező idegen törzsek és népek ellen is szívós harcokat vívott, így ellenségei között találjuk a későbbi dinasztiaalapító dzsürcsiket, a feltehetően mongol nyelvű etnikumot takaró sivejeket és az Ordosz-vidéki tangutokat. Kezdetől fogva érezhető volt Kína kulturális hatása a kitajoknál. Apaokinak kínai tanácsadója volt, s konfuciánus, buddhista és taoista templomokat építtetett. 920-ban elkészítette a kitaj írást, mely a kínai írásnak egy továbbfejlesztett változata volt. Ez az ún. nagy kitaj írás (kínai *ta ci* 'nagy írás'), melynek pár nagy terjedelmű felirata maradt fenn. 924-ben a kitaj császár elűzte a kirgizeket az egykori ujugur fővárosból, az Orhon partjáról. Ekkor hangzott el Tajci, a kitaj Apaokiból lett kínai császár nagylelkű felhívása a kanszui ujugurokhoz, hogy települjenek vissza őseik földjére. Az ajánlatot, mint tudjuk, a kanszui ujugurok nem fogadták el. Az ujugurok számos téren nagy hatással voltak a kitajokra, s ezek a hatások nyilván már jóval előbb érezhetőek voltak. A kitaj méltóságnevek és címek jelentős része ujugur eredetű. Ujugur hatásra vették át az ujugur ábécét is, melyet kis kitaj írásnak (kínai *sziao ci* 'kis írás') neveznek forrásaink. Sajnos ilyen írással készült kitaj emlék nem maradt fenn. A kitajok kínai fővárosában külön negyede volt az ujugur kereskedőknek, akik Turfánból jártak Kínába. Persze ezek az „ujgur” kereskedők túlnyomó részben szogdok lehettek, s csak „politikai” nevük volt az ujugur. Apaoki 926-ban Pohajba vezetett hadjáratot, mely egy koreai és tunguz lakosságú állam volt a mai Észak-Korea és Dél-Mandzsúria területén. E hadjárat során halt meg a kitaj hatalom megteremtője, Apaoki, avagy kínai nevén Tajci. Utóda fia lett, kínai nevén Fajcung (927–947), aki uralmának utolsó évében vette fel a kínai dinasztikus Liao nevet, mely az ismert mandzsúriai folyónévből származik. A Liao-dinasztia csak Kína északi részeit tartotta uralma alatt, míg Kína összes többi részét a Szung-dinasztia egyesítette 979-ben. A kitaj uralom alatti Észak-Kína elsősorban északra terjeszkedett. Az ősi mandzsúriai szállásterületeiken és Mongólia területén kívül 991-ben a dzsürcsiket, 997-ben pedig a koreaiakat hódították meg. A 11. század második felében még Japán is küldött adót a Liao-

dinasztiának. Az utolsó kitaj császárt, Tiencit 1125-ben taszították le trónjáról, hogy helyébe az eddig alávetett dzsürcsik közül kerüljön ki az új uralkodó.

A kitajok politikai történeténél nem is érdemes tovább időznünk, mivel az elsősorban Kína és a Távol-Kelet történetét érinti. Mongólia, tehát a minket érdeklő Belső-Ázsia, a kitajok és kínaiak szempontjából periféria maradt, így 10–13. századi történetéről alig tudunk valamit mondani forrásadatok hiányában. De van egy pont, amely a kitajokkal kapcsolatban „belső-ázsiai” érdeklődésünkre számot tarthat, s ez a nomád–letelepedett viszony szerkezete. A kitajokra vonatkozóan ugyanis igen jó forrásadottságokkal rendelkezünk, s ezen túlmenően ezeket a forrásokat K. Wittfogel és Feng Chia-sheng egy kiváló monográfiában fel is dolgozta. A Liao-Kína strukturálisan kettős volt: a hódító nomádokból és a letelepedett kínai lakosságból állott. Teljes fúzió a két rész között sohasem jött létre. A kitajok tömege végig állattenyésztő nomád maradt, akik megtartották törzsi és katonai szervezetüket. Ősi szállásterületeik Észak-Jeholban, a Liao és Kara-müen folyók között húzódtak, ezeket megtartották egész kínai uralkodásuk alatt. A hódítók és kínaiak kettőssége, éles megkülönböztetése a közigazgatás minden területén megfigyelhető volt. Külön volt egy északi és egy déli kancellária, melyek közül az első az uralkodóház és általában a kitajok ügyeivel foglalkozott, a második pedig a kínaiak, a városok, az adózás és a kereskedelem kérdéseiben határozott. Az összes katonai és adminisztratív kulcspozíciót kitajok töltötték be. Kisebb adót kellett fizetniük, mint a kínaiaknak és a meghódított Pohaj lakosainak. A kitajok megőrizték a nomád gazdálkodás minden lényeges jegyét. Fő állataik a ló, a szarvasmarha és a nomádoknál szokatlan disznó volt. Társadalmuk tipikus nomád jelleget mutat: szociálisan rétegzett törzsek szövetsége, állandó nemességgel és uralkodó nemzetséggel. Bizonyos családoknál meghatározott tisztségek öröklődtek, de egyéni rátermettség alapján is lehetett tisztségekhez jutni. A kitaj uralom alapja Kínában a hadsereg volt. A kitaj hadseregbe a kínai gyalogosokat is besorozták. A kitaj hadseregről igen részletes

leírásokat adnak a kínai források, a Dzsingisz előtti korokból talán a legjobban a kitaj sereg működését ismerjük.

Kimerítően tájékoztatnak a kínai források a kitajok vallásáról, hiedelmeiről is. Tao-cung császár alatt (1055–1101) a kitajok büszkén vallották, hogy civilizációjuk nem alacsonyabbrendű a kínainál. Saját törzsi vallásukat nemcsak megtartották, hanem összeegyeztették a buddhizmussal. Animizmusuknak megfelelően a világegyetemet természetfölötti erőkkel, jó és rossz szellemekkel népesítették be. Ezek fáokban, hegyekben, földben, égben, tűzben, Napban stb. laknak. A halottak lelkei is a kitajok panteonjában tartózkodnak. Vallásos kultuszuk legjellemzőbb vonása a napkultusz volt: minden hónap első napján maga a császár mutatott be áldozatot a Napnak. A császár ekkor kitaj öltözékben jelent meg, négyszer hajolt meg a Nappal szemben, majd császári elődjei templomai felé. Utána a Muje hegy istenének, a Fémistennek, anyjának, a törzs ősanjának, végül rokonainak hódolt. Az Ég és a Föld imádata a Nap után következett. A természetfölötti erők megnyeréséért különböző áldozatokat mutattak be, leggyakrabban lovat, tehenet, juhot és libát áldoztak. Italáldozatként bort öntöttek a földre. Fontos politikai aktusok előtt a császári ősokhöz fordultak tanácsért. Temetéskor embereket és lovakat áldoztak, a nyeret, a ruhát és a halott egyéb használati tárgyait elégették. Az ártó szellemek ellen is különböző módon védekeztek. Az alvók sátrait például fehér kutya feláldozásával védték. Újévkor a rossz szellemeket harangokkal, nyilakkal és kiabálással riogatták. Ismerték a jóslások különféle fajtáit, így például háború előtt egy fehér bárány vállcsontját üröm és lótrágya szította tűzre helyezték, s csak ha eltörött, indultak háborúba. A főpap maga a császár volt, akinek a kezében tehát a politikai és vallási hatalom egyesült. A kitajok a különféle ördögűzőket és jósokat nagy tiszeletben tartották, így a kínai vallásos élet periferiájára szorult varázslókat, az ún. *vu* kat is.

A kínai trónra ült kitaj császárok uralmának, mint oly sokszor Kína történetében, egy újabb nomád hullám vetett véget. A dzsürcsik a később (a 17. században) szintén Kína trónjára ülő mandzsuk nyelvi és népi ősei. A mai Északkelet-Mandzsúria volt ősi szállásterületük,

tehát a kitajoktól északabbra éltek. Nevük a kínai forrásokban *zsucsen*, az arab–perzsa kútfőkben *dzsorcse* alakban szerepel. Az 1110-es években expanzív politikába kezdtek. Rövidesen lerázták a Liao-fennhatóságot és sorra foglalták el Észak-Kína városait. Végül 1125-ben a Liao-dinasztiát megdöntve a dzsürcsik ültek az észak-kínai trónra. Dinasztikus névként a *Kin* 'arany' nevet vették fel, s ez a dzsürcsi eredetű Kin-dinasztia egészen 1234-ig uralkodott Észak-Kínában. Történetük teljesen Kína történetéhez csatlakozik, Belső-Ázsia szempontjából jelentőségük abban áll, hogy hatalmuk nem terjedt ki Mongólia területére, és ebben a hatalmi űrben tudott aztán kiemelkedni Dzsingisz és mongol népe a 12. század végén. A dzsürcsik éppúgy elindultak a sinizálódás útján, mint kitaj elődeik. Ők is a kínai írást, mégpedig annak módosított kitaj változatát vették alapul saját írásuk, az ún. nagy dzsürcsi írás kidolgozásánál. Ezen írás és nyelv emlékei az altaji filológiának kétségkívül fontos korai forrásai: ezek a legrégebbi tunguz nyelvemlékek. Tudományos elemzésükben fontos szerepet játszott egy magyar altajista, Ligeti Lajos is.

A dzsürcsik kínai hatalomátvétele után a kitajok egy része visszament régi szállásaikra, Jehol vidékére, más részük fokozatosan a dzsürcsikbe olvadt bele. De a kitajok legnagyobb csoportja kalandos nyugati vándorútra indult, hogy az uralkodóházból származó Jelü Tasi herceg vezetésével rövidesen elfoglalják Turkesztán területét, és ott karakitaj néven új birodalmat hozzanak létre. Az ő sorsukat egy külön rész fogja nyomon követni.

BIBLIOGRÁFIA

SINOR 248–250.

Kiváló magyar nyelvű összefoglalás: LIGETI L., *A kitaj nép és nyelv*. MNy 23(1927), 293–310.

Máig az alapvető monográfia a kitajokról: K. A. WITTFOGEL–FENG Chia-sheng, *History of Chinese Society, Liao (907–1125)*. (Transactions of the American Philosophical Society N. S. 36, 1946.)

A dzsürcsi történelemről monográfia: M. V. VOROB'EV, *Czurczeni i gosudarstvo Czin'* (X v.–1234 g.). Moskva, 1975.

10. Tibetiek és tangutok

E két, egymással rokon nyelvet beszélő nép Belső-Ázsia történetének egy-egy periódusában (a tibeti a 7–9. században, a tangut a 10–12. században) igen fontos szerepet játszott. Míg a tangutok egy ma már kihalt nép, a tibetiek ma is élnek, és sajátos buddhista kultúrájukkal Ázsia művelődésének érdekes színtartóját alkotják. Tibet és a tibetiek története hatalmas stúdium, könyvtárnyi forrásanyaggal és szakirodalommal. Itt másra nem vállalkozhatunk, minthogy a tibeti történelem Belső-Ázsia szempontjából legfontosabb évszázadairól, a 7–9. századról rövid áttekintést adjunk. Tibet története bármennyire is része Belső-Ázsiának, sokkal inkább önálló tanulmányozást igényel Tibet elzártsága és saját nyelvű, magas szintű írásbelisége következtében.

A Kínától északnyugatra fekvő területen a legrégebbi időktől fogva hallunk egy nomád népről, vagy inkább nomád törzsekről, a kiangokról, akik között ott lehettek a tibetiek ősei is. A Han-korban már gyakran szerepelnek a kínai forrásokban, s emlékezhetünk, hogy a jüecsi vándorláskor az ún. „kis jüecsi”-k délre, a Kuku-nór és a Nan-san vidékére húzódtak, ahol a kiangok éltek. A kiangok betöréseikkel állandóan nyugtalanították Kínát. Az egyik legemlékezetesebb hadjáratuk Kr. e. 63-ban történt, amikor a hiungnokkal együtt pusztították végig Nyugat-Kínát.

A kiang törzsek tibeto-burmai nyelveken beszéltek, tehát annak a nyelvcsaládnak anyelvein, amely végső fokon a kínai nyelvvel közös eredetű: egy feltételezett sino-tibeti nyelvcsalád tagjai mind. Nyelveik tehát élesen különböztek a Belső-Ázsia történetében nagy szerepet játszott népeknek iráni, török, mongol és mandzsu-tunguz nyelveitől. Írásbeliségük, akárcsak a többi nomád nép többségének, nem volt. Főleg állattenyésztéssel (juh, kecske, jak és ló) foglalkoztak. Nemezsátrakban laktak, bőrruhákba öltöztek. Totemisztikus hiedelmeik voltak, a keleti kiangok például a majmot tartották totemösüknek.

A fontosabb kiang törzsek között találjuk a tanghiangokat, a 10. században majd birodalmat alapító tangutok őseit, akik a Felső-Huangho (tibeti *Rma-cshu*) vidékén éltek. A zsangzsungok (kínai átírásban *zsangtung*) Nyugat-Tibetben, a Felső-Szutlej völgyében éltek, határaik északon egészen Hotánig értek. A 7. század előtt a zsangzsung volt a legjelentősebb kiang nép. E kor előtt Tibetnek csak legendával és mítosszal átszótt történetét ismerjük későbbi tibeti és kínai források alapján. Egy kínai feljegyzés szerint a kiang törzseket az 5. században egy szienpi herceg egyesítette. A történeti kutatás nem ad sok hitelt ennek a tudósításnak, de mindenesetre valóságos az a tény, hogy a Tibet északkeleti részén élő törzsek régóta keveredhettek a belső-ázsiai nomádokkal, így a hiungnukkal, szienpikkel és zsuanszuanokkal.

A tibetiek etnogenezisééről nem sokat tudunk. Nem ismert pontosan, hogyan emelkedtek ki az összefoglalóan kiangnak nevezett törzsek közül. Nevük mindenesetre ez idő tájt tűnik fel. Önelnevezésük *Bod* vagy *Bod-jul* volt, mely utóbbi 'Bodország', 'a bodok országa' jelentésű. A név szanszkritisított formában *Bhota* ként ismert. Ugyanakkor idegen nyelveken Tibetet más néven ismerik: a türk feliratokon *Töpöt/Töpüt* alakban szerepel nevük, a mongolok a *Töböd/Töbed* nevet említik. A muszlim földrajzírók műveiben a *Tubbat* névalak fordul elő. Az európai nyelvek *Tibet* nevét az arab-perzsa földrajzi irodalom útján ismerték meg. A 6–7. század fordulóján és a 7. század első évtizedeiben született meg az egységes tibeti királyság, amikor is az első nagy tibeti király, Szrong-bcan szgam-po apja, Khri-szlon-brcan megkezdte az országegyesítés munkáját. Tibetben soha nem jött létre igazi abszolút monarchia, mivel az uralkodó, tibeti nevén a *bcan-po* csak első lehetett a nagy törzsfők között, s akinek így mindig figyelembe kellett vennie a törzsi érdekeket képviselő vezetők véleményét. A tibeti királyság egész időszakát (kb. 600–860) a király és a hatalmas törzsfők ádáz harca jellemezte. A törzsi arisztokráciából emelkedtek ki a király tanácsadói és miniszterei, köztük a leghatalmasabb az ún. nagy miniszter, a *blon-chen*. Jellegét tekintve a tibeti monarchia szakrális királyság volt, amelyben a király hatalmát az égtől kapta, s ha a király bizonyos kort elért, s isteni karizmáját elvesztette, rituális

gyilkossággal teheték el láb alól. Az utóbbi esetre van is példa a tibeti történelemben. Az ország kezdettől fogva agresszív katoná állam volt, melynek egész berendezkedése a háborúskodást, az expanziót segítette. Az ország négy nagy közigazgatási egységre oszlott, melyeknek szarv (tibetiül *ru*) volt a neve. Minden egyes szarv két további osztályra volt felosztva, s ezek ezredeből álltak. Az egész felosztás a nomád népekre jellemző katonai-adminisztratív szervezetre emlékeztet. A tibeti állam magva, ahonnan az országegyesítés elindult, Dél-Tibetben, a Felső-Brahmaputra völgyében volt, a mai Bszam-jasz-kolostor környékén, a Jar-klungsvölgyben. A tibeti törzsek feltehetőleg északkeletről, a Kuku-nór vidékéről jöhettek ide a birodalomalapítást megelőző századokban.

A nagy Szrong-bcan szgam-po is itt hozta létre a birodalom központját, Ra-szát, mely szónak a jelentése 'fallal körülvett város', s melynek neve később *Lha-sza* 'az istenek helye' lett. Mindvégig ez a település maradt Tibet központja. Szrong-bcan szgam-po megszilárdította apja művét, s az ő uralkodásának mintegy három évtizede alatt lett Tibet igazi nagyhatalom (kb. 620–649). Először otthon teremtett rendet erős kézzel: a legtöbb kiang törzset alattvalójává tette, és vereséget mért a tujü hunok birodalmára. Ez utóbbi nép mongol nyelvet beszélhetett, kínai nevük egy eredeti *tojogon* elnevezést adhat vissza; a tibetiek mindig *a-zsá* nak nevezték őket. A 3. század közepén jöttek le mandzsúriai hazájukból a Kuku-nór vidékére, ahol rátelepedtek a helybeli kiang őslakosságra, és birodalmat hoztak létre. Országuk nyugaton egészen Kelet-Turkesztánig, a Lop-nór vidékéig nyúlt. Ezeket a tujü hunokat tette most Szrong-bcan szgam-po adófizetőivé, de országukat még nem tudta végleg Tibetbe olvasztani.

Expanzív politikáját a tibeti király mindenütt ügyes házassági politikával párosítva folytatta. Ilyen jellegű kapcsolatokat épített ki az a-zsa/tujü hunokkal, a nyugati türkökkel, Nepállal, a Kásmirtól északra fekvő Gilgittel és a zsangzsung állammal. Maga Szrong-bcan szgam-po kínai császári hercegnőt vett feleségül 641-ben. Tajcung, a talán legnagyobb Tang-császár jónak látta békében lenni a feltörekvő hatalommal, s életében a kínai–tibeti viszony

kiegyensúlyozott volt. Szrong-bcan szgam-po korában kezdődött a kínai hatás kora Tibetben. Az állami kancelláriát kínai mintára szervezték meg, s kialakultak a fallal körülvevett kínai típusú városok. Maga a főváros, Lha-sza, mint említettük, szintén ez időben jött létre. A buddhizmus is a nagy tibeti uralkodó idejében jelent meg Tibetben, de csak a következő században lett államvallássá. Az új tibeti állam az írásbeliséget is igényelte, így született meg ez idő tájt a tibeti írás is. A hagyomány szerint Thon-mi Szambhota miniszter ment Indiába, s onnan vette át a kései gupta írás egy változatát, amelyen a harmincbetűs tibeti alfabétum alapszik. Ez a balról jobbra haladó, indiai eredetű tibeti írás szolgál a tibeti írásbeliség eszközüül egészen a mai napig.

Az első nagy tibeti király halála utáni több mint száz év alatt (649–755) három uralkodó következett a trónon. E korszak jellemzője volt, hogy mindegyik király gyermekként került trónra, s a kormányzás munkáját nagy hatalmú *major domó* k végezték az isteni eredetű uralkodók helyett. Egy külön major domo nemzetség jött létre, melynek erős befolyását később a többi törzs letörte. De az uralkodói családba beházasodott törzseknek mindvégig nagy szerepe volt a tibeti királyság korában. E törzsek vezetőinek a neve *zsang-blon*, azaz 'nagybáty-miniszter' volt. Tibet hatalma a régensség korában tovább emelkedett. 663-ban végleg megdöntötték a tujühun/a-zsa államot, s a tujühun uralkodó, Maga-Togon kagán a tibeti hierarchiába tagolódott be magas rangú herceggként. Kásgár (662), majd Hotán (665) elfoglalása után nem sokkal, 670-ben egész Kelet-Turkesztán tibeti uralom alá került az addigi kínai fennhatóság alól, s 692-ig ott is maradt. A fiatal tibeti királyság első komoly hódítása volt Kelet-Turkesztán, s ezzel a lépéssel az addig barátságos Kínával ellentétbe került. Az ez idő tájt kínai fennhatóság alatt élő keleti türkökkel baráti viszonyt építettek ki a tibetiek, majd 676-ban elindították Kína elleni támadásukat. Emlékezhetünk, hogy többek között ezek az események tették lehetővé, hogy a keleti türkök többszöri kísérlet után 679-ben restaurálhassák kaganátusukat. A kínaiak ekkor, a tibeti és türk előretörés miatt, már defenzívában voltak. A tibetiek 740-ben megszerezték Gilgitet is, ezt a Kelet-Turkesztán szempontjából oly

kulcsfontosságú területet. 751-ben pedig, mint láttuk, az arabok és karlukok egyesített erői, a tibetiek támogatásával, legyőzték a kínai seregeket a Talasz folyó menti csatában. Már hivatkoztunk rá az ujjur történelem kapcsán, hogy ez a világtörténelmi jelentőségű csata megakasztotta a kínaiak nyugati expanzióját, s lehetővé tette, hogy az iszlám Turkesztánban végleg gyökeret verjen.

Ilyen kedvező előzmények után lépett trónra a királykor legnagyobb tibeti uralkodója, Khri-szrong Ide-brcan (755–797). Kína ekkor élte át az An Lusan-lázadást, így keze meg volt kötve a külpolitikában. Tibet kihasználta Kína belső gyengeségét, a tibetiek mélyen behatoltak Kínába, s rövid időre a fővárost is elfoglalták. Uralkodásának végén, 790-ben Turkesztán ismét hosszabb időre (860-ig) tibeti kézre került; e korról szoltunk már a turkesztáni ujjurok tárgyalásánál. De minden külpolitikai siker mellett a legfontosabb esemény Khri-szrong Ide-brcan életében a buddhizmus végleges elterjesztése volt Tibetben. Indiából hívatott híres buddhista szerzeteseket, hogy azok a buddhizmus gyenge hajtását erősítsék országában. A buddhizmus támogatása megfontolt politikai lépés volt a király részéről, ugyanis ezzel is ellensúlyozni akarta a túlon túl nagy hatalmú törzsi arisztokráciát, melynek hivatalos vallása az ún. *bon*-vallás volt. Ez lényegében egy animista hitvilág, mely sokat merített a tibetiek ősi vallásából, de más források is táplálták, így többek között nem maradt független a buddhizmus növekvő hatásától sem. Az első buddhista tibeti monostor alapítását, mely Bszam-jaszban épült 775-ben, nem sokkal később követte a buddhizmus államvallássá nyilvánítása 779-ben. A *bon*-papokat számúzték az országból, s Khri-szrong Ide-brcan elrendelte, hogy az indiai buddhizmus szent könyveit fordítsák tibetire.

A nagy tibeti uralkodó utódai tovább erősítették a buddhizmus terjesztését és egyházi szervezetének kiépítését. Különösen Khri-gcug Ide-brcan Ral-pa-csan (815–838) tett sokat a buddhista klérus támogatásának érdekében. De a régi törzsi arisztokrácia, mely a *bon*-vallás híve volt, mindent megtett az új buddhista tan és az idegen papok uralma ellen. Véres belső harcok jellemzik a 9. század tibeti történetét, melynek a vége az lett, hogy a sok

királygyilkosságot követően a tibeti királyi dinasztia helyzete megrendült, majd 900-ban a tibeti királyság megszűnt. A 9. században nemcsak a belső harcok tették tönkre a tibeti államot, hanem a nemzetközi helyzet sem kedvezett Tibetnek. A tibetiek lényegében minden külső hódításukat elvesztették. Kelet-Turkesztánt az ujugrok és karlukok szerezték meg, Kanszuban a kínaiak és az ujugrok törtek előre és szorították vissza a tibetieket, majd a 10. században az erős tangut állam jött létre ezen a területen. A 10. századra Tibet teljes politikai és vallási anarchiába süllyedt. Nagyhatalmi státusa, melyet az előző évszázadok alatt vívott ki magának, végleg megszűnt. A 11. században kezdődött el az a vallási megújulási folyamat, melynek során a buddhizmus végleg diadalmaskodott Tibetben. Tibet egy sajátos teokratikus állammá alakult, melyben a legfontosabb politikai és társadalmi tényezővé a buddhista egyház vált. De ennek a Tibetnek a története már túlmutat e könyv célkitűzésein: nem tartozik a szűken vett Belső-Ázsia történetéhez.

A tibetiek kapcsán kell még röviden megemlékezni arról a népről, mely nyelvileg és földrajzilag egyaránt közel állt a tibetihez. A tangutokról már többször esett szó akanszui ujjur történelem kapcsán. Ez a nép, mely a 8. század óta Ordosz és az Ala-san vidékén élt, állandó veszélyt jelentett a Kanszu és Kína között közlekedő nagy nemzetközi karavánokra. Az önálló tangut állam alapítója Csao Paoki volt, akit a kitajok, Észak-Kína akkori urai 990-ben ismertek el *Szi Hia*, azaz a tangut állam fejének. 1001-ben ragadta el a kínaiaktól a mai Ningszia melletti Lingcsout. Utóda, Csao Teming császár 1028-ban foglalta el Kancsout az ujugroktól, fia, Csao Jüanhao (1032–1048) pedig Szucsout és Tunhuangot vette el a tibetiektől. A kitaj támadásoknak is sikeresen állt ellen. Az ő uralma alatt szilárdult meg a tangut uralom Ordosz, az Ala-san és Kanszu területén, s ettől kezdve az erős tangut állam fontos tényező lett Kína, Tibet és Kelet-Turkesztán életében, egészen addig, míg a mongolok 1227-ben meg nem hódították ezt az államot is. Csao Jüanhao alatt született meg az önálló államiság fontos szimbóluma és egyben eszköze, az önálló tangut írás. Ezt, hasonlóan a nagy kitaj és nagy dzsürcsi íráshoz, a kínaiak hozták létre. A mongol kor

után a tangut államiséggel együtt a tangut nyelv is fokozatosan eltűnt, e nyelv beszélői beolvadtak a környező etnikumokba. A tangutok emléke hosszú időre feledésbe merült, mígnem 1908-ban P. K. Kozlov Észak-Kanszuban, Karakotában, az egykori tangut fővárosban jelentős mennyiségű tangut kéziratos és fanyomatos anyagot tárt fel. Azóta folyik ennek az anyagnak a tudományos feldolgozása, melyben az orosz tudósok járnak elől, mivel a leleteket Szentpétervárott őrzik. A fennmaradt művek elsősorban az állami és társadalmi életet a buddhizmus szellemében szabályozó törvénykönyvek.

BIBLIOGRÁFIA

SINOR 251–253 (tangutok).

A tibeti történelembe és művelődéstörténetbe a legjobb bevezetés: H. HOFFMANN, *Tibet. A Handbook*. Indiana University, Bloomington, é. n. (részletes bibliográfiákkal). Magyar fordítása: H. HOFFMANN, *A tibeti műveltség kézikönyve*. Terebess Kiadó, Budapest, 2001.

A tangutokról: P. OLBRICHT, *Die Tanguten und ihre Geschichte bis zur Gründung von Si-Hsia*. CAJ 2(1956), 142–154.

4. FEJEZET – AZ ISZLÁM TÉRHÓDÍTÁSA

BELSŐ-ÁZSIÁBAN

1. Az első muszlim török dinasztia: a Karahanidák

A 751-es talaszi csata után, melyben az arabok karluk szövetségeseikkel győzelmet arattak a kínaiak felett, megszilárdult az arab uralom Transzoxiánában, mely most már végleg az iszlám világ része lett. A bagdadi kalifa helytartói uralkodtak a két folyó közén, az egykori nyugati türk területeken, de a régi iráni, elsősorban szogd világ túlélte az iszlamizációt is, sőt az irániak fokozatosan vezető szerephez jutottak. A Számánidák dinasztiája például egy iráni eredetű uralkodóház volt, mely a Balh melletti Számán

városáról kapta nevét, 875-től 999-ig volt Transzoxiana és Kelet-Irán, azaz Horászán ura. Ez a terület a bagdadi kalifátus részét alkotta, a bagdadi kalifát egy helytartó képviselte emíri rangban, s ennek székhelye először Szamarkandban, majd Buharában volt. A névleges függőség ellenére azonban a Számánida Emirátus gyakorlatilag önálló volt, s fennállásának rövid ideje alatt az iszlám mezbe bújtatott iráni nemzeti restauráció központja lett. A 10. század elején e Számánida Emirátus minisztere volt Buharában az a Dzsajhání, akinek elveszett, de más muszlim szerzők kivonataiból ismert és rekonstruálható földrajzi műve a kelet-európai népekre, így a magyarokra vonatkozó híradások gazdag tárháza. Az iszlamizált iráni világ Transzoxianában hamar szembe találta magát az ősi nomád ellenséggel, a törökkel, s a 10. század végén éppen két török eredetű dinasztia, a Karahanida és a Gaznevida vetett véget a Számánida Emirátusnak. Ez időtől kezdődött el intenzíven Transzoxiana eltörökösödése, mely folyamat egészen napjainkig tart, hiszen az iráni elem a városokban mostanáig fennmaradt.

A Karahanida-dinasztia nevét az uralkodóinak címében levő *karahan* 'fekete kán' titulusról kapta. Csak a 19. század 70-es éveitől nevezik így ezt az uralkodóházat V.V. Grigorjev orosz orientalista nyomán, addig a J. Deguignes használta „turkesztáni ujjur kánok” elnevezés volt használatban. A káni címben levő *kara* 'fekete' szó különben ilyen esetekben 'nagy, fő' jelentésben értelmezendő.

Előfordult a tudományos irodalomban az *ilek-hán* elnevezés is a Karahanida uralkodók megjelölésére, de ez nem különösen volt találó, mert az *ilek/ilik/ilig* méltóságnév csak a kán utáni második méltóságot jelölte a Karahanidáknál, s csak egy esetben fordult elő, hogy a kán az *ilek* címet is viselte. Ezenkívül az *ilig* (*il* + *lig*'népes', 'akinek népe van') titulus igen sok török népnél megvolt, s nem különösen jellemző a Karahanidákra. Feltehetően ez a szó rejlik például Attila egyik fiának, Ellaknak a nevében, s az ujjuroknál és szeldzsukoknál is előfordul e cím. (Meglepődve fedezhetjük fel, hogy a honfoglaló Árpád vezér egyik fiát szintén így nevezték: Bíborbanszületett Konstantin császár átírása szerint *lelekh* nek. Ezt

a török nevet őrzi a Budapesttől nem messze lévő *Üllő* község neve is.)

Végezetül a korabeli, 10–13. századi muzulmán források sem így, sem úgy, hanem *al-Háqáníya*, *al-Háníya* néven emlegetik ezt a dinasztíát, mely arabul egyszerűen a 'kagáni, káni' dinasztíát jelenti. A turkológiai szakirodalomban az utóbbi időben a *karahanida* terminus mellett gyakran használják a *hákáni* szót is a 11–13. századi török irodalmi nyelvre, amely a Karahanida Birodalom területén alakult ki a 11. században.

Hova nyúlik vissza a Karahanidák eredete? Több vélemény is napvilágot látott erről, régebbi kutatók, mint J. Deguignes, Vámbéry Á., W. Radloff és J. Marquart ujgur eredetűnek gondolták őket. Valóban, időben száz év sem választja el őket az Ujgur Birodalom 840-es bukásától, s a kelet-turkesztáni ujugrok számításba is jöhetnek a Karahanida Birodalom népelemei között. W. Barthold a Karahanidák tokuz-oguz eredetére gondolt, azon az alapon, hogy a muszlim írók *tokuzguz* nak nevezték a Tarim-medencei ujugrokat. Mindezen elméletek ellenére ma már többé-kevésbé bizonyítottnak látszik, hogy a Karahanidák a karlukok utódai. A karlukok többször szerepeltek az eddigiek során mint a keleti és nyugati türkök között élő török törzsszövetség, amelynek ősi központja valahol a Tarbagataj-hegység táján volt, s amely ügyes hintapolitikát folytatott a két Türk Birodalom között. A türk feliratok *ücs karluk* 'három karluk' népének vezetője a *jabgu* címet viselte, s feltehetőleg rokoni szálak fűzték a türk kagáni dinasztíához, az Asina nemzetséghez. Későbbi forrásokból tudjuk, hogy a karlukok két legfontosabb törzse a *csigil* és *jagma* volt. Az ujugrokkal és baszmilokkal szövetségben tevékenyen részt vettek a Második Türk Kaganátus megdöntésében, majd 744 és 840 között az Ujgur Birodalom alattvalói voltak. 744 után azonban a karlukok nagy nyugatra tolódása következett be. Leverték a nyugati türkök utódait, a türgeseket, akiknek szállásterülete a Balhas-tótól délre, a Hétfolyam (Szemirecsje) vidékén volt. A két legfontosabb nyugati türk város, a Csu folyó melletti Szujáb (a későbbi Balaszagun) és a Talasz folyó menti Taraz is az ő birtokuk lett. 840-ben az Ujgur Birodalom felbomlása

mérföldkő jelentőségű esemény volt Belső-Ázsia történetében. A hiungnu–zsuanzsuan–türk–ujgur birodalmi hagyomány ekkor megszűnt. E birodalmak mindegyike a mai Mongóliában helyezkedett el, központjuk az Orhon és Szelenga folyók vidéke volt, rituális központjuk pedig a Hangáj hegységbe lokalizálható Ötüken-hegység. Egész Belső-Ázsiát innen lehetett kézben tartani, a nagy nomád világbirodalmakat innen indulva szervezték meg. Az Ujgur Birodalom bukását követően mintegy 350 évre, az 1200-as évekig, Dzsingisz és mongoljainak felléptéig nagy belső-ázsiai világbirodalom nem születik Mongólia központtal. Ez azzal magyarázható, hogy az új hódítók, a kirgizek nem a türk hagyományú nomád népek sorába tartoztak (eredetileg nem is voltak törökök), s a kitajok megjelenése után, 920-ban vissza is tértek Felső-Jenyiszej vidéki hazájukba. A kelet-belső-ázsiai kitajok és dzsürcsik szintén nem a türk hagyomány folytatói, nem is hagytak mély nyomot Mongóliában. Az ujugrok pedig Kelet-Turkesztánba és Kanszuba vonultak, gyakorlatilag teljesen kiűrték a birodalmi területet. Mongólia tehát háttérbe szorult ekkor a történelem színpadán, mintegy a csendben készülve Dzsingisz világtörténeti felléptére. A történelem ezen évszázadaiban (840–1200) a Mongóliától nyugatra levő területek, elsősorban Kelet- és Nyugat-Turkesztán léptek előtérbe, s éppen ezen évszázadok hatása alatt lett „Turkesztán”-ná, azaz a török népek hazájává.

Az ujugrok széttelpedése után tehát egyedül a karlukok maradtak a türk birodalmi hagyomány folytatói. Ez lehetett az az idő, amikor a karluk *jabgu* felvette a kagáni címet, azaz a később szereplő *kara hákán/kara hán* titulust. Székhelye a Balaszagunnál levő *Kara-ordu* vagy *Kuz-ordu* lett. A türk hagyománynak megfelelően a birodalom két részre oszlott, melyet két kagán kormányozott. A keleti félen volt a főkagán, Kara-ordu székhellyel, hivatalos címe *Arszlan Kara-hákán* volt, a nyugati rész uralkodója a *Bugra Kara-hákán*, Tarazban, majd Kásgárban székelte. Az e címekben szereplő két állatnév, az *arszlan* 'oroszlán' (a magyar *oroszlán* szó honfoglalás előtti török jövevényszavunk) és a *bugra* 'hímteve' totemisztikus eredetűek; feltehetően a két legfontosabb karluk törzs, a csigil (*arszlan*) és a jagma (*bugra*) totemállatai voltak.

A keleti főkánokról alig tudunk valamit a 10. század végéig, a nyugatiakról több értesüléssel rendelkezünk. A Karahanidák már a 9. században szembe találták magukat a Transzoxianában székelő Számánidákkal. A Számánida Iszmail emír 893-ban elfoglalta Tarazt a karahanida Ogulcsak Kadir Hántól, aki Kásgárba menekült, s attól kezdve Kásgár lett a nyugati Karahanidák székhelye. A 10. század elején Ogulcsak unokaöccse, Szatuk fölvette az iszlámot, majd nagybátyját harcban legyőzvéen kánná választása után hivatalos vallássá tette az iszlámot a Karahanidák nyugati területein. Ez a nagy fontosságú esemény a muszlim Karahanida-dinasztia megszületésének az ideje. Az iszlám a 9. század végétől kezdve volt jelen Kásgáriában, nyugatról a Számánida Emirátusból érkezett ide muszlim kereskedők és hittérítők révén. A később legendás hírre szert tett Szatuk Bugra-hán, az első muszlim török uralkodó 955-ben halt meg. Fia és utóda, Bajtas legyőzte a keleti kagánt, s felvette az *Arszlan-hán* címet. Az ő uralkodása alatt, a 10. század második felében valósult meg a Karahanida Birodalom teljes iszlamizációja. Az iszlám hatalmas erőt adott a karahanida államnak, amely így megkezdhette nyugati hódításait.

992-ben elfoglalták Buharát, a számánida emír székhelyét, Transzoxiana központját. A Számánida Birodalmon való osztozkodásban egy másik török eredetű iráni dinasztia, a Gaznevidák is részt vettek. A 10. század közepén az afganisztáni Gazni városába törökök települtek be. A nomád jövevények fokozatosan maguk alá hajtották egész Afganisztánt. Hatalmuk különösen 977-től kezdve emelkedett, Szebük-tigin nevű vezetőjük alatt. A Számánida Emirátusban levő belső anarchia következménye volt, hogy az elégedetlenkedők egy része behívta 992-ben a karahanida uralkodót Balaszagunból Buharába. Ekkor a számánida uralkodó viszont Szebük-tigin Gaznevidáihoz fordult segítségért, akik gyorsan be is vonultak Horászába. Pár évnek kellett csak elmúlnia, hogy 999-ben a Számánida Emirátus megszűnjék létezni a két török dinasztia nyomása alatt. Szebük-tigin fia és utóda, Mahmúd, a legnagyobb Gaznevida uralkodó legyőzte az utolsó számánida emírt, elűzte Horászából, s még abban az évben a Karahanidák teljesen megszállták Transzoxianát. A Számánida Emirátus

megszűnt, s a Karahanidák és Gaznevidák az Amu-darjánál találkoztak. A Karahanidák állama döntően török népességre támaszkodott, a Gaznevidáknak csak dinasztiája török eredetű, s teljes eliranizálódásuk valószínűleg nagyon hamar megtörtént. Iráni és indiai területen játszódó későbbi történetük már kívül esik Belső-Ázsia történetének keretén. De ez időben, az ezredforduló táján, amikor Magyarországon István fejére teszik a királyi koronát, az Amu-darjánál két török dinasztia, a Karahanida és a Gaznevida néz farkasszemet egymással. Mi lesz a további terjeszkedés sorsa?

Először természetesen, ősi szokás szerint, barátkozott a két dinasztia, 1001-ben Mahmúd Gazneví feleségül vette Naszr ibn-Ali karahanida uralkodó lányát. De a békesség nem tartott sokáig. Naszr az egész egykori számánida területet akarta, s míg Mahmúd Indiában volt hadjáraton, betört Horászába, de ezúttal vereséget szenvedett. Ekkor kagántársával szövetekezett, akinek közben Hotán iszlamizálása is sikerült, de 1008-ban a balhi csatában az egyesített karahanida seregeket legyőzték Mahmúd csapatai. A csata leírói megemlékeznek arról, hogy a Gaznevidák győzelmében nem kis szerepet játszottak az indiai elefántok. A balhi csata után a Karahanidák feladták reményüket Horászán meghódítására, s így az Amu-darja továbbra is az iráni és a török világ közti válaszvonal maradt.

1026-ban Ali-tigin kagán Transzoxiana ura, s a Karahanida–Gaznevida ellenségeskedések folytatódtak. Mahmúd Gazneví utóda, Maszúd megtámadtatta vazallusával, ahvárezmi sahhal, Altun-tassal Alit. 1032-ben azonban Ali hatalmas győzelmet aratott Dábúszijánál, a hvárezmiekek pedig alig tudták a saját irhájukat megmenteni. E harcban egy oguz törzs, a szeldzsukok aktívan támogatták Ali-tigint. Ali-tigin fia nem bánt jól szeldzsuk szövetségeseivel, megölette Inancs Pajgut, a szeldzsuk vezért, mire a szeldzsukok lázadásba törtek ki. Hvárezmbe menekültek, majd innen Horászába, ahol 1041-ben a dandanakáni csatában a gaznevida Maszúd csapatain arattak nagy győzelmet. Ezzel vette kezdetét az új nomád nép, a szeldzsukok diadalmas hódítása, melynek során egész Perzsiát, a Közel-Keletet és Anatóliát is elfoglalták. De mielőtt a szeldzsukoknak

a történetét nyomon követnénk, nézzük meg röviden a Karahanidák sorsának alakulását a mongol korig.

1041-ben az állandó belső dinasztikus harcok a Karahanida Birodalom végleges kettéválásához vezettek. A keleti rész Szemirecsjét, a Talasz folyó és Kásgár vidékét, valamint Fergana környékének nagy részét foglalta magába. Fővárosa Balaszagun volt, míg a másik kagán Kásgárban vagy Tarazban székelte. Kásgár volt már kezdettől fogva a vallási központ, innen indult az iszlám térítés, ide temetkeztek a karahanida uralkodók. A nyugati részt Transzoxiana és Fergana kisebbik fele alkotta. A keleti és a nyugati fél között nagyjából Hodzsendnél volt a határ, de a Szir-darja vidékének pontos hovatartozása állandóan vitás kérdés volt. A főkagán Özkendben, majd Szamarkandban székelte, míg a másik kagán Buharában trónolt.

A nyugati Karahanidák, a sok transzoxianai városállammal együtt a 11. század közepétől fogva a szeldzsukoktól függő viszonyba kerültek, bonyolult történetük, harcaik bemutatása túlnőne ezen ismertetés keretein. A keleti Karahanidáknak a három legfontosabb várost, Kásgárt, Hotánt és Balaszagunt többször sikerült a 11. század folyamán egy kézben egyesíteni, utoljára Bugra hán Hárún alatt (megh. 1102). A 11. században alakult ki a sajátos karahanida török kultúra, elsősorban a birodalom keleti felében, Kásgárban és Balaszagunban. A karahanida az első muszlim török irodalmi nyelv, amelyen két alapvető munka maradt fenn e korból. Az egyik Mahmúd Kásgárinak, az első „turkológus”-nak hatalmas szótári műve, a *Kitáb lugat at-türk* 'A török nyelv könyve', mely mindmáig az egyik legnagyobb török lexikográfiai munka, kimeríthetetlen forrása a török szókincsnek. A másik mű az első iszlám szellemű, török irodalmi alkotás. Címe *Kutadgu Bilig* 'A boldogságra vezető tudás', nagy terjedelmű moralizáló tanköltemény. Szerzője, Júszuf Hássz Hádzsib Balaszagúní, a fent említett Bugra Hán Hárúnna dedikálta művét. A karahanida török írásbeliség két alfabétumot használt. Egyrészt a kelet-turkesztáni ujjurok révén az ujjur írást vette át, másrészt az iszlám révén, először a török nyelvek történetében, az

arab ábécét kezdte felhasználni török szövegek lejegyzésére. Kásgári műve az első arab betűs török nyelvemlék.

A 12. század első felében új keleti ellenség jelent meg a Karahanidák határain: akarakitajok, azaz azok a kitajok, akik Kínában való leveretésük után nyugati vándorútra keltek. Az 1130-as években már az Emil folyónál voltak. II. Ibráhim Karahanida uralkodó behívta az új keleti szomszédokat, a karakitajokat, hogy a karlukok és kanglik elleni harcában segítségére legyenek. Meg is kapta a már ismert nomád segítséget: a karakitajok elfoglalták Balaszagunt, s a karakitaj uralkodó, a *gürkán* a Karahanida uralkodóból *ilek-i türkmen*-t csinált, azaz 'a türkmenek ilek'-jeként vazallusává degradálta. Karakitaj fennhatóság alatt éltek tovább a keleti Karahanidák egészen a mongol korig. A karakitajokról hamarosan részletesen fogunk beszélni. Most csak annyit, hogy mikor a najmanok, egy 12. században feltűnt mongol törzsszövetség uralkodója, Kücsülüg az utolsó karakitaj gürkánt elfogta, a Karahanida-vazallust Kásgárba küldte, hogy foglalja el trónját. De Kásgárban megölték, s rövidesen Kásgár is najman uralom alá került.

Miután nagy vonalakban végigkísértük a mongol korig az ágas-bogas karahanida história alakulását, visszatérhetünk a 11. század közepén Kelet-Iránban bekövetkezett világtörténelmi jelentőségű eseményhez, a szeldzsukok megjelenéséhez. Honnan jött ez az addig ismeretlen török nép, mely nagy betűkkel írta be nevét a világtörténelembe?

BIBLIOGRÁFIA

SINOR 286–287.

Máig alapvető munka, a történelmi Turkesztán 11–13. századi történetére nélkülözhetetlen: W.BARTHOLD, *Turkestan down to the Mongol invasion*. London, 1928 2. (E. J. W. Gibb Memorial Series, N.S.V.) Ehhez P. Pelliot értékes megjegyzései: P. PELLIOT, *Notes sur le „Turkestan” de M. W. Barthold*. T'oung Pao 27(1930), 12–56.

A legjobb modern összefoglalások: O. PRITSAK, *Die Karachaniden*. *Der Islam* 31/1(1953), 17–68; O. PRITSAK, *Karachanidische Streitfragen*. *Oriens* 3(1950), 209–228. – A Karahanidák eredetéről Pritsaktól eltérő módon: CZEGLÉDY K., *Kasgari földrajzi neveihez*. In: *Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből*. Szerk. BENKŐ L. Budapest, 1963. 60–65 (Nyelvtudományi értekezések 40).

A Gaznevidákról: C. E. BOSWORTH, *The Ghaznavids, their empire in Afghanistan and eastern Iran 994–1040*. Edinburgh, 1963; C. E. BOSWORTH, *The Turks in the Islamic lands up to the mid-11th century*. In: *Philologiae Turcicae Fundamenta* III. Second Part. Wiesbaden, 1970. 1–20.

Kászgári művének legjobb új kiadása és fordítása: *Mahmud al-Kasgari, Compendium of the Turkic dialects (Diwan lugat at-Turk)* I–III. Ed. and transl. by R. DANKOFF–J. KELLY. Duxbury, Massachusetts, 1982–1985. – A Kutadgu Bilig kiadása, török fordítása, szótára: R. R. ARAT, *Kutadgu Bilig* I–III. Ankara, 1979. Modern angol fordítása: *Wisdom of royal glory (Kutadgu Bilig). A Turco-Islamic mirror of princes*. Transl., with an introduction and notes, by R. DANKOFF. Chicago–London, 1983.

2. Oguzok és szeldzsukok

A szeldzsukok az oguzok egy törzse volt. Az oguz névvel a türk és az ujgur történet során már sokszor találkoztunk. A Türk Birodalom északi részén élő hatalmas tokuz-oguz törzsszövetséggel a türkök nagy küzdelmet folytattak. Ebbe a törzsszövetségbe tartoztak az ujugurok is, akiket a 9–10. századi muszlim források joggal nevezhettek ezért *tokuzguz* nak. A 10. századra az Aral-tótól északra levő területen egy erős oguz törzsszövetség alakult ki. Nyugati határánál, az Emba folyónál érintkeztek a későbbiekben bemutatásra kerülő kazárokkal. Délen Hvárezm (ekkor a Számánidák vazallus állama) és a számánida állam transzoxianai része határolta. Keleten a karlukokkal, északon a kimekekkel voltak határosak. Fővárosuk a Szir-darja felső folyása és az Aral-tó között levő Jangikent ('új város', perzsa forrásokban *Díh-i nau*, arab forrásokban *Madína al-dzsadída*) volt, amelynek romjait a mai Dzsankentnél az S. P. Tolszov vezette hvárezmi expedíció során ásták ki. De a fővároson kívül sok más oguz városról is tudunk, elég itt közülük a szeldzsuk történelem kezdetén nagy szerepet játszott Dzsandot megemlíteni. Az archeológiai leleteken kívül az írott források is megerősítik, hogy a nomád oguzok nagy tömegein kívül letelepedett, város lakó oguzok is voltak. A *jabgu* címet viselő uralkodó oguz törzsszövetsége honnan és mikor kerülhetett ide, az Aral vidékére?

A kérdésre a választ Ibn al-Athír arab történetíró adja a kezünkbe egy megjegyzésével, miszerint az oguzok a tokuz-oguzok közül váltak ki, és al-Mahdí kalifa idejében (775–785) települtek le Transzoxianába, ahol hamarosan áttértek az iszlámra. Hogyan tudjuk ezt a híradást egyéb ismereteinkkel összhangba hozni? Az oguz uralkodó *jabgu* címét feltehetőleg valamikor 744 táján, az Ujgur Birodalom születésekor kaphatta, akárcsak a karluk *jabgu*. Amikor a 760-as években a karlukok elfoglalták az egykori türges területeket, Balaszagunt és Tarazt, az idő tájt indulhattak az oguzok is nyugatra, a Szir-darja vidékére. Ez az időpont jól egybevághat Ibn al-Athír fentebbi adatával. A 820-as évektől kezdve forrásaink már

megbízható módon a Szir-darja felső folyásánál és az Aral-tónak a vidékén jelzik az oguzokat. A muszlim források egyszerűen *guzz* nak nevezik őket, a *tokuzguz* nak nevezett ujuguroktól való megkülönböztetés végett. A 10. századtól az oguzok *türkmen* néven is szerepelnek forrásainkban, mely név nem más, mint a *türk* népnévnek a - *man/-men* kollektívumképzővel ellátott török alakja.

Ezek azok az oguzok tehát, amelyek közül a szeldzsukok kiváltak. A szeldzsuk hagyomány szerint a szeldzsukok ősapja Tutak, s annak fia Szeldzsuk volt. A szeldzsuk népnév tehát éppolyan dinasztikus eredetű elnevezés, mint az oszmánok neve Oszmán nevű uralkodójukról. Szeldzsuk összeütközésbe került feljebbvalójával, az oguz jabguval, és ekkor már mint *szübasi*, azaz a hadsereg feje, felvette az iszlámot, elfoglalta Dzsand városát, ott letelepedett törzsével, s rögtön barátságos kapcsolatba lépett a környező muszlim hatalmakkal, a Számánidákkal, majd a Karahanidákkal. Szeldzsuk fia, Arszlan már ott harcolt a karahanida seregben 992-ben Buhara elfoglalásánál. 1025-ben Arszlan és unokaöccsei, Csagri és Togril a nyugati karahanida uralkodó, Ali-tigin szolgálatába állottak. Mikor Mahmúd Gazneví legyőzte Ali-tigint, az Arszlan vezetése alatt álló szeldzsukokat Mahmúd Horászánba telepítette le, Csagri és Togril viszont Hvárezmbe menekült, ahol a hvárezmi sah a Gaznevidáknak volt vazallusa. A horászáni oguzok avagy türkmének sok bajt okoztak a civilizált gaznevida államnak rablásaikkal, így 1029-ben kitették szűrüket Horászánból. Az oguzok ekkor Azerbajdzsánba mentek, ahol a helyi fejedelmek használták fel őket egymás elleni harcaikban. Ezek az azerbajdzsáni oguzok a mai azeri törökök ősei. Ekkor a hvárezmi szeldzsukok vonultak Horászánba, az onnan Azerbajdzsánba távozott első oguz hullám helyére. Miután nem kaptak hivatalos bebocsátást és engedélyt a letelepedésre, Csagri és Togril erőszakkal szerzett érvényt akaratának. 1028–29-ben már Merv és Nisápúr, a két nagyváros hevert lábaiknál, majd Merv közelében, Dandanakánnál 1041-ben nagy csapást mértek Maszúd gaznevida seregére. Ezzel Horászán sorsa megpecsételődött: területe szeldzsuk kézre került, így a Gaznevidák visszaszorultak régi afganisztáni szállásterületeikre, illetve birtokaikra.

Ez időben Nyugat-Perzsiában a helyi perzsa eredetű Bujida-dinasztia volt uralmon (932–1055), akik bár siita muszlimok voltak, protektorátust gyakoroltak az ortodox szunnita bagdadi kalifátus fölött. Togril, a szeldzsuk uralkodó 1055-ben bevonult vér nélkül Bagdadba, s az egész kalifátus így ölébe hullott. Szinte hihetetlen, ahogy pár évtized alatt a hatalmas szeldzsuk impérium megszületett. A nomád hódítók mindig a legkedvezőbb történeti pillanatban léptek fel, s ez segítette őket a tüneményes történelmi sikerek útján. A 11. század közepén a bujida protektorátus már kellemetlenné vált a kalifátus számára, mivel nem tudta biztosítani a belső anarchia és az állandó nomád betörések felszámolását. Ily módon, ha vonakodva is, de beletörődtek, hogy valamilyen hatalom protektorátust gyakorol felettük, s most a nomád, de buzgó ortodox muszlim szeldzsukoktól a rend helyreállítását várták. 1058-ban a bagdadi kalifa a „Kelet és Nyugat Királya” címet ajándékozta Togrilnak, amely feljogosította őt, hogy az összes muszlim nép uralkodójának tekintse magát. Ezenkívül hivatalosan megkapta a *szultán* címet, melyet már eddig is viselt. Ez a pillanat volt tehát a Szeldzsuk Szultanátus hivatalos születése.

A Bujidák hadvezére, al-Baszászirí azonban nem nyugodott bele, hogy a kalifátusnak új urai vannak, s kapóra jött neki az ősi nomád széthúzás. Szövetkezett Togril unokatestvérével, Ibráhim ibn-Inállal, aki fellázadt Togril ellen. Visszafoglalták Bagdadot, letették a kalifát, s maga Ibráhim is siita lett, a bujida szövetség intencióinak megfelelően. Ekkor Togril nagy uralkodóhoz méltó megfontoltsággal cselekedett. Megosztotta ellenfeleit, először Ibráhimot verte le, majd al-Baszászirít. 1060-ban diadalmasan vonult be Bagdadba, s visszahelyezte jogaiba a száműzött kalifát. Méltán tűnhetett Togril kortársai szemében a kalifátus megmentőjének, az ortodox iszlám, a szunna igaz bajnokának. Ezzel a történeti fordulóval tényleg a Szeldzsuk Szultanátus lépett a perzsa emirátus helyébe, ettől kezdve a perzsák helyett mindig muszlim török népek, a szeldzsukok, majd később az oszmán-törökök voltak a muszlim arab területeknek, és egyben az iszlám szent helyeinek őrei, egészen az első világháborúig.

A nagy birodalomalapító Togril (akinek neve a madárnév *togril* ból ered, amely szót a magyarok is átvették *turul* formában: e madár volt az Árpád-nemzetség totemállata) 1063-ban halt meg, utóda Csagri fia, Alp-Arszlan lett (1063–1072). Uralkodása alatt tovább növekedtek a szeldzsukok által meghódított területek. Miután Irak és Irán már a kezükben volt, Kis-Ázsia és Arménia irányában támadtak. Az Araxesz folyó és a Felső-Eufrátesz vidékét rabolták, pusztították támadásaikkal. E betöréseknél kétféle türkmén csoporttal kell számolnunk, bár szétválasztásuk nem mindig könnyű a források alapján. Egyik részük „legálisan”, azaz a szultán engedélyével rabol, pusztít, a másik részük azonban törzsi vezetőikkel az élen saját szakállára portyázik. A nomád türkmének hódításainak egyedüli célja a rablás volt, s a szeldzsuk uralkodónak sem sikerült a nagyfokú önállósággal rendelkező nomád törzseket csak a „legális” rablások keretei közé szorítani. Vigyáznia is kellett jóindulatukra, hiszen a szeldzsuk hódítási sikerek egyedüli biztosítéka a nomád hadsereg volt.

1064-ben Ani, a régi örmény főváros került a szeldzsukok kezére, jóllehet már nem az örményektől, hanem a bizánciaktól, mivel nem sokkal azelőtt a bizánciak elfoglalták. Ily módon most már a nyugati nagyhatalom, Bizánc közvetlen közelébe került a terjeszkedő szeldzsuk állam. 1068-ban a grúzok ellen harcoltak, 1071-ben Szíria urát, az aleppói herceget kényszerítették behódolásra, aki siita s az egyiptomi Fátimida-dinasztia alattvalója volt.

Amikor Alp-Arszlan Egyiptomban volt, Rómanosz Diogenész bizánci császár érkezettnek látta az időt, hogy Arménián át megtámadja a szeldzsukokat. A támadás hírére Alp-Arszlan gyorsan a helyszínre vonult, s 1071 augusztusában a bizánciak és a szeldzsukok megütköztek Manzikert vagy más néven Malazgird városánál. A kortárs szerzők leírásából érződik a parázs légkör, mintha ők is érezték volna, hogy itt valami nagy jelentőségű történelmi csata folyik. A bizánci császár, a dicsőséges *vaszilevsz* abarbarok foglya lett. De Alp-Arszlan igazán nagylelkűen bánt fejedelmi foglyával, némi váltságdíj fejében szabadon engedte, de a határerődöket, melyeket a bizánciak az elmúlt ötven esztendő alatt foglaltak el, vissza kellett

szolgáltatniuk a szeldzsukoknak. Alp-Arszlan előtt hevert Anatólia kulcsa. Ebben a történeti helyzetben megszállhatta volna Kis-Ázsia nagy részét, mely védtelenül lett volna kiszolgáltatva a nomád hódítóknak. De Alp-Arszlan nyilván mást akart, Egyiptomra és birodalma védelmére gondolt, az ölébe hullott lehetőséget nem használta ki. De később, mint majd látni fogjuk, úgyis egész Kis-Ázsia a szeldzsukok birtoka lett. A manzikerti csata történelmi jelentősége így is óriási. Bebizonyította a nomádok fölényét a területeit már összetartani nem képes Bizánci Birodalom fölött, s ettől kezdve a türkmén rablócsapatok bármikor nyugodtan beléphettek Kis-Ázsia területére. Ezek után Alp-Arszlan keletre vonult, hadjáratot vezetett a Karahanidák ellen, de a manzikerti győző, az iszlám országok ura orgyilkos törő által 1072-ben meghalt.

Alp-Arszlan utóda fia, Malik-sáh lett, aki trónra léptekor még kiskorú volt, s a tényleges hatalom bölcs minisztere, a perzsa Nizám al-Mulk kezében nyugodott. Neve, mely az arab *malik* 'király' és a perzsa *sáh* 'uralkodó' összetétele, mintegy szimbolizálja, hogy a nomád türkmének hogyan váltak fokozatosan az arab-perzsa iszlám civilizáció részévé. Malik-sáh hosszú uralkodása (1072–1092) a belső konszolidáció ideje. Jelentős új hódítások már csak Szíriában és Arábiában történtek, s uralkodása idejére esett a szeldzsuk uralom kezdete Kis-Ázsiában. Malik-sáh unokatestvére, Szulejmán ibn-Kutulmis 1081-ben Iznikben (Nikaia, Nicaea) telepedett meg, s ez a város lett az anatóliai szeldzsukok központja. Bizánci hívásra jöttek be a szeldzsukok, s nomád szokás szerint a meghívást túl szívélyesen értelmezve ott is maradtak. 1097-től székhelyüket Konyába, az ókori és bizánci Ikonion (Iconium) városába tették át, s ettől fogva egészen 1302-ig urai voltak az ún. Iconiumi Szultanátusnak. 11. századi beköltözésük után, hosszú évszázadok alatt Anatólia teljesen eltörökösödött. A szeldzsukok után atöbb mint 600 esztendeig uralkodó Oszmán-dinasztia szervezte meg a török államot. A kis-ázsiai szeldzsuk és oszmán-török történelem azonban már külön tanulmány tárgya, ezen államok csak eredetükben kapcsolódnak Belső-Ázsiához.

A Szeldzsuk Szultanátus csúcspontját az 1090-es évekre érte el. Ekkor gyakorlatilag Ázsia összes muszlim területe, Indiától egészen Arábiáig az uralmuk alatt egy birodalomban egyesült. Ennél a pontnál álljunk meg egy percre, s nézzük meg, milyen volt ez a szeldzsuk állam, melyet nomád hódítók hoztak létre ősi kultúrterületeken, rátelepülve az elsősorban arab és perzsa népeiségre.

A nomád türkmének nyájaikkal, törzsi társadalmukkal és szokásaikkal együtt jelentek meg az arab–perzsa világban. Felmerül először is, hogy mennyien lehettek. Erre nézve nincsenek pontos adataink, de az biztos, hogy nagy számban jöhettek, több hullámban, s nemcsak a katonasággal kell számolnunk, hanem a család és az állatállomány is velük jött, tehát tényleges, nagy népmozgásról volt szó. Ennek ellenére nagy tömegben mindössze egy helyen, Azerbajdzsán területén telepedtek meg az oguz-türkmen törzsek. Ez az a hely, ahol mind a mai napig jelentős török népeiséget találunk. Itt kell megjegyeznünk, hogy a történelmi Azerbajdzsán a mai Azerbajdzsán Köztársaságot és az iráni Azerbajdzsánt egyaránt magában foglalta. Máshol csak türkmen töredékek telepedtek meg, Irán és Mezopotámia száraz és meleg klímája nem túlságosan kedvezett az állattartásnak, s a nomádokat nem nagyon vonzotta. Mindössze Khuzisztán, Farsz, a kurd hegyek és Szíria vidékére vonultak türkmen csoportok, ezek közül több mind a mai napig létezik és beszéli oguz-török nyelvét. Ezen kívül természetesen a városokban mindenütt török katonaság állomásozott.

A török elemet elsősorban a dinasztia és a katonaság képviselte. Ez a török csoport telepedett rá a hagyományos arab és iráni helyi adminisztrációra, anélkül hogy lényegében megváltoztatta volna. Mindössze a szokások egy felszíni rétegében hatottak a törökök, anélkül hogy a struktúra lényegét érintették volna. Sőt, ősi nomád szokáshoz híven, a civilizáció vonzerejébe került neofita nomád, minél hamarabb és teljesebben akart asszimilálódni az új közeghez. Akárcsak Kínában a nomád eredetű dinasztiák, úgy Iránban a szeldzsukok is mindenben a letelepedett civilizációhoz akartak

hasonulni. Buzgó muszlimok voltak és a perzsa kultúra bajnokai. Hivatalos nyelvük természetesen a perzsa lett, még a kis-ázsiai szeldzsukoknak is. Mi az a pár dolog, amelyet mégis őriztek nomád hagyományaikból? Elsősorban nyelvüket, melyet csak fokozatosan veszítettek el, a török–perzsa kétnyelvűség még sokáig fennmaradt. Öltözködésükben és hajviseletükben is hosszabb ideig éltek a török hagyományok. Bizonyos ősi nomád szokások is érvényben maradtak, így például az, hogy az íj és anyíl a hitelesség, a hitelesítés jele maradt. Ezt fedezhetjük fel a szeldzsuk pecséteken, az ún. tugarakon, melyeket az oklevelekre tettek. A *tugra* szó eredete ismeretlen a szeldzsukoknál, de megfelel a többi török népnél közsímet *tamgá* nak. A tamga eredetileg tulajdonjegy volt, mely felismerhetően utalt annak tulajdonosára. Később ezeket a tulajdonjegyeket, tamgákat az okiratokra írták vagy rajzolták rá, s ez szolgált a kibocsátó hitelességének megállapítására, függetlenül az aláírástól. A szeldzsuk tugarakon világosan felismerhető a nyíl és az íj. Ezekből a szeldzsuk tugarákból alakultak ki később az oszmán szultánok díszes, lepke alakú tugarái, melyek minden szultáni oklevelet ékesítettek.

A kezdetben egységes türkmén hadsereg, a nomád hagyományok legfőbb őre fokozatosan felhígult, újabb és újabb török hullámok révén török, de más nemzetiségű, iráni, örmény elemekkel is. A közigazgatás alapjául a gaznevida Horászán példája szolgált, a szeldzsuk közigazgatás nagy megszervezője Malik-sáh minisztere, Nizám al-Mulk volt. Végül is Irán és Mezopotámia területén a törökség mély gyökereket nem tudott eresztetni, csak töredék csoportokban maradt fenn a mai napig, Kis-Ázsiában azonban sikerült nekik az egész terület fokozatos eltörökösítése.

A Malik-sáh 1092-ben bekövetkezett halála utáni száz év az egyre növekvő anarchia és belső bomlás jegyében folyt le. A halálát követő trónvillongások után végül is a Szeldzsuk Szultanátus több területre esett szét. A tulajdonképpeni Perzsia Malik-sáh legidősebb fiának, Barkijaruknak a kezére jutott, de Horászánban legkisebb fia, Szandzsár lett a helytartó. A szíriai részeken Aleppó és Damaszkusz Barkijaruk unokatestvéreié, Tutus fiaié lettek, Kis-Ázsia pedig

Szulejmán ibn-Kutulmis fiának, Kizil-Arszlannak az uralma alá került. Lényegében tehát az eredeti kulturális egységek, az arab, a perzsa és a kis-ázsiai görög különváltak a hódító Szeldzsuk-dinasztia képviselőinek a kezében. A 11. század végére a kalifátus újra megerősödött, és a számára terheessé vált szeldzsuk protektorátust le akarta rázni magáról. Barkijaruk halála után (1105) abelső anarchia és a külső támadások következtében az iráni szeldzsuk birtokok egyre szűkebb területre szorultak össze. Lényegében csak az ún. *Irak Adzsamí*, azaz Perzsa Irak (Irán nyugati része) maradt meg nekik, míg *Irak Arabí*, azaz Arab Irak (Mezopotámia) végleg a bagdadi kalifátusé lett. Azerbajdzsán, Moszul, Farsz és más peremterületek különböző nagyurak, az ún. *atabek* ek uralma alá kerültek. A legyengült iráni szeldzsukoknak végül a Hvárezmi Birodalom adta meg a kegyelemdőfést: 1194-ben III. Togril szeldzsuk uralkodót legyőzték, és országát a Hvárezmi Birodalomhoz csatolták. De nem sokáig örülhettek a hvárezmieknak diadaluknak, mert már akkortájt születőben volt a félelmetes új belső-ázsiai nagyhatalom, a mongoloké, amely pár évtized alatt azután minden országot leseper a Csendes-óceántól egészen a Kárpát-medencéig.

De mielőtt végleg búcsút mondanánk az iráni szeldzsukoknak, meg kell emlékeznünk Malik-sáh legkisebb fiának, Szandzsárnak az országáról, ahol a 12. század első felében sikerült valamit, ha csak rövid időre is, a régi szeldzsuk nagyságból helyreállítani. Országának, Horászánnak székhelye Merv városa volt. Ebből a központból indult hódításaira, amelyek pár évtizedre kitágították birodalma határait. 1102-ben sikerült atranzsoxianai Karahanidákat hódolásra bírnia, majd 1117-ben az afganisztáni Gaznevidák is erre a sorsra jutottak. Hvárezm anektálása sem váratott magára sokáig. Hvárezm azonban nem sok örömet okozott Szandzsárnak, mert sahja minden alkalmat megragadott, hogy a szeldzsuk fennhatóságot lerázza magáról. 1141-ben az új keleti hódítók, a karakitajok foglalták el fegyverrel Transzoxianát, s ezt használta ki Atsziz hvárezmi sah, hogy fellázadjon Szandzsár ellen, betörjön Horászánba, és elfoglalja a védtelen Mervet és Nisápúrt. Szandzsár azonban visszatért, kiverte Horászánból a hívatlan vendéget, és újra maga alá gyűrte Atszizt. De nem sokáig pihenhetett babérjain

Szandzsár. 1153-ban a nomád oguzok Balh környékén fellázadtak, s Horászánt fosztogatták. Mikor 1154-ben Szandzsár meghalt, birodalma lényegében a teljes felbomlás állapotában volt, a nomád türkmének újabb inváziójának esett áldozatul, végül egész Horászánt Hvárezm kebelezte be. A szeldzsukok mindössze Kis-Ázsiában érték meg az eljövendő 13. századot, s csak 1302-ben váltotta fel őket az új, szintén oguz eredetű dinasztia, az Oszmán-ház uralma.

A szeldzsukok tehát nem tudták igazán tartós politikai egységgé szervezni a közel-keleti arab–perzsa világot. Mintegy 150 éves uralmuk (kb. 1050–1200) után e terület újra a teljes politikai anarchiába süllyedt vissza, s csak a mongol hódítás hozott majd újra vérrel szerzett rendet a Földnek ezen a táján. Ha meg kellene vonnunk a szeldzsuk uralom mérlegét, megállapíthatjuk, hogy sok-sok kultúrterület vált földművelésre alkalmatlan steppévé a gyakori nomád betörések miatt. Ugyanakkor a Közel-Kelet etnikai képe nagymértékben átformálódott. Azerbajdzsán és Kis-Ázsia eltörökösödésének folyamata elkezdődött, s az arab–iráni világ más helyein is kisebb-nagyobb török töredékek telepedtek meg. De ezen túlmenően jelentős oguz-türkmen elem olvadhatott bele a helyi arab, illetve perzsa lakosságba is. A szeldzsukok történeti útja a nomád hódítás tipikus példája a Közel-Keleten. A nomád meghódít egy ősi kultúrterületet, letelepszik, a régi közigazgatásra épülve megszervezi államát, beolvad, majd a letelepült nomádok saját sorsosai, az újabb nomádok döntik meg. A szeldzsukok uralmát is saját testvéreik, az oguzok döntötték meg. 1153 után nagy, masszív türkmen betelepülés történt az Amudarjától délre, a mai Türkmenisztánba. Horászán rövidesen Hvárezm része lett, Turkesztán pedig a karakitajoké. A Dzsingisz felléptéig lévő mintegy fél évszázad alatt, a 12. század második felében e két hatalom osztozott Belső-Ázsia középső, hatalmas területén, s Dzsingisz kán mongoljai e két birodalommal találták magukat szemben nyugati terjeszkedésük során.

BIBLIOGRÁFIA

SINOR 287–290.

Az oguzokról a legfontosabb monográfia török nyelven: F. SÜMER, *Oguzlar (Türkmenler)*. Ankara, 1972 2. – Hasznos bevezetések: O. PRITSAK, *Der Untergang des Reiches des Oguzischen yabgu*. In: *Mélanges Fuad Köprülü*. Istanbul 1953. 397–410; P. B. GOLDEN, *The migrations of the Oguz*. *Archivum Ottomanicum* 4(1972), 45–84.

A szeldzsukok előtti Iránra: B. SPULER, *Iran in frühislamischer Zeit. Politik, Kultur, Verwaltung und öffentliches Leben zwischen der arabischen und der seldschukischen Eroberung 633 bis 1055*. Mainz, 1952. – A szeldzsuk kori Iránra a legjobb összefoglaló munka: *The Cambridge History of Iran*. 5. *The Saljuk and Mongol periods*. Ed. by J. A. BOYLE. Cambridge, 1968.

A kis-ázsiai szeldzsukokra: V. GORDLEVSKIJ, *Gosudarstvo sel'dzukidov Maloj Azii*. Moskva–Leningrad, 1941; C. CAHEN, *Pre-Ottoman Turkey. A general survey of the material and spiritual culture and history c. 1071–1330*. London, 1968.

I. KAFESOGLU, *Seljuks*. In: *A History of the Seljuks. Ibrahim Kafesoglu's Interpretation and the Resulting Controversy*. Ed. G. LEISER. Carbondale–Edwardsville, 1988. 21–136; S. G. AGADZANOV, *Gosudarstvo sel'dzukidov i Srednaja Azii v 11–12 vv*. Moskva, 1991.

The Art of the Seljuqs in Iran and Anatolia. Ed. R. HILLENBRAND. Costa Mesa, 1994.

O. PRITSAK, *The Turcophone Peoples in the Area of the Caucasus from the Sixth to the Eleventh Century*. In: *Il Caucaso. Cerniera fra culture dal Mediterraneo alla Persia (Secoli 4–11)* I. Spoleto, 1996. 223–245 (Settimane di studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo 43).

A. G. C. SAVVIDES, *Byzantines and the Oghuzz (Ghuzz)*. In: *Byzantium and its Neighbours from the mid-9th till the 12th*

Centuries. Ed. VAVRINEK. Praga, 1993. 147–155 (Byzantinoslavica 54, 1).

3. Karakitajok

A kitaj eredetű észak-kínai Liao-dinasztia uralmának, mint láttuk, 1125-ben egy újabb nomád hódító, a dzsürcsi vetett véget, amely Kin dinasztikus néven jó száz évig volt Észak-Kína ura. A kitajok nagy része már pár évvel a végleges összeomlás előtt fokozatosan behódolt a terjeszkedő dzsürcsi ellenségnek, de egy részük az uralkodó jelü törzsből származó Tasi herceg vezetésével nyugati vándorútra kelt. Pár évtized alatt meghódították egész Turkesztánt, s Hvárezmet is adófizetőjükké tették. Birodalmukat a muszlim források *karakitaj*, azaz 'fekete kitaj' néven emlegetik, míg a kínaiak *Szi Liao* nak, azaz 'Nyugati Liao'-nak nevezik őket mint a kitaj Liao nyugatra menekült ágát. A karakitaj birodalom majdnem száz évig állt fenn, míg a najmanok 1211-ben megdöntötték. A nagymértékben sinizált kitajoknak a muszlim török–iráni világra való rátelepülése, sajátos állama ritka történeti konstellációt hívott létre, s ez mindenképpen a történész nagyfokú érdeklődésére tarthat számot.

Jelü Tasi kitaj herceg, akinek életútja bővelkedni fog drámai mozzanatokban, a kitaj arisztokratáknak kijáró kettős, kitaj és kínai nevelésben részesült. Már fiatalon kiváló lovas és harcos, többször küzd a kínai Szung-dinasztia ellen délen. De az északi barbár ellenség, a dzsürcsi egyre nagyobb veszélyt jelentett a kitajok számára. Mikor az utolsó kitaj császár, Tienci a dzsürcsi támadások elől nyugatra menekült, Jelü Tasi, aki ekkor már fontos katonai posztokat töltött be, Csun herceget tette a trónra, aki hamar meghalt, s Csun felesége lett a régens. Mikor az asszony is kénytelen volt a dzsürcsi támadások elől elmenekülni, Tienci kivégeztette. Komoly szemrehányásokat tett Tasinak, hogy Csun herceget emelte a trónra, míg ő élt. Tasi bátran megvédte tettét, hivatkozván arra, hogy a császár elmenekült, és egyedül hagyta népét. Tienci most még megbocsátott Tasinak, de nemsokára végleg szakítani fognak egymással. Tienci a dzsürcsik ellen nagy hadjáratot akart szervezni az elvesztett területek visszaszerzésére. Tasi ekkor megint bátran

kritizálta a császárt, felrótta neki, hogy ez ideig csak hátrált, engedett az ellenségnek, most pedig meggondolatlanul, kellő felkészültség nélkül akar támadni. Miután nem tudta lebeszélni a császárt a hadjárat tervéről, betegséget színlelve nem vett részt benne. Ekkor már úgy érezte, nem maradt más választása, csak a lázadás.

A kínai leírások alapján tehetséges államférfi képe bontakozik ki előttünk, aki mindent megtett a dinasztia süllyedő hajójának megmentésére, de amikor a hajót teljesen ellepték a hullámok, kénytelen volt a vízbe ugrani, s a menekülés útját választotta. Miután két magas rangú kitajt eltett az útjából, akik valószínűleg nem akartak részt venni mozgalomban, 1124-ben királlyá kiáltotta ki magát, majd maroknyi támogatójával észak felé vonult. Átkelt a Kara-müren folyón, majd találkozott a fehér tatárok népének (kínai *po tata*) uralkodójával, aki barátságosan fogadta, és lóval, tevével, juhval látta el. Ezután nyugatnak vonult, s átkelve a Góbi sivatagon Délnyugat-Mongóliába érkezett, ahol felvette a *gürkán* uralkodói címet. A *gürkán* cím első felében a török-mongol *kür/gür* 'egész, teljes' szót ismerhetjük fel, melyet megtalálunk később a mongol kereitek uralkodójának címében, sőt Timur Lenk titulusi között is. Mind a kínai, mind a muszlim források a *gürkán* szót 'egyetemes kán'-nak fordítják.

Közben 1125-ben a Liao-dinasztia végleg megbukott, Tiencit a dzsürcsik elfogták. 1129-ben Jelü Tasi érkezettnek látta az időt, hogy a vezetése alatt összegyűjtött lázadó elemeket egybefogja. Összehívta a hét tartomány és tizennyolc törzs vezetőit, s ismertette velük tervét. Ezek a törzsek, akik között ott találjuk az ongiratokat, merkiteket, tangutokat stb., az egykori Liao-birodalom északnyugati részén lévő népeket foglalhatták magukba, akiket már Jelü Tasi szervezett friss birodalmában kínai mintára tartományokba (kínai *csou*). A kínai forrás (*Liao si*) hatásos fiktív beszédet ad Tasi szájába: „őseim hatalmas birodalmat alapítottak, és sok megpróbáltatást kellett átélniük. Kilenc császár uralkodott egymást követően benne, kétszáz évig. Most pedig a Kinek, akik dinasztiánk alattvalói, lemészárolják népünket és lerombolják városainkat. Császárunk, Tienci szégyenteljesen menekülni

kényszerült, és elhagyta a birodalmat, miután állandó szorongatások között volt. Ügyem igazságában bízva azért jöttem most, hogy segítségetek kérjem közös ellenségünk kiirtásához és birodalmunk visszaállításához. Biztos vagyok benne, hogy együtt éreztek nagy bánatunkban. Hát elnézhetitek lelkiismeretfurdalás nélkül védőszellemeink templomainak elpusztítását? Biztos, hogy segíteni fogjátok császárokat és atyákat, és nem fogtok könnyen tekinteni népünk nyomorúságára!” Tasinak ezután több mint 10 000 harcos állt rendelkezésére, s elkezdhetette nagy terve valóra váltását: nyugatra akart vonulni, az ottani népeket szövetségre bírni, hogy majd így megsokszorozott erővel kezdhesen hozzá ősei földjének visszafoglalásához.

Egy fekete bikát és egy fehér lovat áldozott az Égnek és a Földnek, valamint őseinek, s elindult nyugatra. Először a kanszui ujugurokhoz küldött levelet, amelyben arra emlékeztette őket, hogy őse, a birodalomalapító Tajci, mikor a Mongóliában levő ősi ujugur szállásterületeket meghódította, nagylelkűen felajánlotta a kanszui ujuguroknak, hogy telepedjenek vissza régi hazájukba, de azok ezt udvariasan elhárították. Most ő kéri őket, hogy engedjék átvonulni területeiken nyugati irányban. Az ujugur uralkodó barátsággal fogadta Tasit, lóval, állatokkal ajándékozta meg, lényegében behódolt neki. Agürkán tehát elindult nagy nyugati hadjáratára. Az Emil folyónál ott, ahol a hasonló nevű város jött létre később, rövidebb időre megálltak. Tasi ekkor már a keleti Karahanidák közvetlen közelében volt. A balaszaguni karahanida uralkodó éppen a karluk és kangli törzsek lázadásával bajlódott, és behívta a karakitajokat, akik a segítség fejében vazallusukká tették, s ezt a degradálást az *ilek-i türkmén* cím adományozásával juttatták kifejezésre. Balaszagunt egyben fővárosává emelte Jelü Tasi. Nemsokára Kásgár és Hotán is a karakitajoké lett, így az ujugurok és a keleti Karahanidák területén létrejött a karakitaj állam.

Tasi ekkor úgy látta, hogy eljött az idő ígéreteinek és terveinek végrehajtásához. Megszilárdítva hatalmát nyugaton, visszafordult keletre, hogy ősei földjét visszaszerezze. 70000-es lovassereget indított keletnek Mongólia irányában, de a több ezer kilométeres út s

a természeti csapások és nehézségek óriási pusztítást vittek végbe az ember- és az állatállományban. Jelü Tasinak keserűen kellett belátnia, hogy dédelgetett tervét, az ősi föld visszafoglalását fel kell adnia. A kínai forrás ezt a lakonikusan tömör sóhajt adja szájába, csapatai pusztulása hallatán: „Az Ég nem kedvez nekem, ez az akarata.” De úgy látszik, hogy tervei megghiúsulása láttán sem omlott össze ez a kiváló vezető. Belenyugodván a változtathatatlanba, újonnan szerzett birodalmát erősítette tovább, nyugati irányban jelentős hódításokkal bővítette. A nyugati, transzoxianai Karahanidák ekkor a horászáni szeldzsuk szultán, Szandzsár vazallusai voltak. A gürkán először Ferganát és környékét hódította meg, majd Szamarkand felé fordult. Az ottani karahanida uralkodónak sok baja volt az állandóan lázongó nomád karlukokkal, akik ezúttal a karakitajok segítségét kérték. Szamarkand viszont feletteséhez, Szandzsár szultánhoz fordult. Az összecsapás elkerülhetetlennek látszott. A gürkán Szandzsárhoz fordult levélben, s kérte, hogy a karlukokkal legyen elnéző. De Szandzsár elutasította a gürkán kérését, sőt felszólította, hogy vegye fel az iszlámot. A konfrontációra rövidesen sor került; Szamarkand mellett, Katavánnál ütköztek meg a karakitajok és a szeldzsukok–Karahamidák. 1141-ben Szandzsár megsemmisítő vereséget szenvedett, még Szandzsár felesége és sok magas rangú ember is karakitaj fogságba került. Egész Transzoxiana Tasi lábainál hevert, a Karakitaj Birodalom egész Turkesztán urának mondhatta magát, a hvárezmi sah is sietett a karakitajoknak adófizetési készségét felajánlani. Nemsokára, 1143-ban Jelü Tasi, a kalandos sorsú kitaj herceg, egy nagy birodalom megteremtője húsz éves uralkodása után megtért ősei szelleméhez.

Rövidesen nagy egyéniségéhez méltó legenda szövődött köréje a messzi középkori keresztény világban. Freisingi Ottó mondja el világkrónikájában, hogy a szíriai Gabula püspöke 1145-ben járt látogatóban Itáliában, s beszámolt arról, hogy Perzsián túl van egy keresztény ország, melynek uralkodója és főpapja egy János nevű pap. Ez megtámadta a médeket és perzsákat, akiknek vezérei a *Saniardi* testvérpár voltak, s nagy győzelmet aratott fölöttük. Ezután egészen Mezopotámiáig hatolt el, fel akarta szabadítani a szent

várost, Jeruzsálemet a muszlimok uralma alól, majd visszatért Keletre. Hatalmas szenzációt keltett a hír a korabeli keresztény Európában, krónikáról krónikára terjedt János pap keresztény országáról a hír, aki keletről támadja majd meg amuszlimokat, és segít a szent helyek felszabadításában. Ha lehántjuk a legendás elemeket a „János pap országa” történetről, a karakitajoknak Szandzsár szeldzsuk szultán fölött aratott győzelme áll előttünk. A legenda *Saniardi* neve világosan utal Szandzsárra, ami pedig e keleti ország kereszténységét illeti, a nesztoriánus kereszténységről van szó. Maguk a karakitajok nem voltak keresztények, de birodalmukban sok nesztoriánus keresztény élt, így például a török–mongol najman és kereit nép. A nesztorianizmus egy 5. századi bizánci eredetű keresztény eretnek irányzat, melynek követői az üldözések elől először Perzsiában találtak menedékre. Perzsia arab meghódítása és a szászánida állam bukása után a 7. században továbbterjedt a tan keletre, egészen Kínáig, és közben sok török s mongol nyelvű nép vált követőjévé. A 8–9. században az ujjurok körében is terjedt, majd a 9–10. században a Karahanida Birodalom területén keletkeztek nesztoriánus közösségek. Kásgárban nesztoriánus püspök is székelt. Minderről az ázsiai kereszténységről semmit sem tudtak a korabeli Európában, ezért hatott a szenzáció erejével a szíriai Gabula püspöke által szárnyra bocsátott legendás hír.

Jelü Tasi halála után a kínai források szűkszavúan tájékoztatnak az egyes karakitaj uralkodókról, míg a karakitajok végnapjairól viszonylag bővebb forrásanyaggal rendelkezünk. A kínai források röviden csak annyit jegyeznek meg, hogy az utolsó gürkánt, aki 34 évig uralkodott, 1211-ben elfogta vadászat közben Kücsülüg najman vezér, sbeleült a karakitaj örökségbe. Az utolsó gürkánt nagy tiszteletben tartotta, s mikor az két év múlva, 1213-ban meghalt, magva szakadt a Liao-háznak. A muszlim források lényegesen egészítik ki a kínaiakat. Dzsingisz mongoljai Tajjang najman vezért megölték harcban, s Tajjang fia, Kücsülüg népe egy részével nyugatra menekült. Szövetséget kötött a merkitekkel, de Dzsingisz az egyesített najman–merkit haderőt is szétverte. Ekkor Kücsülüg a karakitajokhoz húzódott, ahol barátságosan fogadták, sőt a gürkán

egyik lányát feleségül is kapta. De miután szétszóródott népe bebocsátást kapott a Karakitaj Birodalomba, szövetkezett Mohamed hvárezmi sahhal és Oszmánal, Szamarkand uralkodójával, akik akkor még mindketten karakitaj alattvalók voltak. Mikor a hvárezmiek győzelmet arattak a Talasznál, Kücsülüg detronizálta apósát s átvette a hatalmat. Ezek után Kásgárt és Hotánt foglalta el, ezek a városok ugyanis nem támogatták Kücsülüg uralmát. Kücsülüg, aki maga nesztoriánus keresztény volt, majd a gürkán lányával kötött házassága után buddhista lett, most az iszlám kíméletlen üldözőjének bizonyult. Nem csoda, hogy éppen ezen a ponton tudták pár év múlva a mongolok megfogni, s a pár éves najman uralomnak véget vetni. Dzsingisz kán Dzsebét, a híres mongol tábornokot küldte a najmanok ellen. Dzsebe vallási türelmet hirdetett, s így a maga oldalára tudta állítani Kücsülüg muszlim alattvalóit. Rövidesen a najmanok országa a mongolok kezében volt, s 1217-ben az elfogott Kücsülügöt lefejezték.

A száz évnél is rövidebb ideig fennállt Karakitaj Birodalom rendkívül érdekes történeti jelenség, mely előjele annak a politikai változásnak, amely a 13. században a mongolságot helyezi az eurázsiai steppevidék történeti főszereplőjévé. A kitaj is mongol nyelvű nép volt, s személyükben, bár 200 év erősen sinizáló hatása nem múlt el nyomtalanul, a mongolság először jelent meg Belső-Ázsia középső, elsősorban iszlám vallású török és iráni lakosságú területein. Nézzük meg most közelebbről a Karakitaj Birodalom jellegét, összetett gazdasági és politikai képét.

Először is a területre vessünk egy pillantást. Nyugaton egészen az Amu-darja folyóig ért, Hvárezmmel érintkezett. Hvárezm csak laza függésben volt a karakitajoktól, meghatározott évi adót fizetett. Délen a turkesztáni városok képezték határát (pl. Hotán stb.), keleten a Szi-Hia Birodalommal, a tangutok országával volt határos. Északkeleten a najmanok török eredetű, de mongol nyelvűvé lett törzsszövetsége helyezkedett el, a najmanoktól távolabb északra a kргызek éltek. Északon az erdős régióig húzódott a karakitaj terület. A Karakitaj Birodalom tehát Belső-Ázsia közepét foglalta magába, a történelmi Turkesztánt.

A nem túl nagy létszámú hódító karakitajok képviselték a mongol etnikai elemet. Ők a népesség csak elenyészően kis százalékát tehették ki, s lényegesen nem befolyásolhatták a terület etnikai képét. A turkesztáni városokban ősidők óta iráni nyelvű lakosság élt, s ezek a városok egészen napjainkig fennmaradtak Szamarkandban, Buharában, Taskentben és más városokban. Balaszagun, a karakitajok fővárosa környékén nomád karluk törzsek éltek, Kásgárban, Hotánban, Szamarkandban és környékén pedig a török Karahanidák, akik a félig letelepedett nomádokat képviselték. A Tarim-medence keleti városállamaiban, így elsősorban Turfánban a 9. században idetelepült ujugurok laktak, akik már szinte teljesen magukba olvasztották az ősi indoeurópai tohar és iráni lakosságot. E rendkívül tarka etnikai konglomerátumban a kis létszámú hódító karakitajok elsősorban Balaszagun környékén húzódtak meg.

A Karakitaj Birodalom gazdasági élete a letelepült és nomád gazdaság kettősségén alapult. A hódítók az elfoglalt ősi kultúrterületek hagyományos gazdaságát nem érintették, az állandó rablás és pusztítás, amely az oguzok és türkmének iráni és közel-keleti szereplését jellemezte, a karakitajok esetében nem állt fenn. Ők „kulturáltabb” hódítók voltak, s kesztyűs kézzel bántak a meghódított terület népével. Az oázisokban levő falvak, kisebb települések környékén a mezőgazdaság virágzott, a nagyobb városok a kézműipar s a kereskedelem központjai voltak. A mezőgazdaságot a régi időkre visszanyúló öntözéses gazdálkodás jellemezte. A folyók vizét a szántóföldekre vezették, s így elérték, hogy minden évben volt termés, és sohasem volt éhínség. A turkesztáni oázisok mezőgazdaságáról elragadtatott hangon emlékeznek meg a korabeli muszlim kútfők. Részletesen leírják például a Zarafsán folyó völgyében lévő öntözéses gazdálkodást, s értesülhetünk róla, hogy a gyapot, szőlő, alma, hagyma, dinnye voltak a legelterjedtebb kultúrnövények.

A letelepült lakosság életében is szerepet játszott az állattartás, különösen a ló, a szarvasmarha és a tevé. Az utóbbi, különösen az egypupú, a karavánutak nélkülözhetetlen állata volt. A karakitajok Liao mintára továbbra is kínai feliratos pénzt verettek a maguk

számára, de az alávetett muszlim területeken mindenütt meghagyták az arab betűs hagyományos pénzverést.

Turkesztán városai a kereskedelem nagy központjai voltak, ahol a legkülönbözőbb kereskedők laktak vagy fordultak meg. A Kínával való kereskedelemben igen nagy szerepet játszottak a kelet-turkesztáni ujugurok, akik a Tangut Birodalmon áthaladva érték el a Középső Birodalmat. Szamarkandban és Hívában, Hvárezm fővárosában például igen nagy zsidó kereskedőkolónia is élt.

A karakitaj hódítók a hagyományos nomád gazdálkodást folytatták, mely az állattartáson alapul, s vadászattal egészül ki. Nem laktak városokban, s fővárosuk is Balaszagun mellett helyezkedett el, valójában egy nagy kiterjedésű sáttábor volt. Ha pártolták is a városi kultúrát, akárcsak a Karahanidák, tehát elindultak a civilizálódás útján, ők maguk nem nagyon vettek részt benne. A meghódított területek lakosságával elsősorban az adóztatás kapcsolta őket össze, s ez már átvezet bennünket a karakitaj államszervezet kérdéséhez.

Mint emlékezhetünk, Észak-Kína államszervezetét a hódító Liaodinasztia a nomád és letelepült lakosság kettős felosztásával hozta létre. Ez a kettősség, ha nem is olyan következetesen, de végigvonul a Karakitaj Birodalom szervezetén is. A fővárosban, Balaszagunban székelő központi kormány felépítése a Liaodinasztia hagyományán alapult. Ez a központi kormányzat azonban csak a Balaszagun környékén elhelyezkedő nomád karakitajok fölött gyakorolt közvetlen hatalmat, az összes többi terület a helyi közigazgatás kezén maradt. Így például egész Transzoxiana, Szamarkand központtal, a Karakitaj Birodalmon belüli vazallus állam volt. Bár helyi uralkodó ült Szamarkandban, de őt bármikor le lehetett váltani, ha karakitaj szempontból nem volt megfelelő. A gürkántól kapta a szamarkandi uralkodó hatalma jelvényeit, a kínai hagyományra visszamenő ezüsttáblát, a *pajcé* t és a pecsétet.

Mint minden nomád állam, a karakitaj is fő feladatának a pénzügyi ellenőrzést, azaz a meghódított területek adóztatását tartotta. Az adót háztartások után vetették ki egy évre, s az adó beszedését és

elküldését minden városban az uralkodó kiküldöttje ellenőrizte, akinek perzsa neve *sahna/sihna*, török neve pedig *baszkak* volt. A mongol korban különösen nagy jelentőségre tettek szert az uralkodói hatalomnak e képviselői, akiket akkor már mongol terminussal *darugá* nak neveztek.

Az államhatalmat a hadsereg tartotta fenn, mely tipikus, könnyűlovasságra építő, mozgékony nomád hadsereg volt. A meghódított területeken nem volt karakitaj katonai jelenlét; leszámítva a *sahná* nak kis fegyveres kíséretét, a karakitajok csak Balaszagun környékén állomásoztak. De ha lázadás tört ki, rögtön ott termelt a katonaság, s minden kételyt eloszlatozott, ha valaki elfelejtette volna, hogy karakitaj uralom van. A meghódított muszlim területeken sok utazó alig vette észre a karakitaj uralmat, hiszen katonailag nem voltak jelen, s a gazdasági és kulturális életet is érintetlenül hagyták. A lázadás nyílt jelének számított azonban már az is, ha a pénteki imába valamilyen más uralkodó nevét foglalták, és a helyi arab feliratos pénzre nem a helyi uralkodó, hanem mondjuk a hvárezmi sah neve került. Ilyenkor nem késlekedtek a karakitajok sereget küldeni és rendet teremteni. Nyílt lázadásnak számított az is, ha az uralkodói hatalom képviselőjét, a *sahná* t megölték, mint például 1209-ben a kocsói ujugurok tették az ottani karakitaj felügyelővel.

A Karakitaj Birodalom etnikai és gazdasági komponenseinek összetettsége kulturális téren, a nyelvhasználat és vallás terén is megmutatkozott. A Liao-kultúra kettőssége tovább élt a karakitajoknál is, s az előkelő ifjak kettős, kitaj és kínai nevelést kaptak. A hivatalos nyelv a kínai volt, bár egy irat sem maradt fenn. De a meghódított terület népességével való érintkezésben a perzsa és az ujugur nyelvet is használták. Vallási téren a karakitajok alapvetően őseik hitét vallották, felszínes buddhista elemekkel keverten. A meghódított török és iráni nyelvű népek az iszlámot követték, de jelentős területek hódoltak a nesztoriánus kereszténységnek is. Kásgárban püspökségük volt, s komoly központjuk volt a Csu folyó környékén is. Innen és e korból rendkívül érdekes török nyelvű nesztoriánus sírfeliratok maradtak fenn. A

karakitajok vallási politikáját a régi nomád szokás szerint a tolerancia jellemezte.

BIBLIOGRÁFIA

SINOR 248–249.

E. BRETSCHNEIDER, *Mediaeval researches from Eastern Asiatic sources* I. London, 1910. 208–235 (kínai források angol fordítása); K. H. MENGES cikke (619–674) a karakitajokról WITTVOGEL–FENG könyvében (I. a „Kitajok és dzsürcsik” c. rész bibliográfiáját).

A „János pap”-legendáról: F. ZARNCKE, *Der Priester Johannes* I. Abhandlungen der philologisch-historischen rolee der königlich sachsichen Gesellschaft der Wissenschaften 7(1879), 827–1030; II. uo. 14(1883), 1–186; V. SLESSAREW, *Prester John, The Letter and the Legend*. Minneapolis, 1959.

4. Hvárezm

Már a szeldzsuk és a karakitaj történelem során is többször esett szó Hvárezm államáról, amely a 12. században lépett a történelem előterébe. Hvárezm, vagy modern perzsa kiejtéssel Horezm, az Araltótól délre elhelyezkedő területet foglalja magában, lényegében az Oxus/Amu-darja alsó folyásának vidékét, ahol termékeny oázisok húzódnak, míg a folyótól távolabb mindenütt sivatagos táj található. Régi iráni terület ez, a neve is iráni eredetű, már az Avesztában és az óperzsa feliratokon (Kr. e. 5. század) is előfordul. A 7. század végétől fokozatosan Hvárezm és Transzoxiana is az iszlám világ része lett. A 10. században az arab geográfusok (Isztahrí és Ibn Haukál) részletes leírásokat közöltek Hvárezm virágzó muszlim országáról. Fővárosa ekkor Kath, amely az arabok által Dzsajhúnnak nevezett Amu-darja északi partján feküdt. Második legnagyobb városa Dzsurdzsánijja vagy Ürgencs, az Amu-darja bal partján helyezkedett el, a mongol korban ez lett Hvárezm fővárosa. Nem messze Ürgencstől találjuk Híva városát, mely jóval később, a 16. századtól kezdve a Hívai Kánság székhelye volt. Hvárezm területe a 7. századtól kezdve a kínai forrásokban is e néven

szerepel. Nem kétséges, hogy Hvárezmnek óriási szerepe volt a nemzetközi kereskedelmi forgalomban. A Bizáncból, Iránból és Kínából jövő kereskedelmi utak találkozáspontján feküdt, s a tőle északabbra elhelyezkedő steppei népekkel is élénk kereskedelmet folytatott. A 7–8. századtól egyre több török elem telepedett be Hvárezmbe, bár a városlakók zöme továbbra is iráni maradt. Az ürgenci Mámúnida-dinasztia (995–1017), majd a Gaznevidák (1017–1034) rövid uralma után a szeldzsukok vették át a hatalmat. A szeldzsukok hvárezmi helytartóik útján kormányoztak, s ezek közül a török (feltehetően oguz) Anús-tigin 1077 tájt lett helytartó. Utódai már felvették a *Hvárezmsah* címet, és bár a szeldzsukok adófizetői voltak, sokszor igyekeztek kibújni a szeldzsuk fennhatóság alól. Láthattuk, mennyi baja volt Szandzsár szultánnak Atsziz hvárezmi sahhal. Szandzsár halálával, 1154-ben az egész iráni világra anarchia borult, megszűnt a szeldzsukokéhoz hasonló erős központi hatalom, a szeldzsukok egyedüli örökösének Hvárezm érezhette magát. A 12. század második fele Hvárezm fokozatos felemelkedésének az ideje. Egészen rövid időre egy nagy Hvárezmi Birodalom jött létre, melyet mielőtt még kivirágzott volna, Dzsingisz hadai elsöpörtek a föld színéről. A szeldzsukok bukása után még nem érkezett el a teljes önállóság ideje, mivel az új keleti hódítók, a karakitajok tették a hvárezmieket adófizetőiké.

1172-ben meghalt II-Arszlan sah, s két fia, Aláaddín Tekes és Szultán-sah kezdte meg élethalálharcát a trónért. Tekes a karakitaj protektor segítségét kérte, és sikerült is ily módon öccsét maga alá gyűrnie, aki Észak-Horászán kormányzója lett. De ekkor fejébe szállt a dicsőség, és azt hitte, hogy elérkezett az ideje a karakitaj hatalom lerázásának. Az adó begyűjtésére érkezett karakitaj követet, annak állítólagos hetyke modoráért megölette, s ez egyértelmű kihívást jelentett a karakitajokkal szemben. A karakitajok akkor Szultán-sahot támogatták, és segítségükkel Szultán-sah el is foglalta egész Horászánt, mely már évtizedek óta az oguz törzsek keltette anarchia állapotában élt. De Hvárezmből nem sikerült Tekest kiűzni, s mikor 1193-ban Szultán-sah meghalt, Tekes Horászánt ismét a birodalomhoz csatolhatta. A következő évben, 1194-ben, mint arról a szeldzsuk történelem során szó volt, III. Togril, az utolsó szeldzsuk

uralkodót Nyugat-Iránban leverte Tekes, s így egész Hvárezm és Irán egy kézben egyesült.

Teke fia, Aláaddín Mohamed 1200-tól 1220-ig uralkodott Hvárezmben, s alatta lett az ország igazi nagyhatalom. Élete nagy hódítása, amivel lényegesen kitágította birodalmát, a Gúrida állam megszerzése volt. A Gúridák a 12. század második felében a Gaznevidákat felváltó dinasztia volt. A Gúridákkal, akik nevüket az afganisztáni Gúr hegységről kapták, ahol lázadó mozgalmakat elindították, egy afgán, tehát helyi iráni uralkodóház került Afganisztán élére. A török eredetű Gaznevidák több mint két évszázados uralma leáldozott. A Gaznevidák először pandzsábi területeikre szorultak vissza a tulajdonképpeni Afganisztánból, majd hamarosan ez is a Gúridák kezére került. A Gúridák a 12. század végére a Gangesz medencéjét is magukénak mondhatták; a helyi indiai maharadzsa egymás után hódoltak be nekik. A Gúridák tehát sajátos iráni–indiai államot hoztak létre, mely formáció nem először és nem utoljára alakult ki a történelem során. Afganisztán földje önként kínál lehetőséget egy ilyen geopolitikai alakulat létrejöttéhez. Észak felől nyitva áll a nomád hódítók előtt, délkeleti irányban pedig India felé vezet az út. Sokszor szerezték meg nomád hódítók Afganisztánt, majd birodalmukat mintegy természetes irányban India felé tágították. Emlékezhetünk a Kusán Birodalomra, mely szintén egy iráni–indiai államalakulat volt, s most láthatjuk, hogyan jött létre még nagyobb kiterjedéssel a Gúridák állama. Bábúr, a timurida herceg a 16. században szintén északi irányból, Afganisztánból tört be Indiába és alapította meg a nagymogulok birodalmát.

A Gúrida expanzió ezután északnak fordult, és Hvárezmmel találta magát szemközt. 1204-ben becsaptak Hvárezmbe, Mohamed ekkor karakitaj segítséget kért és kapott. Hezaraszpnál nagy csatában verte le a betolakodókat, rögtön utána ellentámadásba lendült. Fegyverének útját a hadiszerecsé kísérte, s 1215-ig lényegében az egész Gúrida állam az övé lett, miután sorra foglalta el a jelentős városokat, Heratot, Gúrt, Gaznit. Nemsokára Szamarkand és Buhara is elpártolt a karakitajtól, s neki fizetett adót. Amikor Oszmán, az utolsó Karahanida uralkodó ellene fordult, bevonult Szamarkandba,

Oszmánt kivégeztette, s ezzel egész Transzoxianát birodalmához csatolta.

S ekkor, egy nagyhatalom születésének pillanatában, rögtön megjelent a bukás árnyéka. Még pár év és feltűnt a nagy mongol hódító, Dzsingisz kán, s elsöpörte Mohamed épphogy csak létrejött Hvárezmi Birodalmát. A tiszavirág-életű Hvárezmi Birodalomnak nem volt ideje megszerveződni, túl nagy volt a különbség az eltérő kulturális és politikai hagyományú birodalomrészek között. Így nem csoda, hogy könnyű prédaként hullott a világhódító mongol kezébe. Mohamed 1220-ban meghalt, s fiának, Dzsálaladdínnak sem sikerült már a mongol hullámot feltartóztatnia.

BIBLIOGRÁFIA

SINOR 285–286.

Két újabb monográfia: I. KAFESOGLU, *Harezmsahlar devleti tarihi (485–618/1092–1221)*. Ankara, 1984 2 (első kiadása 1956-ban); Z. M. BUNIJATOV, *Gosudarstvo Horezmsahov-Anusteginidov 1097–1231*. Moskva, 1986.

Horezm régi történetére és az ott folyó régészeti ásatásokra I. Sz. P. TOLSZTOV, *Az ősi Chorezm*. Budapest, 1950 (a szerző tudományos munkáinak népszerű változata).

Th. S. NOONAN, *Khwarazmian Coins of the Eight Century from Eastern Europe: Post-Sasanian Interlude in the relations Between Central Asia and European Russia*. AEMAE 6(1986), 243–258.

5. FEJEZET – BELSŐ-ÁZSIA NYUGATI NYÚLVÁNYA: A

KELET-EURÓPAI STEPPEVIDÉK

1. Onogurok és bolgárok

A belső-ázsiai steppevidék nyugati nyúlványát akkor hagytuk ott, mikor Attila halálával 453-ban a Hun Birodalom szétesett. A hun

törzsek egy része visszahúzódott a Fekete-tenger északi partvidékére. De nem sokáig lehettek itt zavartalanul, mert pár év múlva már újra harci zaj verte fel a Pontus-vidék csendjét. Egy újabb nagy belső-ázsiai népmozgás utolsó hulláma érte el a Kaukázustól és a Fekete-tengertől északra elterülő területet. E nagy népmozgásról egyedül Priszkosz rhétor, a hun történelem során már megismert jeles bizánci történétíró számol be. 463 táján barbár követek jelentek meg Konstantinápolyban, a szaragur, urog (ogur) és onogur nép képviselői. E követek mesélték el, hogy a szavirok támadása előtt menekültek el hazájukból, a szavirokat pedig az avarok kényszerítették továbbvonulásra. Az avarokat az Óceánból felszálló ködök és a griffmadarak nagy száma készítette erre. Megemlékezik Priszkosz még arról is, hogy a szaragurok nyugati vonulásuk közben többször megütköztek az akatirokkal, s csak ez után foglalták el új hazájukat. Mindezeknek az eseményeknek Attila halála (453) és az ogur követek Bizáncba érkezése (kb. 463) közötti évtizedben kellett lezajlaniuk. Priszkosz szűkszavú értesítésén kívül semmi mást nem közöl e népekről, úgyhogy e nagy ázsiai népmozgás történetét más források segítségével kell megrajzolnunk. Először is le kell választanunk a mitikus elemet az elbeszélésről. Az Óceán melletti népek és a griffek Hérodotosz Szkítia-leírásából valók, nyilván a Hérodotosz által leírt nagy népvándorlás és a 463-as népmozgás hasonlósága is készíthette Priszkoszt Hérodotosz felhasználására.

Hova érkeztek az ogur népek, ahonnan aztán követeiket Bizáncba küldték? Az akatirok a hun törzsszövetséghez tartoztak, a hun történetből ismerjük őket. Lakóhelyeik a Pontus-vidék keleti részén voltak, itt győzhették le őket több ütközetben a szaragurok, tehát az ogur népek a Kaukázustól valahol északra jelentek meg, s küldték követeiket Konstantinápolyba, ahol az ogur népek küldöttségét jóindulatúan fogadták, s évi ajándékok fejében határőrszolgálatot kértek tőlük. 466-ban a szaragurokat már Bizánc szövetségében látjuk harcolni a perzsák ellen, a Kaukázuson túl, Ibéria és Arménia területén.

A Priszkosz által említett három nép nevében ott találjuk az *ogur* elemet. E nevek török nyelvi alapon magyarázhatók, a *saragur* 'fehér ogur'- t jelent, az *onogur* 'tíz ogur'- t. Mind a színnevek, mind a számnevek gyakoriak a török törzsnévrendszerekben. 463 táján tehát egy ogur törzsszövetség, vagy egyszerűen csak lazább összefüggésben levő ogur törzsek jelentek meg a Volgától nyugatra. Ha a hunokat nem számoljuk, akiknek nyelvi hovatartozása vitatott, akkor az ogur az első biztosan török nyelvű csoport, amely megjelent a történelem színpadán a belső-ázsiai steppevidék nyugati nyúlványának számító Kelet-Európában, s ebben a térségben az 5. század közepétől a 10. századig fontos politikai tényező lesz. Ezek után érthető, hogy a magyarság 9. század végi Kárpát-medencei honfoglalása előtti történetéhez az ogur népek történetének ismerete kulcsfontosságú.

Honnan kerültek ezek az ogur népek a Kaukázus előterébe? Nyilván a Volgától keletre lévő területről jöttek, de pontosabban is meg tudjuk határozni, honnan. Theophülaktosz Szimokattész bizánci történetíró említi meg, hogy az onoguroknak volt egy Bakath nevű városuk, melyet földrengés rombolt le. A név biztosan szogd eredetű, így feltehetjük, hogy e város valahol az onogurok és szogdok szállásterülete közti határterületen helyezkedhetett el. A szogdok lakhelyét viszont jól ismerjük, így az ogur népek lakhelyét a Szirdarja középső folyásának a vidékére, a Kazak-steppe déli részére tehetjük. Ezen a területen, kínai forrásokból tudjuk, a hatalmas tielő törzsszövetség nyugati ága élt ez időben. Ily módon a 463 tájt a Kaukázus északi részén megjelenő ogur törzseket a Kazak-steppe tielő törzseivel azonosíthatjuk. A tielő törzsszövetség történetét egészen a Kr. e. 3. századig tudtuk visszavezetni, s mint emlékezhetünk rá, *tingling* és *tili* néven szerepeltek korábban, a Kr. u. 4. századtól kezdve pedig *tielő* és *kaokü* néven. Már a legrégebb időktől fogva külön szerepelt a keleti, Bajkál-tótól délre elhelyezkedő ág, melyből később az ujgurok is származtak, és a nyugati ág, mely az Irtis vidékén élt. A 350-es éveket követően, mikor a hunok európai népvándorlásával kiürült az utóbbi terület, az Irtis-vidéki tielő törzsek valószínűleg leköltöztek a Kazak-steppe déli részére, s mintegy egy évszázadig, a priszkoszi népvándorlásig éltek itt.

A 460-as években az ogur tielök helyére érkező szavirokról semmi közelebbit nem tudunk, valahonnan keletről, talán az Ili folyó és Dzsungária vidékéről érkezhettek. Az avarok, mint fentebb már volt róla szó, nagy valószínűséggel azonosíthatók a kínai források zsuanszuanjaival, vagy legalábbis a zsuanszuanok egyik csoportjával, az uarokkal. A zsuanszuanok a 450-es években komoly harcokat folytattak Kelet-Turkesztánban, az ottani városállamokért a kaokü/tielö törzsekkel. Ők indíthatták el ez időben azt a népmozgást, amelynek következménye az ogur népek európai megjelenése lett.

Az ogur népek csak mintegy fél évszázadig lehettek hegemón helyzetben a Kaukázus északi előterében, mivel 506-tól 557-ig a szavirok uralkodtak ezen a területen, a Kaukázuson túli részekre is áttelepülvén. A szavir uralmat az avarok megjelenése szüntette meg 557-ben. A türköknél tárgyaltuk már, hogy a legyőzött zsuanszuanok szétszóródtak, s egy részük nyugatra menekült. Ezek tűnhettek most fel a Volgától nyugatra. De nem sokáig időztek új hazájukban, mert bármikor utolérhette őket az üldöző türkök bosszúja. Ettől tartva továbbvonultak a Fekete-tenger északi partvidékére, és 567–568-ban beköltöztek a Kárpát-medencébe.

De úgy látszik, hogy kisebb avar csoportok hátramaradhattak a Kaukázusban, mint ez a nomád népek vándorlásánál gyakran megesik. Talán az ő emléküket őrzi a dagesztáni avarok népe. A dagesztáni avarok ma egy tipikus kelet-kaukázusi nyelvet beszélnek, amely Dagesztánban afféle *lingua franca*ként használatos. Az avarok nevüket adhatták a kaukázusi népnek, megszervezték őket, s nyelvileg beléjük olvadtak. A 9–10. századi arab geográfusok sokszor említik a kaukázusi avarokat, akiknek uralkodóját a 'hegy uralkodó'-jának (*hákán al-dzsabal*) vagy 'a trón urá'-nak (*száhib asz-szarír*) neveznek. De nem hallgathatjuk el azt a véleményt sem, amely a kaukázusi avarok *avar* nevét azzal magyarázza, hogy egy kaukázusi *auhar* nevű népet utólag tévesen azonosítottak az avarokkal, s így e népnek semmi köze sem lenne az egykori avarokhoz.

Nem sokkal az avarok nyugatra vonulása után, 567-ben tűntek fel a türk csapatok is a Kaukázustól északra, s az itt élő ogur és szavir törzseket fennhatóságuk alá vonták. Mi történt az ogur népekkel ez után? Egy szír nyelvű forrás, az ún. Pszeudo-Zakhariasz rhétor (kb. 555), mely régebbi bizánci forrásokra támaszkodik, megemlíti a Kaukázustól északra az onogur, ogur, szavir és szaragur népeket. A szaragurokról itt hallunk utoljára. Az ogurokról még megemlékezik ugyanebben az időben Zemarkhosz bizánci követ (567), aki a türköktől visszatérőben a Volga alsó folyása vidékén találkozott ogur törzsekkel, akiknek uralkodója már a türk kagán nevében gyakorolta a hatalmat. Azonban az ogurokról sem hallunk már sokat a későbbiekben. Annál nagyobb történeti jövő állt az onogurok előtt. Forrásaink legtöbbit velük foglalkoznak, mint a legnagyobb és legjelentősebb ogur néppel. Szállásterületüket a Don alsó folyása és a Kubán folyó közé helyezhetjük. Megemlékeznek a források arról, hogy az onogurok halászáttal és prémkereskedéssel is foglalkoznak, s városaik is vannak. A 8. század közepén a krími gót főváros, Dorosz fennhatósága alá tartozó püspökségek között szerepel az onogur püspökség is, tehát a bizánci keresztény térítés jóval előbb, már a 7. században elkezdődhetett közöttük.

Mielőtt azonban az onogurok történetének 7–8. századi alakulását nyomon követnénk, meg kell említenünk azt a tényt, hogy a *bolgár* népnév, mely szintén korán feltűnik a bizánci forrásokban, lényegében az onogurokat jelöli, vagy alkalmasint más ogur törzseket is. Az 5. század végén jelennek meg a bolgárok, mint akik a bizánci birodalom északi határvidékét pusztítják. A 6. század első felében többször betörnek a Balkánra, Thrákiába és Moesiába. Lakhelyeiket a források egybehangzó híradása alapján a Fekete-tenger északi partvidékére helyezhetjük. Egy 713-as eseményről beszélő bizánci történetíró, Agathón a dunai bolgárokat *onogur-bolgár* nak nevezi, tehát a bolgárok onogur származása ez időben még világos volt. Mivel az *onogur* török elnevezés (mint emlékezhetünk, 'tíz ogur'- t jelent), a bolgár nevet szintén megpróbálták török alapon magyarázni. Eltekinthetünk most a korabeli bizánci források naiv névmagyarázataitól, amelyek közül pár egy *Bulgarosz* vagy *Bulgariosz* nevű eponimot farag a *bolgár* névből,

míg mások a Volga folyó nevéből próbálják levezetni. Számunkra most legérdekesebb Németh Gyula magyarázata, aki, régebbi véleményekre visszanyúlva, török alapon fejt meg a nevet, melynek jelentése 'keverék' volna. Ez az elnevezés világos utalás lenne a bolgár etnogenezisre, mely szerinte és még sokak szerint is az Attila halála után a Pontus-vidékre visszahúzódó hun népelemek és az ekkortájt odaérkező ogur törzsek keveredéséből jött volna létre. Bármennyire mutatós is ez a tudományos hipotézis, semmilyen kényszerítő körülmény nincsen elfogadására. Tény az, hogy pontosabb elhatárolás lehetősége nélkül, az *ogur*, *onogur* és *bolgár* terminusokat egyenértékűként használhatjuk.

A 600-as évek elején sikerült az onoguroknak függetlenségüket rövid időre visszanyerniük, s a Kubán vidékén létrehozták a Bolgár Birodalmat. A bizánci források Nagy-Bulgáriának (*Megale Boulgaria*) nevezik országukat, latinul ugyanez Magna Bulgaria. A bizánci források *nagy* jelzője itt 'ősi, régi, eredeti' jelentésű aközépkori bizánci és latin krónikás irodalom szóhasználatának megfelelően. Theophanész bizánci történetíró meg is magyarázza a kifejezést, ugyanis régi nagy Bulgáriáról ír (*e palaia Boulgaria e megale*). Mint emlékezhetünk, az ogurokat a kínaiaknál tielőnek nevezett hatalmas törzsszövetség legnyugatibb ágaként sikerült azonosítanunk. A bolgár önállóság megteremtése sem független a belső-ázsiai eseményektől: a 7. század elején tielő lázadás rázta meg a belső-ázsiai Türk Birodalmat, s a türk uralom gyengeségét használták ki az onogur-bolgárok és szerezték vissza önállóságukat. Nem sokkal a tielő lázadás után készült az a kínai törzsjegyzék, mely a tielő törzseket is leírja, s érdekes módon megemlíti a nyugati tielő törzsek között egy *vuho* és egy *jüanho* törzset is. Ezek a kínai nevek az *ogur* és az *onogur* népnevek kínai átírásai.

Az onogur önállóság nem tartott sokáig, a 650-es években a kazárok kerekedtek Kovrat kagán bolgárjai fölé, s az onogur-bolgárok kazár alattvalók lettek. De úgy látszik, nem sokáig viselték a kazár igát, mert pár évtized múlva jelentős részük hosszú vándorútra kelt Aszparuh nevű főnökük vezetésével, míg a nép másik része ősi földjén maradt kazár adófizetőként. Aszparuh onogur-bolgárjai a

Fekete-tenger északi partvidékén vándoroltak nyugatnak, majd az Al-Dunán átkelve jutottak Moesiába, a mai Bulgária területére. Ezek a dunai bolgárok, akik kétszáz év alatt teljesen elszlávosodtak, s ma csak a nevükben őrzik az egykori bolgár-török eredet emlékét. A dunai bolgárok onogur nevén kívül fennmaradt egy másik elnevezésük is a bizánci forrásokban, ez pedig az *onogundur*. Ez nem lehet más, mint az *onogur* népnévnek valamilyen török továbbképzett változata. A 'kun' jelentésű *kuman* népnévnek is volt *kumandur* változata (a magyar *komondor* szó különben innen ered: 'kun kutya'-t jelölt eredetileg). Az *onogundur* nevet tükrözi Belgrád régi magyar *Nándor* fehérvár neve is, mely nem mást jelent mint 'Bolgárfehérvár'-t, s tényleg e névvel is illették Belgrádot középkori forrásainkban.

Az onogur és bolgár történelemmel kapcsolatban még egy népnévről és a mögötte sorakozó történeti problémákról kell megemlékeznünk. Az onogur-bolgárokról szóló egyes bizánci források megemlítik, hogy Magna Bulgaria területén éltek még a bolgárok törzsrokonai, a kotragok (*Kotragoi*). Ezek a kotragok azonosak a *kutrigur* okkal, akiket a 6. század közepén említenek először a bizánci forrásokban mint a Dontól nyugatra lakó népet, mely Bizáncot zaklatja betöréseivel. A bizánciak felbuzdították az utigurokat, s azok le is győzték emezeket. E két népben, az utigurban és kutrigurban kétségtelenül az 5. század közepén megjelenő ogur-bolgár népek két törzscsoportját kell látnunk, nevük - *gur* végződése és történeti megjelenésük színtere egyértelműen vall emellett. Az utigurok és kutrigurok igen hamar szétszóródtak. Egy részük bizánci fennhatóság alá került, tudunk arról például, hogy 550-ben az utigurok által megvert kutrigurok közül Jusztinianosz császár 2000 családot letelepített Thrákiában. A Bizáncba került és széttelepített utigurok és kutrigurok csak egy részét képezték a népnek, többségük 568 táján avar főség alá került. Az avarok, akik ez időben jöttek be a Kárpát-medencébe, e két népet hódoltatták még a Fekete-tengertől északra levő területeken, sa kutrigurokat magukkal hozták a Kárpát-medencébe. A Kárpát-medencébe tehát már az 570-es években bolgár törzsek kerültek a kutrigurok révén, több mint száz évvel adunai bolgárok nyugati vándorlása előtt. Ezekről a

bolgárokról még a 7. században is hallunk mint az avarok alattvalóiról és szövetségeseiről. 630 körül azonban fellázadtak, s Bajorországba és Itáliába vonultak. Láthatjuk tehát, hogy a különféle bolgár népek az 5–7. században milyen hihetetlen nagy területen szóródtak szét; az észak-kaukázusi központból a Pontus-vidékre, a Balkánra, a Kárpát-medencébe, sőt Nyugat-Európa egyes részeire is eljutottak. A steppei nomádok közül előttük csak a hunok játszottak ilyen nagy szerepet Európa életében, utánuk pedig majd az avarok, végül a magyarok.

Mindennek ellenére a bolgárok 5–8. századi európai történetét koherens módon megírni igen nehéz feladat, mivel a különböző bolgár csoportok hol itt, hol ott tűnnek fel. Bizánc, az Avar Birodalom és Nyugat-Európa életében bármilyen jelentős szerepet is játszottak, önálló birodalmat létrehozni csak 679–680-ban tudtak a mai Bulgária területén. A Dunai Bolgár Birodalomban kezdettől fogva a szláv elem volt túlsúlyban, s a vezető bolgár-török réteg a 9. századra teljesen elszlávosodott. 864-től Dunai Bulgária életében új periódus kezdődött, miután Borisz cár felvette a bizánci kereszténységet. A keresztény és szláv Bulgária története már Kelet-Európa történetének része. Belső-Ázsia kutatóját csak az Aszparuh-féle bolgárok története és kultúrája érdekli, akiket abolgár kutatás protobolgároknak hív, a szláv nyelvű bolgároktól való megkülönböztetés céljából. A protobolgárok nyelvi emlékei görög betűs feljegyzésekben és a bolgár-szláv nyelv egy-egy szavában maradtak fenn. 7–9. századi korai történetüket gyakorlatilag csak bizánci görög források alapján ismerjük.

BIBLIOGRÁFIA

SINOR 267–268; MORAVCSIK, *Byz.-turc.* I. 50–55 (részletes bibliográfia).

A „prizkoszi” népvándorlásról: D. SINOR, *Autour d'une migration de peuples au Ve siècle.* JA 1946–1947, 1–77; A. MOHAY, *Priskos' Fragment über die Wanderungen der Steppenvölker (Übersicht über die neueren Forschungen).* In: *Studies in the sources on the history*

of pre-Islamic Central Asia. Ed. by J. HARMATTA. Budapest, 1979. 129–144.

A kaukázusi avarokról: V. MINORSKY, *Hudud al-cAlam 'The regions of the world'*. *A Persian geography 372 A.H.-982 A.D.* London, 1937. 447–448.

Az onogur-bolgár történelemre a legjobb összefoglalás: MORAVCSIK Gy., *Az onogurok történetéhez*. Budapest, 1930. (Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 27.)

Pszeudo-Zakhariasról: K. CZEGLÉDY, *Pseudo-Zakharias Rhetor on the nomads*. In: *Studia Turcica*. Ed. L. LIGETI. Budapest, 1971. 133–148.

Zemarkhosz az ogurokról: *Magy. előd.* 79. – Az onogurok kereszténységéről: MORAVCSIK Gy., *A honfoglalás előtti magyarság és a kereszténység*. In: *Szent István Emlékkönyv I.* Budapest, 1938. 197–206.

A bolgár, onogur és szavir történelem különböző kérdései: NÉMETH, *Honf. Kial.* 85–120, 178–193 (több helyen elavult); CZEGLÉDY, *Nomád népek* 90–100.

A legújabb, kissé felületes összefoglalás a különféle bolgár csoportokról: I. KAFESOGLU, *Bulgarlarin kökeni*. Ankara, 1985.

A protobolgárok nyelvéről: O. PRITSAK, *Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren*. Wiesbaden, 1955; T. TEKIN, *Tuna Bulgarlari ve dilleri*. Ankara, 1987.

RÓNA-TAS A., *Hol volt Kuvrat Bulgáriája?* In: *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás*. Szerk. FELFÖLDI Sz.–SINKOVICS B. Budapest, 2001. 67–87 (MÖK 15).

2. Volgai Bulgária

650 táján Kovrat kagán Nagy-Bulgáriája a Kubán vidékén felbomlott, s a bolgár törzsek a szélrózsa majd minden irányában szétszóródtak. Azonban mindössze két nagyobb bolgár csoportnak sikerült új környezetében tartósan megvetnie lábát s új birodalmat szervezni. Láttuk, hogy 679–680-ban Aszparuh bolgár népe a mai Bulgária területére ment, s ott megalapította a Dunai Bolgár Birodalmat. A bolgárok egy másik csoportja a Középső-Volga vidékére vándorolt, s ott a folyó bal partján, a mai Kazántól délre eső területen szervezett új birodalmat. Azonban, míg a dunai bolgár honalapítás dátumát és körülményeit meglehetősen jól ismerjük, a volgai bolgár honfoglalásról forrásaink teljesen hallgatnak. A 9–10. századi muszlim forrásokból tudjuk, hogy a 9. században már a Volga vidékén voltak a bolgárok, de odavándorlásuk pontos időpontja ismeretlen. Régebben feltételezték, hogy a volgai bolgárok a dunai bolgárokkal egy időben, a 7. század második felében vonulhattak fel északra, de ma, a régészeti leletek alapján későbbi dátumra, a 9. század fordulójára, tehát a 800-as évekre szoktunk gondolni. Mindenesetre történelmi jelentőségre a volgai bolgár csoport a 10. század elejétől tett szert. Ekkortájt, 921–922-ben Bagdadból, Muktadir kalifa megbízásából arab követség ment a volgai bolgárokhoz, melynek egyik vezetője Ibn Fadlán volt, aki utazásáról részletes útleírást készített, melynek teljes szövege csak 1923-ban került elő a perzsiai Meshedből. Ennek az értékes forrásnak a segítségével és más arab geográfiai munkák figyelembevételével a volgai bolgárokról megbízható képet tudunk rajzolni.

Az ország központi része a Volga–Káma által határolt Volga balparti részen volt, itt helyezkedett el a főváros is, melyet a népnév után egyszerűen *Bolgár* nak hívtak. Bolgár város romjai a mai Kazántól kb. 110 km-re délre, a Volga bal partjától 6-7 km-re a régi Uszpenszkoje (ma Bolgarszkoje) falunál vannak. Az uralkodó bolgár elemet több törzs képviselte. A névadó bolgárokon kívül a *barszula*, az *eszkel* (vagy *eszkil*) és a *szuvar* törzsek érdemelnek említést (utóbbi emlékét egy bolgár város őrzi). Közülük kettőnek a nevét korábbról is ismerjük, az Észak-Kaukázus vidékéről: tudunk egy *berszil* törzsről a 7. századból, a *szuvar* név pedig a *szavir* ok

népnevével függ össze. Ezek a nyomok is világosan mutatják, hogy a volgai bolgárok az Észak-Kaukázus vidékéről jutottak Volga-vidéki hazájukba. Különösen érdekes magyar szempontból, hogy ezek a törzsnevek a magyar régiségben is előfordulnak: a Kárpát-medencei *Berzel* helynevek a berszil törzsnevet őrzik, a szuvarok neve pedig az Árpád-kori *Zuard* (Szovárd/ Zovárd) nemzetségnévben őrződött meg. Végezetül nem lehetetlen, ha nincs is végérvényesen bizonyítva, hogy a *székely* népnév az *eszkel/eszkil* törzsnévből magyarázható. Hogy a magyar történelem ezen bolgár vonatkozásait hogyan magyarázzuk, a magyarokról szóló részben kíséreljük meg értelmezni.

A bolgárok szomszédságában elsősorban finnugor népek éltek. Tőlük nyugatra a mordvinok és mára már kihalt finnugor népek éltek, amelyek az orosz forrásokban *merja*, *muroma* és *mescsera* néven szerepelnek. Ezek az Oka folyó vidékén élő népek később a környező oroszországba olvadtak be. A bolgároktól északra permi finnugorokat, a votják és a cseremisz nép őseit találjuk. Tőlük még távolabb, északkeletre volt a muszlim források szerint *Júra* és *Viszu* országa. Az első név, amely az orosz források *Jugra* nevével azonos, az obi-ugorok, azaz a vogulok és osztjákok Urálon inneni és túli lakhelyeit jelölte, míg a *Viszu* név egy ma már kihalt finnugor nép neve, mely az orosz forrásokban *Vesz* néven szerepel. A bolgároktól keletre éltek a szintén török nyelvű baskírok. Dél felé Volgai Bulgária meglehetősen nyitott volt, hiszen a ligetessteppén keresztül a steppevidékre lehetett jutni. Az északi steppesávon egy *burtasz* nevű nép választotta el a bolgárokat a kazároktól. Ezeket a burtaszokat iráni és finnugor népek keverékének szokás tartani, leggyakrabban a mordvinokkal rokonították őket.

A volgai bolgárok a 10. század közepéig kazár politikai függésben éltek, mely csak azután szűnt meg, hogy az oroszok a kazárokra döntő katonai vereséget mértek. Ettől kezdve Volgai Bulgária Kelet-Európa egyik legerősebb állama lett, melynek legfőbb ellenfele a 12. században a Kelet felé terjeszkedő vladimir–szuzdali fejedelemség volt. Bár a bolgárok gyakran értek el sikereket – például 1088-ban Murom városát, 1218-ban pedig Usztjugot vették be –, az oroszok

egyre inkább a Volga bal partjára szorították őket vissza. A volgai bolgár államnak a sikeresen terjeszkedő keleti nagyhatalom, a mongol állam vetett véget: 1236 őszén Batu seregei elfoglalták és elpusztították Bolgárt. Volgai Bulgária a mongol világbirodalom nyugati felén létrejött Arany Horda államának lett a része, míg a 15. század első felében az egykori bolgár területek Kazáni Kánság néven önállósultak, hogy alig száz éves önállóság után, 1552-ben a hódító moszkvai államnak essenek áldozatul.

A Volgai Bolgár Birodalom jellegéről sok vita folyt a tudományban. Tény, hogy ahódító nomád bolgárok országában a 10. században már a földművelés dominált, s nem az állattartás. A Volga-vidéki földművelés régi hagyományokra megy vissza, és a bolgárok a terület őshonos földművelését hamar átvették és továbbfejlesztették. Kölest, búzát és árpát egyaránt termesztettek. A Volga-vidéki régészeti leletek gazdagon dokumentálják a volgai bolgár földművelés fejlettségét. Ennek ellenére valamiféle feudalizmusról, akárcsak korai feudalizmusról beszélni Volgai Bulgáriában nem lehet. A földtulajdonviszonyok még fejletlenek voltak, a földműves termékeinek kisajátítása adó formájában még ismeretlen volt. Mindössze egy cobolyprém volt házanként az adó, házasság esetén pedig egy lovat kellett az uralkodónak adni. Az uralkodó legfőbb jövedelme a kereskedelem utáni adókból származott. Volgai Bulgáriának nemzetközi jelentőségét éppen a rajta átmenő kereskedelmi forgalom adta. Hvárezm és az orosz fejedelemségek közti helyzeténél fogva kulcsszerepet játszott az orosz és muszlim területek közötti árucserében. A kereskedelmet elsősorban a Volga víziútján bonyolították le. Legfontosabb tétel a prém volt, melyet az orosz és bolgár földön lévő hatalmas erdőségekből szereztek be. Fontos árucikk volt még a bőr, a viasz és a méz is. Különösen híres volt a bolgár csizma, melynek neve a muszlim világban *bulgári* néven tejedt el (ez a szó a 16. században az oszmán-törökből déli szláv közvetítéssel jutott el a magyar nyelvbe *bagaria* formában). A pénzforgalomban elsősorban a muszlim országokban vert ezüstpénzeket, a dirhemeket használták, de sok helyi verésű dirhem is fennmaradt. A Bolgárban vert ezüstérméken mindig a kalifa neve

szerepel, tehát a volgai bolgár uralkodó elismerte a kalifa formális főségét.

A volgai bolgárok fejlett kézművességét elsősorban a városokban megtelepedő muszlim bevándorlók képviselték. Ha Volgai Bulgária elsősorban mezőgazdasági ország is volt, a nomád állattartás nyomai, sőt a városi kultúra elemei is jelen voltak. Írott források és régészeti leletek alapján több városról is tudunk, a legjelentősebb a már említett fővároson, Bolgáron kívül Szuvar és Biler volt. Ezen városokban általában faházak voltak, nyáron pedig a lakosok egy része a nomád élet maradványaként sátrakban lakott.

A bolgár vezető rétegek többsége az iszlám hitet vallotta, így természetes, hogy az arab ábécét vették át. A tulajdonképpeni volgai bolgár nyelvnek az emlékei 13–14. századi síremlékeken maradtak fenn. Ezek alapján megállapítható, hogy a volgai bolgárok a török nyelveknek azt a sajátos típusát beszélték, amelyet ogur vagy bolgár típusnak nevezhetünk, s amelynek egyetlen mai képviselője a csuvas nyelv. Ezzel eljutottunk a volgai bolgárok továbbélésének a kérdéséhez. Mi történt velük az 1236-os mongol hódítás után?

A Volga jobb partján élő mai csuvas nép nyelve kétségkívül valamilyen régi volgai bolgár nyelvjárásból alakult ki, de több nehézsége is van annak, hogy a csuvas etnikumot egyértelműen a volgai bolgárból eredeztessük. A csuvasok a 16. században, mikor az oroszok kapcsolatba kerültek velük, „pogányok”, tehát nem muszlimok voltak, és saját népi elnevezésük sem utal a bolgárokkal való kapcsolatra. A legvalószínűbb az a feltevés, amely a csuvasokban a Volgai Bolgár Birodalom valamilyen periferiális, nem iszlamizált törzsi elemét látja, amely ogur/bolgár jellegét, éppen izolált helyzeténél fogva, a mongol korban is fenntartotta, ugyanakkor a volgai bolgárok zöme, mely az iszlámot vallotta és a Volga bal partján élt, a 13. század után tömegesen olvadt be nyelvileg a mongol hódítás nyomán betelepült köztörök, méghozzá kipcsak típusú nyelvet beszélő csoportokba. Ha ez igaz, akkor az egykori volgai bolgárok etnikailag főleg a mai kazáni tatároknak élnek

tovább, míg a volgai bolgár nyelv egy közeli változata a mai csuvasban folytatódik.

BIBLIOGRÁFIA

SINOR 268–269.

Ibn Fadlán utazására és művére: A. Zeki Validi TOGAN, *Ibn Fadlan's Reisebericht*. Leipzig, 1939; A. P. KOVALEVSKIJ, *Kniga Ahmeda ibn-Fadlana o ego putesestvii na Volgu v 921–922 gg.* Har'kov, 1956.

Újabb összefoglalások: B. N. ZAHODER, *Kaspijskij svod svedenij o Vostocnoj Evrope* II. Moskva, 1967. 23–46; R. G. FAHRUTDINOV, *Ocerki istorii Volzskoj Bulgarii*. Moskva, 1984. I. ZIMONYI, *The Origins of the Volga Bulghars*. Szeged, 1990.

A volgai bolgár feliratokról: A. RÓNA-TAS–S. FODOR, *Epigraphica Bulgarica*. Szeged, 1973; F. S. HAKIMZJANOV, *Epigraficeskie pamjatniki Volzskoj Bulgarii i ih jazyk*. Moskva, 1987.

ZIMONYI I., *Volgai bolgárok és a volgai út*. In: „Magyaroknak eleiről.” *Ünnepi tanulmányok a hatvanesztendő Makk Ferenc tiszteletére*. Szerk. PITI F. Szeged, 2000. 695–702; I. ZIMONYI, *The Volga Bulghars between Wind and Water*. AOH 46(1992–1993), 347–355; I. ZIMONYI, *The Towns of the Volga Bulghars in the Sources (10–13th Century)*. In: *Srednevekovaja Kazan': vzniknovenije i razvitije*, 2000. 134–140.

3. Avarok

Az avarok eredetének fogas kérdését már tárgyaltuk a Türk Birodalom történetének kapcsán. Most csak emlékeztetőül idézzük fel, hogy milyen avar népvándorlási hullámokról tudunk. Az első nagy hullám 370 körül zajlott le, mikor is Toharisztán területére vonultak a hjonokkal együtt; velük foglalkoztunk a heftaliták kapcsán. A második avar hullám indította el a szavir–ogur népmozgást 463 táján, melyet Priszkosz rhétor tudósításából ismerünk. Végül az

avarok harmadik hulláma a belső-ázsiai türk hatalomátvétel után jelent meg a Kaukázustól északra. 558-ban az avarok követei már Konstantinápolyban voltak, majd rá pár évre a Fekete-tengertől északra élő bolgár törzseket, az utigurokat és kutrigurokat, valamint az antok szláv törzsét hódították meg. 567-ben már a Kárpát-medencében voltak. Attila Hun Birodalmának felbomlása után a Kárpát-medence különböző germán népek fennhatósága alá került, egységes birodalom nem jött létre területén. Pannoniában az 526-ban bevándorolt langobardok uralkodtak, míg a Tiszántúlon és Erdélyben a gepidák domináltak. 567-ben Alboin langobard király szövetségre lépett az avarokkal, s Kunimund gepida királyt egy döntő csatában leverte. A következő évben a langobardok népe elhagyta Pannoniát, Észak-Itáliába vonult, ahol a mai Lombardia területén germán királyságot hozott létre.

Alig száz évvel a Hun Birodalom bukása után tehát újra egy nomád birodalom központja lett a Kárpát-medence. Az avarok nem egy teljesen kiürített országba érkeztek, számos töredék népelemet találtak itt. Erdélyben a gepidák maradványai, az Alföldön az iráni eredetű szarmaták voltak, a szláv népesség pedig már az 5. század vége óta volt jelen. Az avarok maguk zömmel török nyelvűek lehettek, pár törzsük esetleg mongol nyelven beszélhetett, az utigurok és kutrigurok révén pedig jelentős bolgár-török nyelvű elem is bekerült a Kárpát-medencébe. Az sem kizárt, hogy kisebb bolgár csoportok már az 5. század végén betelepültek.

Az avarok lényegében az egész Kárpát-medencét uralták, de a stratégiai fontosságú Sirmium városát nem tudták elfoglalni. Sirmium, a magyar Szávaszentdemeter (ma Sremska Mitrovica Horvátországban) a Bizánci Birodalom északi határvárosa volt. Baján kagánnak csak 582-ben sikerült Sirmiumot a bizánciaktól elragadnia, majd rá két évvel Singidunumot is (ma Belgrád Szerbiában) elfoglalta. Az Avar Birodalom első száz évén végighúzódtak a Bizánccal való állandó konfliktusok és harcok. Bizánc rendszeres évi adó fejében vásárolta meg a békét, de sokszor került sor az avarokkal való háborúskodásra. Az avarok hadjárataiban jelentős szerepet játszottak a szlávok, akik ezekben

az évszázadokban népesítették be Közép-, Kelet- és Délkelet-Európát. A szlávok a mai Lengyelország területén levő ősi területükről az 5. század végén kezdték meg kirajzásaikat, s a Balkánt több hullámban özönlötték el. Az avarok majd minden portyájában részt vettek mint katonai segédcsapatok, a gyalogságot képviselték a lovas avar csapatok mellett. 586-ban magát Szalonikit foglalták el az avar–szláv csapatok, majd nem sokkal később a szlávok egész Hellasz területét elözönlötték, még a Peloponnészosz nyugati része is a szláv invázió áldozata lett. Az első szláv államalakulatot Samo hozta létre (625–kb. 660) az Avar Kaganátus északnyugati részén, a mai Alsó-Ausztria és Dél-Morvaország területén. De a frankok és az avarok között a szláv állam nem sokáig maradhatott fenn, s több mint másfél száz évig kellett várni, míg egy újabb szláv államalakulat, Morávia létrejött.

A 670-es években véget értek a bizánci–avar háborúk, s rövidesen a dunai bolgárok országa ékelődött az Avar Birodalom és Bizánc közé. A bizánci források ezután már alig tudósítanak az avarokról, s a nyugati források is csak ritkán szólnak róluk: kizárólag afrankokkal való kapcsolataikról értesítenek. Meglepő az a hallgatás, mely az avarokat több mint száz évig (670–790) övezi. A hallgatás fő oka az lehet, hogy Bizánc számára az avarok közvetlen jelentősége megszűnt, hiszen a Bolgár Birodalom ékelődött közéjük, nyugaton pedig a frankok saját birodalmi politikájukkal voltak elfoglalva. De hozzájárulhatott ehhez a hallgatáshoz az is, hogy a Kárpát-medence Avar Birodalma politikai jelentőségéből sokat veszített. Mi lehetett ennek az oka? Igazából nem tudjuk, s az írott anyag gyér volta miatt az ún. késő avar korszak megítélésében a régészeté adóntó szó. A 7. század utolsó harmadában, illetve a vége felé egy új régészeti kultúra jelent meg a Kárpát-medencében, az ún. griffes-indás övveretek népe. Erre a régészeti kultúrára, s így egy új népnek megjelenésére, nem előzmények nélkül, László Gyula hívta fel a figyelmet. De milyen nép tűnhetett fel ekkor a Kárpát-medencében? A Kubáni Bulgária felbomlása után a bolgárok több hullámban vándoroltak szét. Az egyik hullám 679–680-ban jött a Balkánra, a mai Bulgária területére. Két bizánci forrás (Theophanész és Niképorosz pátriárka) szerint Kovrat bolgár uralkodó negyedik fia,

név szerint Kuber népével Pannoniába érkezett. Bár az említett bizánci források hitelessége vitatott, nem lehet kétséges, hogy a bizánci feljegyzés magja és a régészeti anyag tanúbizonysága egybeváág: a 7. század végén a Kárpát-medencében új etnikum tűnt fel, s ez valamilyen bolgár csoporttal azonosítható. László Gyula megpróbálta bizonyítani, hogy ez a „késő avar” csoport, amelyet bolgárnak tarthatunk, valójában magyar etnikumot takar. Ez az ő híres „kettős honfoglalás” elméletének lényege. De László Gyula minden tudós erudíciója sem elegendő, hogy e tételt bizonyítottá tegye. Természetesen nem kizárt, hogy magyar nyelvű csoportok bekerülhettek a Kárpát-medencébe ezzel a „késő avar” hullámmal, de ennek egzakt, tudományos bizonyítása, minden ilyen jellegű erőfeszítés dacára, még várat magára.

A frankok a 8. század végén szánták rá magukat, hogy az avarokat végleg megtörjék. Három hadjáratot vezettek az avarok ellen (791, 796, 803), s a 803-as év hadjárata az Avar Kaganátus teljes szétzúzását jelentette. Egyes avar vezetők hiába vették fel a keresztiséget a frankoktól (796-ban az avar *tudun*, egy magas tisztség viselője, majd 805-ben a *kapkan*, aki a Theoderik nevet kapta), az avar hatalom végleg megszűnt a Kárpát-medencében, s 896-ig, a magyar honfoglalásig hatalmi hiátus jött létre. Erdély és a Tiszántúl a dunai bolgárok és Bizánc hatalmi szférájába tartozott, Pannonia és a Felvidék pedig frank érdekerület volt. A 830-as években két szláv fejedelemség is keletkezett e területeken: az egyik a Nyitrai Hercegség, melyet Mojmir morva herceg foglalt el, a másik pedig a Nyitrából menekült Pribina országa, a Balaton és a mai Zala vidékén. De ezek a szláv alakulatok minden tekintetben a frankok vazallusai voltak. A Kárpát-medencei avarok és a különböző időben betelepült bolgár-török népelemek nyilván megérték a magyar honfoglalást, s részt vettek a magyar etnikum kialakulásában.

Végezetül nem mehetünk el szó nélkül az avar írásbeliség kérdése mellett. Ez nemcsak művelődéstörténeti, hanem fontos történeti következtetésekre is alkalmat ad. 1983-ban került elő Szarvason egy késő avar temetőből egy rovásírásos csont tűtartó, mely az avar írás kérdését új megvilágításba helyezte. Kétségtelen, hogy az ún.

nagyszentmiklósi aranykincs feliratai és a szarvasi felirat egy ábécével készült, amely tehát a késő avar népesség írásának tekinthető. Ez az írás láthatólag valamilyen kapcsolatban van a türk rovásírással, de ez az ábécé, minden ilyen irányú erőfeszítés ellenére, ma még megfejtetlen. A feliratok megszólaltatása, mely nem elképzelhetetlen újabb leletek előbukkanása esetén, végleg pontot tehetne arra a rejtélyre, hogy végül is a „késő avarok” kik voltak: egy ogur-bolgár nyelvű csoport, vagy netán egy korai magyar csoport.

BIBLIOGRÁFIA

SINOR 265–267.

Nélkülözhetetlen forráskiadások: S. SZÁDECZKY-KARDOSS, *Avarica. Über die Awarengeschichte und ihre Quellen*. Szeged, 1986; UŐ, *Az avar történelem forrásai I*. Szeged, 1992.

Monográfiák: BÓNA I., *A középkor hajnala*. Budapest, 1974; A. AVENARIUS, *Die Awaren in Europa*. Amsterdam–Bratislava, 1974; ERDÉLYI I., *Pannoniai húsvét*. Budapest, 1987; W. POHL, *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr.* München, 1988.

A kettős honfoglalás elméletét László Gyula számos helyen fejtette ki, a legjobb összefoglalása: LÁSZLÓ Gy., *A „kettős honfoglalás”*. Budapest, 1978.

A nagyszentmiklósi kincsről és feliratairól: LÁSZLÓ Gy.–RÁCZ I., *A nagyszentmiklósi kincs*. Budapest, 1977; Gy. NÉMETH, *The runiform inscriptions from Nagy-Szent-Miklós and the runiform scripts of Eastern Europe*. ALH 21(1971), 1–52.

Az avar kori feliratokról: I. VÁSÁRY, *Runiform signs on objects of the Avar period (6th–8th cc. A.D.)*. AOH 25(1972), 335–47. – A szarvasi feliratról: RÓNA-TAS A., *A szarvasi tűtartó felirata*. NyK 87(1985), 225–248.

BÁLINT Cs., *Kelet, a korai avarok és Bizánc kapcsolatai*. Szeged, 1995. (MŐK 8.)

OLAJOS T., *A 9. századi avar történelem görög nyelvű forrásai*. Szeged, 2001. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 16); OLAJOS T., *Az avar továbbélés kérdéséről. A 9. századi avar történelem görög és latin nyelvű forrásai*. Tiszatáj 55 (2001/nov.), 50–56; SZÁDECZKY-KARDOSS S., *Még egyszer Regino és a korabeli magyarság*. In: *Az Alföld a 9. században*. Szerk. LŐRINCZY G. Szeged, 1993. 227–236; SZÁDECZKY-KARDOSS S., *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig*. Budapest, 1998. (MŐK 12.)

R. GÖBL–A. RÓNA-TAS, *Die Inschriften des Schatzes von Nagyszentmiklós. Eine palaeographische Dokumentation*. Wien, 1995; BÁLINT Cs., *Új könyv a nagyszentmiklósi kincsről*. Századok 132(1998), 231–256; RÓNA-TAS A., *Nagyszentmiklós. Zsupán. Megjegyzések Bálint Csanád cikkéhez*. Századok 132(1998), 940–949; BÁLINT Cs., *Megjegyzések Róna-Tas András megjegyzéseire*. Századok 132(1998), 949–956; *Az avarok aranya. A nagyszentmiklósi kincs*. Összeáll. GARAM É. Budapest, 2002.

LIGETI L., *A pannoniai avarok etnikuma és nyelve*. Magyar Nyelv 82(1986), 129–151.

4. A Kazár Birodalom

Többször esett már szó a kazárokról és a Kazár Birodalomról, itt az ideje, hogy közelebbről nézzük meg ezt az államalakulatot, mely a 7–9. században kulcsfontosságú szerepet játszott Kelet-Európa életében. Milyen népek alkották, milyen területeket fogott össze államában, milyen társadalmi-gazdasági és kulturális élet jellemezte? E sok kérdésre megpróbálunk, ha csak vázlatosan is, felelni, mert a kazár történet nincs híján részletes arab, örmény, bizánci görög és más nyelvű forrásoknak. Ennek ellenére a források nyújtotta töredékes képek egységes egészzé való összeállítása nem mindennapi nehézségeket ró a kutatókra.

Igen bonyolult már maga a kezdet, a kazár eredet kérdése. A Kazár Birodalom a Kaukázus, a Volga és Don által bezárt területen alakult meg a 7. század közepén. A Kaukázus északi előterében 463 óta éltek különféle ogur-bolgár törzsek, majd az 500-as évektől kezdve a szavirok költöztek ide. Láthattuk, hogy a belső-ázsiai türk hatalomátvételt követően, az 560-as évektől kezdve a nyugati türkök gyakoroltak fennhatóságot a kaukázusi ogur törzsek fölött, de ez a függés nem lehetett túl erős. A 600-as évek elején a Kubán vidéki ogur-bolgárok önállósodtak, de az önálló Bulgáriának Kovrat kagán halála után (642) hamarosan vége szakadt. Éppen a kazárok azok, akik a 650-es években itt hatalomra jutottak, s a bolgár törzsek egy részét szétvándorlásra készítették. De kik voltak a kazárok? A kazárok nevét és eredetét illetően igen sok elmélet látott napvilágot, de megnyugtatóan egyik sem tisztázta a kérdést. Központi területük Derbent városától északra, a Káspi-tó északnyugati partvidékén húzódott. Egyes források szerint a kazárok ott éltek, ahol a berszilek. A berszilek pedig egy ogur-bolgár törzs volt, melynek egy része a volgai bolgároknál is megtalálható volt (*barszula*), és a magyar *Berzel* név is e bolgár törzs emlékét őrzi. Mind a berszil, mind a kazár a hatalmas területen széttelepedett tielő törzsszövetségből szakadhatott ki. Emlékezhetünk, hogy maguk az ogur-bolgár törzsek is a tielő törzsszövetség legnyugatibb tagjai voltak, s amennyiben a berszilek ogurok voltak, a társaságukban szereplő kazárokról is feltehető ez. Annál is inkább, mert a nemrégien előkerült és publikált terhi ujjur feliraton (756 körül) a berszil és a kaszar (a kazár név alakváltozata) nevek egymás társaságában fordulnak elő. Tehát a 8. században Mongóliában e két törzs az oguz–ujgur törzsszövetség tagja volt, ugyanakkor két hasonló nevű törzs, a berszil és kazár már száz évvel korábban a Kaukázustól északra élt. Milyen történeti tényeket takarhat ez a kettősség? Csak azt, hogy a berszil és kaszar/kazár törzsek egy része valamikor (lehet, hogy a 463-as priszkoszi vándorláskor, de lehet, hogy az előtt vagy után is; sajnos semmilyen forrás nem szól róla) nyugatra húzódtak, a Kaukázus vidékére. A kazároknak a nyugati türkökkel, a kazár nyelvnek pedig egy köztörök nyelvvel való azonosítása ezek után nem valószínű.

A Kazár Birodalom születése és későbbi sorsa is szorosan összefüggött Derbent városával. Ez a fontos kereskedőváros a Káspi-tó nyugati partján fekszik, s az északi nomád és déli iráni világ között volt az ütközőpont. Ma is imponálóan hatalmas erődítményrendszere van, várfalait Huszrau Anúsirván perzsa uralkodó idején, az 550-es években kezdték építeni, s létrejötté éppen az északi nomád ellenség, a kazárok elleni védekezésnek volt köszönhető. Az 530-as évektől kezdve Bizánc és Irán, a két nagyhatalom állandó harcban állt egymással. Mint emlékezhetünk, az 560-as években a türk–bizánci kapcsolatok felvételének is a bizánci–iráni ellenségeskedés állt a háttérben. A perzsákat annyira lekötötte a bizánciak elleni harcuk, hogy nem tudták megakadályozni aszavirok és kazárok betöréseit. 552–553-ban az utóbbiak elfoglalták Derbentet és akaukázusi Albánia északi részét. Az 562-ben megkötött bizánci–perzsa béke lehetővé tette azonban, hogy a perzsák kiépítsék a derbenti falat, sőt más kaukázusi erődök felépítését is vállalták a nomád betörések ellen. Ezekben az építkezésekben a szintén érdekelt Bizánc is anyagi támogatást nyújtott.

Az albániai nomád betörés vezetői a szavirok voltak, hiszen ez idő tájt az avarok, majd türkök megjelenéséig a szavirok voltak a legerősebb hatalom az Észak-Kaukázusban. A kazárok és más ogur-bolgár törzsek csak mint a szavirok szövetségesei vehettek részt a betörésekben. Mielőtt továbbhaladnánk, pár szót ejtsünk Albániáról, ahol a nomádok mintegy tíz évig, az 560-as évekig tartózkodtak. A kaukázusi Albánia már az ókorban ismert lakott terület volt a Kura folyó bal partja és a Kaukázus között elterülő vidéken. Népessége egy ma már kihalt kaukázusi nyelvet, az albánt vagy aluánt beszélt (vigyázzunk, a névnek nincsen köze az Európában élő, indoeurópai nyelvet beszélő albánok nevéhez). Földjük ősidők óta ütközőterület volt a Római, illetve később a Bizánci Birodalom és Irán között. Az albánok a szomszédos örmények révén igen hamar, már a Kr. u. 4. században megismertkedtek a kereszténységgel. Albánia a perzsa Szászánidá-dinasztia idején iráni fennhatóság alá került, s a 6. század közepén

is még Irán birtoka volt, amikor Albánia északi részén megerősítették Derbent falait.

A 650-es években tehát, a kubáni bolgárok fél évszázados uralmának intermezzója után a kazárok kerültek hatalomra az észak-kaukázusi térségben. Soknemzetiségű birodalmukban különböző ogur-bolgár törzseket, a szavirokat és az iráni alánokat fogták össze. A kazárok olyan történelmi pillanatban lettek ennek a területnek az uraivá, amikor a terület politikailag igen felértékelődött. A 7. század ugyanis nagy világtörténelmi események tanúja volt a Közel-Keleten és Bizáncban, lévén ez az évszázad az iszlám kialakulásának és első, viharos gyorsaságú hódításainak a kora. A szászánida Irán összeomlása és iszlamizálása után a kaukázusi térség a hagyományosan érdekelt Bizánc és a terjeszkedő arabok harcának keresztüzébe került. A 7–8. század az egymást követő arab hadjáratok kora. Ezekben a harcokban a kazárok a bizánciak hű szövetségesei voltak, a közös érdek állította őket egy csatasorba az arabok ellen. Gyakori hadjáratok folytak a Kaukázus déli részén, Arméniában és Azerbajdzsánban, változó sikerrel. Az arabok több alkalommal betörték kazár területre is, maga Derbent 710–711-ben és 713–714-ben arab kézre jutott. A hosszú harcokban a kazárok végül is kimerültek, így Transzkaukáziáról is le kellett mondaniuk. De az arabok csak a Kaukázusig jutottak el. A kazárok védelmi harcainak a világtörténelmi jelentősége az, hogy feltartóztatták az arab hullámot, s az iszlám terjedésének éppúgy egy hatalmas hegylánc, a Kaukázus vetett gátat a Földnek ebben a térségében, akárcsak Európában a Pireneusok akadályozták meg a további iszlám-arab expanziót.

A Kazár Birodalom, sajátos helyzetének megfelelően, a legkülönbözőbb politikai és kulturális hatásoknak volt kitéve. Magát a birodalmat nomádok alapították, s fő katonai erejét is a különböző nomád törzsek képezték, de területén letelepedett földművesek is nagy számban éltek. Az uralkodó réteg és a nomádok nagy része a steppék hagyományos világképének voltak őrzői, de a bizánci hatás nyomán a kereszténység, az arabok révén pedig az iszlám is megjelent a Kazár Birodalomban. A 7–8.

században mindkét nagy világvallás elterjedt a Kaukázusban s a Kazár Birodalomban, de a kazár uralkodó réteg megmaradt régi steppei vallásánál. A birodalom erősödésével a két nagyhatalomtól, Bizánctól és az araboktól való függetlenség demonstrálására egyre nagyobb szükség volt ideológiai téren is. S ekkor valami váratlan dolog történt. Feltehetőleg a 8. század utolsó negyedében a kazár uralkodó és környezete felvette a zsidó vallást, és a judaizmust tette meg államvallásnak. Sántít persze minden analógia, de valami hasonló történt itt, mint ami az Ujgur Birodalomban a manicheizmus felvételekor. Mindkét esetben olyan vallásra esett az uralkodó választása, amely lehetővé tette a környező nagyhatalmaktól való ideológiai elhatárolódást. De ezzel vége minden hasonlatosságnak, mivel az eltérő kor, terület és népesség nem tesz lehetővé további analógiákat. A judaizmus felvétele sikeres lehetett kifelé, a kazár önállóság demonstrálására, de a Kazár Birodalom belső szempontjából nem hozta meg a várt eredményt. A judaizmus etnikai jellegű vallás, nem véletlen, hogy a prozelitizmus olyan ritka jelenség zsidó vallásos talajon. A judaizmus egyetemes üzenetei csak a judaizmus népi kereteit túllépő keresztény univerzalizmusban és a judaizmust és kereszténységet sok ponton magába építő (bár egyénileg építkező) iszlámban szólalhattak meg. Ezért nem véletlen a kereszténység és az iszlám világméretű elterjedése sem. Végző soron a judaizmus nem erősítette, hanem gyengítette a különböző társadalmi rétegek és a különböző népek közötti összetartozás érzését.

Zsidók a Kaukázusban már régóta voltak, elsősorban Perzsiából érkeztek különböző időkben az ottani üldözések elől. Perzsiában pedig igen régi, az ókortól folyamatosan jelenlevő zsidó diaszpóra élt. A judaizmus felvételével megjelent a héber írásbeliség akazároknál, bár ennek csak szerény emlékei maradtak fenn. A kazárok áttérésének egyik legfontosabb forrása éppen a héber nyelvű ún. *József kagán levele*, amelyben a kazár uralkodó válaszol egy őt kérdező hispániai zsidó levelére. A jelentős emlék a 10. században keletkezett. A kazárok zsidósága mind a korabeliek, mind az utódok képzeletét igen foglalkoztatta. Annyira, hogy két 20. századi különös elmélet is keletkezett ezzel kapcsolatban. Mindkettő

tudományosan bizonyíthatlan és valószínűtlen, de ismertségük miatt nem zárkozhatunk el említésük elől. Az egyik elméletet Ananiasz Zajaczkowski lengyel professzor képviselte a két világháború között. Szerinte a zsidó kazárok nem tűntek el nyomtalanul a történelemben, hanem a mai karaimokban élnek tovább. A karaimok egy ma Lengyelországban és Litvániában élő pár ezres kis török nyelvű népcsoport, mely a zsidó vallás karaita vagy karaim ágát vallja magáénak (csak a mózesi Ötkönyvet ismerik el hitük vezérfonalának, szemben a rabbinisztikus zsidósággal, melynek tanításai a Talmudban is le vannak fektetve). A karaimok a késő középkorban, a 14. században és az után kerültek jelenlegi lakóhelyeikre a Krímből való áttelepítések révén. Azon túlmenően, hogy a kazárok zsidósága valószínűleg a rabbinisztikus irányzathoz tartozott, a kazárok és karaimok közötti időbeli távolság és az adatok hiánya lehetetlenné teszi, hogy ezt az elméletet bizonyítsuk. A másik elmélet nem szaktudós tollából származik. Létrehozója Arthur Koestler magyar, vagy még inkább „osztrák–magyar” származású újságíró, aki *A tizenharmadik törzs* című művében nagy invencióval igyekezett bizonyítani, hogy a kelet-európai ún. askenázi zsidóság az egykori kazárok leszármazottaiból áll. A jól megírt, sok érdekes részletet tartalmazó könyv alapgondolata azonban téves: az ott leírtakkal ellentétben a kelet-európai zsidóság kétségkívül az európai német nyelvterületről kiűzött középkori zsidóság leszármazottaival azonosítható.

A Kazár Birodalom, mint említettük, mind kulturálisan, mind etnikailag sok elemet foglalt egységbe. Gazdaságában is ez a sajátos kevertség jutott érvényre. A Kaukázus vidékének fejlett földműves kultúrája és a városi kultúra egyaránt jelen volt benne. Mindez nem maradt nyomtalanul a nomád vezető elem életében sem. Olyanfajta félnomád életet éltek, hogy tavasztól őszig nomadizáltak, télen pedig beköltöztek a városokba. Az ország helyzeténél fogva jelentős nemzetközi kereskedelmet bonyolított le. Egyrészt a nagy kelet–nyugati transzkontinentális út fontos állomása volt Kína és Bizánc között, másrészt az északi szláv és a volgai bolgár területekről a prémkereskedelem a Volga víziútján keresztül történt. A Kazár Birodalom az államiség több fontos ismervét

mutatta: fejlett állami hierarchiája és adórendszere volt. Mindenesetre a 8–9. században kétségkívül Kelet-Európa legfejlettebb állama volt, amely a környező területeket és népeket is adófizetési vazallusi függésben tartotta. A volgai bolgárok éppúgy adót fizettek a kazároknak, mint a keleti szláv törzsek, s feltehetően a magyarok is hosszú ideig kazár adófizetők voltak. A kazároknak, fejlett államiségük ellenére, kiterjedt írásbeliségük nem volt. Egyrészt ismerték a héber írást, másrészt pedig nomád örökségükként a türk rovásírásnak valamilyen helyi változatát. Az utóbbi írással több emlék is fennmaradt Kazária területéről, de ez az írás a mai napig megfejtetlen. Így a kazár történelem esetében is főleg külső forrásokra vagyunk utalva. Ezért különösen nagy szerepet kap a kazár történelem megismerésében a régészet. Az orosz és szovjet régészek révén az egykori kazár területen sok jelentős ásatás folyt, s ezek nyomán a fejlett kazáriai földművelésről és városi kultúráról egyre megbízhatóbb ismeretekkel rendelkezünk. Az egyik legjelentősebb ásatás, melyet a jeles orosz-szovjet tudós, M. I. Artamonov vezetett, a 834-ben bizánci segítséggel épült Sarkel várát tárta fel a Don jobb partján. A régészeti feltárások alapján mind világosabb képet nyerünk a szarmata–alán alapokra építkező, különböző belső-ázsiai nomád hatásokat is magába olvasztó kazáriai anyagi kultúráról.

A 9. században a Kazár Birodalom hatalma gyengülőben volt. E gyengülésnek oka és egyben okozata volt az alávetett népek kiválása. Mind a keleti szlávok, mind a magyarok e században rázták le a kazárok fennhatóságát, ráadásul északról is újabb nomád hullámok, a besenyők és az úzok seregei gyengítették a kazárokat. A végső dőfést az orosz–varég seregek adták meg: 965-ben Szvjatoszláv kijevi fejedelem dúlta fel a Volga-torkolatnál fekvő híres kazár fővárost, Itilt. Ezzel Kazária mint birodalom megszűnt, de helyén nem keletkezett új birodalom. A Kelet-Európában feltörekvő új hatalom, az oroszok máshol, a kazároktól nyugatabbra, Kijev központtal kezdték meg államuk kiépítését. Az egykori kazár terület hosszú időre központi hatalom, igazi gazda nélkül maradt: egykori apró részeire hullott szét, melyet a 11. század közepétől a térségben jelenlevő kun-kipcsakok sem szerveztek egységes állammá. E

terület is, mint oly sok más Belső-Ázsiában, csak a mongol hódítások nyomán, a 13. században lett újra egy központosított hatalom, jelen esetben az Arany Horda államának részévé. Kazária politikai és kulturális öröksége jelentős: mind a keleti szlávok, mind a magyarok sokat köszönhetnek a 8–9. század kelet-európai birodalmának.

BIBLIOGRÁFIA

SINOR 269–274.

A kazár történelem nem szűkölködik hasznos monográfiákban: D. M. DUNLOP, *The history of the Jewish Khazars*. Princeton, 1954 (utánnomás: 1967); M. I. ARTAMONOV, *Istorija hazar*. Leningrad, 1962; D. LUDWIG, *Struktur und Gesellschaft des Chazaren-Reiches im Licht der schriftlichen Quellen*. Münster, 1982; M. G. MAGOMEDOV, *Obrazovanie Hazarskogo kaganata*. Moskva, 1983. – Mindezekben, különösen Ludwig könyvében, bő irodalmi jegyzék.

Új, nem túl sikeres monográfia a kazárokról, nem szaktudós tollából: K. A. BROOK, *The Jews of Khazaria*. Northvale: New Jersey–Jerusalem, 1999 (a könyv fő célja, A. Koestleréhez hasonlóan, annak bizonyítása, hogy a kelet-európai zsidóság részben kazár eredetű; a szerző szakirodalmi ismeretei hiányosak, és sokszor kritikátlan).

A Ludwig és Magomedov monográfiái óta eltelt húsz év pár fontosabb cikke:

M. GOLDEMAN, *On the Location of the Khazarian City of Al-Bayda'*. AEMAe 10(1998–1999), 63–71; P. B. GOLDEN, *Khazaria and Judaism*. AEMAe 3(1983), 157–182; Th. S. NOONAN, *Khazaria as an Intermediary Between Islam and Eastern Europe in the Second Half of the Ninth Century: The Numismatic Perspective*. AEMAe 5(1985), 175–200; Th. S. NOONAN, *The Khazar Economy*. AEMAe 9(1995–1997), 253–318; Th. S. NOONAN, *The Khazar–Byzantine World of the Crimea in the Early Middle Ages: The Religious Dimension*. AEMAe 10(1998–1999), 207–230; POLGÁR Sz.,

Városfejlődés a kora középkori Kelet-Európában. A Volga melletti kazár főváros létrejöttének kérdése. In: *Hadak útján.* Szerk. BENDE L.–LŐRINCZY G.–SZALONTAI Cs. Szeged, 2000. 341–351;
POLGÁR Sz., *Sarkel.* In: *A Kárpát-medence és a steppe.* Szerk. MÁRTON A. Budapest, 2001. 106–126. (MŐK 14); ZIMONYI I., *A kazárok szerepe Kelet-Európában.* Magyar Tudomány 103(1996), 952–957.

5. Magyarok

Nem könnyű feladat a magyarság korai történetét pár oldalon világosan összefoglalni, hiszen a könyvtárnyi irodalom és a szerteágazó problémák pusztá áttekintése is óriási erőfeszítéseket követel. A következőkben megkísérlem a magyarság 896 előtti történetének fő eseményeit felvázolni a nyelvészeti és történeti források segítségével, különösen a honfoglalás előtti századok történetét, melyek oly döntőek voltak a magyar etnikum fejlődésében. Egyben ezek azok a századok, amikor a magyarság az eurázsiai steppevidéken élt, és így e korszakbeli története közvetlenül csatlakozik Belső-Ázsia történetéhez.

A magyar őstörténetnél különösen hangsúlyoznunk kell a nyelvi és etnikai származás különbözőségét, mert a kettő összekeverése sok félreértésre adott már okot. Természetesen a magyar őstörténetben a magyar nyelvet és annak előzményét beszélő nép kialakulására keresünk választ. De míg a nyelv kontinuos lehet, az etnikum szinte teljesen kicserélődhet; a nyelv mindössze távoli híradóként őrizheti az etnikai keveredések emlékét. Nyelv és etnikum egyaránt szerves része az őstörténeti vizsgálódásoknak.

Ezek előrebocsátása után megállapíthatjuk, hogy a magyar őstörténet kiindulópontja az, hogy a magyar finnugor nyelv, s legközelebbi nyelvrokonai az obi-ugor néven emlegetett vogulok (manysik) és osztjakok (hantik), ma két kicsiny nyugat-szibériai nép. Valamikor tehát a magyarok és obi-ugorok *nyelvi* ősei egy nyelvet beszéltek, melyet ugor alapnyelvnek nevezünk. Az ugor ősnép valahol a Középső- és Déli-Urál vidékén élhetett, ugyanakkor megoszlanak a vélemények arról, hogy az Urálon túl, Nyugat-

Szibériába is átnyúlt-e egykori lakóhelyük. Az ugor nép halászattal és vadászattal foglalkozott, de nyelvészeti alapon a kezdetleges állattartás és földművelés jelenlétére is következtethetünk. Ismerték a lovat és a kutyát, *ló* és *eb* szavunknak ugyanis csak a vogulban és osztjákban van megfelelője. Az ugor nyelvi egység a Kr. e. első évezred közepén bomolhatott fel, feltételezhetően a Kr. e. 6–5. században a Káma-vidékre érkező ananyinói régészeti kultúra hordozóinak megjelenése miatt. A Kr. e. 5. századból valók az első, feltehetően finnugor népekre vonatkozó tudósítások Hérodotosz művében. Azonban Hérodotosz semmilyen adata nem hozható közvetlenül a magyarsággal kapcsolatba, a hérodotoszi *jürka* népnévnek az obi-ugorok későbbi orosz *Jugra* elnevezéséhez semmi köze nem lehet.

A magyarság önálló élete során igen hamar török nyelvű népekkel került kapcsolatba. A magyar nyelvnek az a mintegy 300, az alapvető szókincsbe tartozó török szava, melyet a honfoglalás előtt vett át, bizonyítja azt a hatalmas hatást, melyet az ugorságból kivált magyarság török részről kapott. E szókincs alapján világosan láthatjuk, hogyan ismerkedett meg török hatásra a magyarság a magasabb szintű állattenyésztéssel és földműveléssel. Kétségtelenül e török szavak jelentős része csuvasos jellegű, tehát valamilyen ogur-bolgár nyelvből került a magyar nyelvbe, de köztörök jellegű jövevényszavaink is szép számmal vannak. Itt merül fel a kérdés, hogy az óriási török nyelvi hatásnak mi a történeti háttere, azaz a magyarság mikor, hol és milyen török népekkel érintkezett a honfoglalás előtti évezred folyamán. S erre a válasz bizony nem is olyan egyszerű. A kérdés egyik nyitja mindenképpen a bolgár-probléma.

A magyar nyelvészetben Bárczi Géza kérdésfelvetése óta szokás az Urál vidéki magyar őshaza korából való török jövevényszavakról beszélni. Nyelvtörténeti kritériumok alapján a *homok*, *harang*, *nyár*, *nyak* szavunkat, s egyéb kritérium alapján az *ér* igét szokás e csoportba sorolni. Ezek a szavak e nézet szerint akkor kerültek volna a magyar nyelvbe, amikor az már az ugoroktól elszakadva az Urál vidékén élte önálló életét, tehát a Kr. e. 6. és a Kr. u. 5. század

között. E feltételezésnek két gyengéje van, s ezáltal bizonyíthatatlan. Nyugat-Szibériában és az Urál vidékén török nyelvű népről ez időben semmit sem tudunk, nem is valószínű, hogy lehettek ott. Az első biztosan török nyelvű nép Európában a 463-as években a Volgától nyugatra megjelenő ogur-bolgár törökség. E kor előtt tehát számottevő, egyáltalán kimutatható török nyelvi hatással nem nagyon számolhatunk a magyar nyelvben. Más részről a Bárczi javasolta etimológiák nyelvi kritériumai egyáltalán nem kényszerítő erejűek, tehát egyelőre Urál vidéki török jövevényszavainkról beszélni elhamarkodott lenne.

A nyilvánvaló bolgár-török jövevényszavak tényén túlmenően a magyarság európai nyelveken használatos neve az *Ungarus*, *Hungarian*, *hongrois* stb. is egyértelműen abolgár-török kapcsolatokra mutat. E nevek ugyanis mind egy ószláv *ongr* alakra mennek vissza, mely az *onogur* népnévnek az átvétele. A magyarokat a keleti szlávok és Bizánc, majd egész Európa ezen a néven ismerte meg, a magyarságnak tehát valamilyen kapcsolatban kellett lennie az onogurokkal. De hogy ez mikor történhetett és milyen jellegű kapcsolat volt, arra nézve semmilyen útbaigazítónk nincs. Ez a nagy bizonytalanság tette lehetővé, hogy időben olyan nagy eltérések lehessenek az onogur–magyar kapcsolatok kezdetét firtató elméleteket illetően. Semmi támpontunk nincsen, hogy az onogur név mögött mikor sejtünk már magyarokat. Ily módon egy nagyon elterjedt elmélet szerint, mely a két világháború közti magyar őstörténet-kutatást uralta, s melyet klasszikus formájában Németh Gyula fejtett ki, a priszkoszi népvándorlás onogurjai közt már ott lettek volna a magyarok. E szerint a magyarság nyugat-szibériai hazájából a 460-as években, ogur népek társaságában jött volna a Kaukázus északi előterébe, a Kubán vidékére, ahol a 7. században a Bolgár Birodalom virágzott. Ez az ún. „kaukázusi őshaza” lett volna lakhelyük mintegy 400 esztendeig, s a bolgár függetlenség megszűnése után a 7. század közepétől kazár fennhatóság alatt éltek, majd a 830-as években függetlenedtek a kazároktól, s több nyugati vonulás után 896-ban jelentek meg a Kárpát-medencében. E szép és nagyvonalú őstörténeti konstrukció ellen azonban több tény szól. Először is az onogur népnév megléte még nem elég bizonyíték,

hogy e népnév mögött valóban magyarok állnak. Ezenkívül, mint láthattuk, az ogur népek valahol a Kazak-steppe déli részén tanyázhattak, innen lökték tovább őket a szavirok. A priszkoszi népvándorlás belső-ázsiai háttere csak az utóbbi időben lett valamelyest világos, ezért nem csoda, hogy a háború előtt könnyen teheték az ogur népeket Nyugat-Szibériába, a Tobol folyó vidékére. A magyaroknak a 463-as onogur vándorláshoz való kötése tette szükségessé annak a feltevését is, hogy a magyarság valamikor átkelt az Urálon, s Nyugat-Szibériában került kapcsolatba az ogur-törökséggel. Mindez azonban nem bizonyítható. A magyarság legközelebbi nyelvrokoni, az obi-ugorok az ugor egység megszűnése után még több mint egy évezredig az Urál európai oldalán maradtak. A magyarok csak azért keltek volna át az Urálon, hogy csatlakozhassanak az ogurokhoz, akik mellesleg nem is voltak ott? Az obi-ugorok ősei miért nem keltek át az Urálon, s miért nincs nyelvükben jelentős bolgár hatás, mint a magyarban? Túl sok a megválaszolhatatlan kérdés, túl sok az ellentmondás, úgy hogy a nyugat-szibériai magyar őshazát és az ogur vándorlásban való magyar részvétel tézisét nyugodtan törölhetjük őstörténeti hipotéziseink sorából.

Ez esetben viszont más magyarázatot kell találnunk a bolgár–magyar történeti érintkezésekhez. Az ugorságból kivált magyarok a Káma–Urál vidékén élhettek, kérdés, mikor s milyen bolgárokkal kerültek kapcsolatba. Az északi, volgai bolgárság csak a 8. század vége felé jutott el a Közép-Volga vidékére, ahol elsősorban a Volga bal partját szállta meg. A magyarok a 9. század első felében már a Don alsó folyásánál vannak, s ez az 50 évnél is kevesebb idő nem tud magyarázatot adni arra a hatalmas bolgár-török nyelvi hatásra, mely a magyarságot érte. Tehát ha nem is zárjuk ki, *csak* volgai bolgár hatással a magyarságot ért bolgár hatást nem magyarázhatjuk. A magyar nyelv alán jövevényszavai és a török jövevényszavak bizonyos „déli” rétege (pl. a *som*, *kőrís* szavunk) szintén arra mutat, hogy a magyarság nem lehetett a 9. századig az uráli őshazában. Valamikor tehát délre és nyugatra kellett vonulniuk. Erre vonatkozólag semmilyen történeti utalásunk nincsen, de a fentiek alapján biztosra kell vennünk, hogy az 5. század után

valamikor a magyarság a Káma–Bjelaja vidékéről délnyugati irányban lehúzódott a ligetessteppe vidékére, a Volga és a Don közé. Ez az a terület, ahová még felért az onogur-bolgár hatás, és ahol az alán hatás is megmagyarázható. Az oroszok is csak úgy nevezhette a magyarokat *ugri* nak, azaz onoguroknak, ha délebbre került a magyarság onogur, majd kazár hatás alá. A varég–oroszl kereskedők a Volgán és a Donon át jutottak el Itilbe, a kazár fővárosba, a Dont pedig Ibn Hurdádbih a szláv (orosz?) folyónak nevezi. Az onogur kötelékben élő magyarokról igenis itt, a Don vidékén szerezhettek az oroszok tudomást. A magyarságnak egy ága a Volga jobb partján, északabbra, nagyjából a mai mordvin és csuvas területen élhetett, ez lehetett az az ág, melyet Julianus barát a 13. században megtalált. Persze elképzelhető, hogy ez a Volga jobb parti magyar csoport csak a 13–14. században húzódott nyugatra a Volga bal partjáról. Mindenesetre ez az ág valószínűleg még pár száz évig tovább élt, s az orosz forrásokban *mozsar/mocsar* néven szerepel. Ezeket a Volga-vidéki magyarokat, a mozsarokat az oroszok sohasem azonosítják a 9–10. századi ugrikkal, azaz a középkori orosz irodalomban *ugri* néven ismert Kárpát-medencei magyarokkal. Ez nyilván azt jelenti, hogy a magyarságnak ez a Volga-vidéki ága sohasem került a déli onogurokkal kapcsolatba, mint a magyarság zöme, és így a mozsarok sohasem lettek *ugri* k.

De hogy a kérdés még bonyolultabb legyen, az onogur népnév egyesek szerint északra, a Volga-vidékre is eljutott. Arról van szó, hogy a 9–10. századi muszlim földrajzi irodalomban szerepel egy *Júra* nevű nép, a volgai bolgároktól északra, s a 11. századtól rendszeres híradásaink vannak az orosz forrásokban is *Jugra* ország népéről. Ezt a *Jugra/Júra* nevet szintén az onogur népnévből szokták levezetni, oly módon, hogy az - *a* végződés gyakori óorosz terület- és népnévképző, a *j*- gyakori hangelőtét az oroszban, s így a *Jugra* névben az *ugr* név rejlene. Eszerint a *Jugra*, vagy latinosított formájában *Jugria*, vagyis az obi-ugorok országának nevében szintén az *onogur* név található. Ennek a meggyökeresedett elképzelésnek számos dolog mond ellent. Hogyan és mikor került az *onogur* név messzi északra? A muszlim források már a 9. századi állapotokra vonatkozóan világosan külön tárgyalják a volgai

bolgárokat és Jugrát, és ezen kívül a volgai bolgárok vonatkozásában az *onogur* név használatának semmi nyoma sincsen. Mindezen és még más nehézségek miatt a valószínűtlen hipotézisek közé kell utasítanunk *Jugria* nevének az onogurok nevével való összekapcsolását. De ezen túlmenően maga a *Jugria* fogalom óriási karriert futott be a magyar őstörténeti irodalomban. A 16. század elején, mikor az oroszország már elfoglalta Jugriát, s a moszkvai nagyfejedelem címei között ott díszesleg a Jugria fejedelme (*knjaz jugorskij*) cím is, jelent meg Miechowi Mátyás, majd Sigismund Herberstein könyve, melyekben a Jugria névnek a magyarokkal való összekapcsolása szerepel. Nyilván a *Jugra* névnek a magyarok orosz *ugri* nevével való hasonlósága pattinthatta ki ezt az ötletet, s a kor etimológizáló őstörténeti szelleme nagy előszeretettel kapta fel ezt az elméletet. Évszázadokig szerepel az európai tudományosságban Jugria mint a magyarok őshazája. Ezt az őstörténeti téveszmét hirdette Zsirai Miklós, jeles finnugor nyelvészünk is. Habent sua fata ideae...

A magyaroknak az *onogur* névre visszamenő *Ungarus* nevet tehát a legvalószínűbben azzal magyarázhatjuk, hogy a magyarság, ha nem is 460 tájt, mint sokan hitték, de valamivel később kapcsolatba került az onogur-bolgár csoporttal. De nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt az elképzelést sem, amely szerint az *onogur* név csak a Kárpát-medencében szállt volna a magyarokra az itt talált késő avarok *onogur* nevéből. De akár így, akár úgy történt, nem tagadható, hogy valamilyen onogur-bolgár csoport rendkívüli hatással volt a honfoglalás előtti magyarságra. Az onogur elnevezésen kívül, mielőtt a magyarság saját magyar nevének megjelenik a 9. század végén a muszlim forrásokban, két másik néven is szerepel, mely nevek ugyancsak a Kazár Birodalomban töltött hosszú időszakra utalnak. E két név pedig a *szavir* és a *türk* elnevezés.

Bíborbanszületett Konstantin császár, akinek a 9–10. századi Kelet-Európa pompás etnikai leírását köszönhetjük, a magyarokról szólván megemlíti, hogy egy részük, mielőtt bejött a Kárpát-medencébe, a kangarnak nevezett besenyőktől vereséget szenvedett, s a magyarok egy része Perzsia vidékén telepedett le. Ezeket a

magyarok régi nevén *szavartoi aszphaloi* nak hívják, a másik rész pedig a magyarok vajdájával, Levedivel nyugatra ment az Etelköz (nála Atelkuzu) nevű helyre, ahol jelenleg – jegyzi meg Konsztantinosz – a besenyők laknak. A császári szerző művének ez a nehezen értelmezhető része sok fejtörést okozott a kutatóknak. Abban mindenki egyetért, hogy a *szavartoi* névben a *szavir* népnévnek valamilyen alakját kell látnunk. Ha a szóvégi *t*-re többféle magyarázat is lehetséges, az *aszphaloi* szót görögül 'rendíthetetlen, állhatatos' jelentésű jelzőnek értelmezhetjük, mely ismeretlen okból áll a népnév mellett. A konsztantinoszi szavárdok – nevezzük őket így ezentúl –, nyilván azonosak azzal a néppel, amelynek neve gyakran szerepel örmény és arab forrásokban a 8–9. század folyamán. Az örmények *szevordi* nak nevezik ezt a népet, az arabok *szávardijja/szijávardijja* néven említik. Az arab alakok az örményből valók, s nyilván Konsztantinosz *szavartoi* alakja is arab forrásra megy vissza. Ugyanakkor a bizánci császár egy másik művében is ír aszavárdokról, s itt a közvetlenül az örményre visszamenő *szevortioi* formát használja, melyet 'fekete fiúk' jelentésben fordít. S valóban a *szevordik* alak örményül 'fekete fiúk'-at jelent (a *szevordi* többes száma), tehát nem lehet más, mint egy, a *szavir* ra visszamenő népnév örmény népetimológiás elferdítése. Ez az örmény népetimológiás alak jutott el aztán az arab történetírókhoz és Konsztantinoszhoz.

Ha a *szavárd* népnév eredetét valamelyest sikerült is tisztáznunk, hátra van még alényeg, a történeti háttér megrajzolása. A *kangar* népnév, mint azt Czeglédy Károly meggyőzően kimutatta, előfordul már a 6. századi szír forrásokban mint egy Kaukázus-vidéki nomád nép neve, s a besenyők *kangar* neve azt bizonyítja, hogy a besenyő törzsszövetségben kangarok is voltak. A kangarokban valamilyen iráni népességet sejtethetünk, mint arról majd szó lesz a besenyőket tárgyaló részben. Konsztantinosz tehát kora besenyőit a régebbi kangarokkal, a magyarokat pedig a régebbi szavárdokkal azonosította, így egy régebbi kangar–szavárd háború emlékét vetíthette ki a 890-es évek besenyő–magyar háborújára. Ha ezt figyelembe vesszük, a következőképpen rekonstruálhatjuk az eseményeket. A 6–7. században történhetett az a kangar támadás,

amelynek következményeképpen a szavárdok egy része Transzkaukáziába, a Kura vidékére ment, s ahol a 8–9. században a forrásokban is szerepelnek. A szavárdok másik része ekkor vonult Etelközbe, tehát a Dontól nyugatra levő területre, a Pontus-vidékre. Ezen a területen éltek hosszabb ideig, s ez az a terület, amelyen a kazár és bolgár hatást egyaránt jól meg tudjuk magyarázni. Felmerül itt a kérdés, hogy a magyarság szavárd/szavir és onogur-bolgár kapcsolatát történetileg hogyan értelmezzük.

A finnugor nyelvű magyar törzsek szavir és onogur politikai fennhatóság alatt éltek, s innen szállt rájuk az uralkodó népcsoport szavir, illetve onogur neve, vagy pedig az illető népekből jelentős rész is beléjük olvadt? Mindkét kérdés jogos, és egyik sem zárja ki a másikat. A magyarokra használt *szavir* és *onogur* név, majd a 9. században használt *türk* név a magyarok tényleges politikai kapcsolataira utal. A magyarság időrendben is így, tehát először szavir, majd onogur, végül pedig kazár-türk politikai keretek között élt, a 6. század óta valószínűleg a kazár terület periferiáján, a Don vidékén. Nyilvánvaló, hogy tényleges szavir, onogur és türk elemeket is olvasztott magába, s ezek neve a politikai fennhatóság megszűnte után is tovább élt, legalábbis az olyan eredetű törzsek nevében. Már régen onogur, majd kazár fennhatóság alatt élhetett a magyarság, amikor még bizonyára tartalmazott szavir törzseket is, s ezek, azon túl, hogy onogurok, majd kazárok voltak a politikai hovatartozás szerint, egyben őrizték régi törzsneveiket, a *szavir* t is. Ily módon válik érthetővé a honfoglalás előtti magyarság soknevűsége. Évszázadokig mint forró kohóban keveredett a délre szakadt finnugor nyelvű magyarság szavirokkal, onogurokkal és kazárokkal, míg végül is a 9. században politikailag önállósodott, és saját *magyar* nevén is feltűnik a muszlim forrásokban.

A 9. századra vonatkozólag már komoly írásos források alapján tudunk képet rajzolni a magyarságról. Nézzük meg a legfontosabb forrást, a már többször használt Bíborbanszületett Konstantin művét. Leírásában a magyaroknak, akiket türköknek nevez, két lakhelyét említi meg. A magyarok régen Kazáriához közel telepedtek meg, azon a helyen, melyet vajdájukról, Levediről *Levediá* nak hívnak.

Egy besenyő támadás hatására azonban Levedi és népe nyugatra menekült az *Etelközü* nevű területre, ahol Konsztantinosz idejében, tehát a 950-es években már a besenyők éltek. Innen, Etelközből hívatja a kazár kagán Levedit magához, hogy a magyarok fejedelmévé tegye. Levedinek különben, mint előzőleg értesülünk róla, kazár felesége volt. Levedi nem vállalta a tisztséget, s maga helyett Álmost vagy annak fiát, Árpádot ajánlja. Végül is Árpád lett a fejedelem, akit kazár szokás szerint pajzsra emeltek megválasztásakor. Ezután érte a magyarokat az a besenyő támadás, amely a Kárpát-medencébe űzte őket.

A császár említette két földrajzi elnevezés közül csak *Etelközü* (mai kiejtéssel *Etelköz*) lehetett állandó magyar elnevezés, míg Levedia a császár által gyártott görögös forma a magyar Levedi vajda nevéből. Azt a területet jelölheti, ahol a magyarok Levedi vezetése alatt éltek. Az Etel folyót a Volga török nevével azonosíthatjuk, de a Don folyó alsó folyására, melyet a Volga folytatásának képzeltek el, szintén gondolhatunk. Etelköz pontos fekvését meghatározni nem tudjuk, annak ellenére, hogy az Embától a Prut és Szeret folyókig minden elmekombinációt felvetett már a későbbi kutatás. Tágan a Volga és Don környéke jöhet egyedül számításba. Ebbe az irányba mutat az Anonymusnál megőrzött *Dentu* moger név is (olv. *Dentü* mogyer), mely a magyarok Don (vagy esetleg Donyec?) vidéki szállásaira utal. De ebbe az irányba mutat mindaz a megfontolás, amelyet a fentiekben a magyar nyelv régi török szórétégével kapcsolatban is mondtunk.

Konsztantinosz leírásából világosan bontakozik ki a magyaroknak a kazároktól való függése, jóllehet egészen nyilvánvaló a híradás dinasztikus jellege. A magyar küldöttek az Árpád választása előtti időket igyekeznek kisebbíteni, s megjegyzik, hogy Árpád előtt a magyaroknak nem voltak fejedelmeik, csak vajdáik. A *vajda* itt vagy magyar szó (ez esetben ez a magyarban óorosz jövevényszó), vagy pedig (s ez a valószínűbb) egy bizánci görög szóval állunk szemben, mely a déli szlávból került oda. A források szerint a magyarok a kazárokkal három esztendeig laktak együtt, és részt vettek minden hadjáratukban. Nyilvánvaló utalás ez arra, hogy a magyarok a

kazárok alattvalói voltak. A *három év* vagy elírás, vagy szándékos kisebbités, mivel a Kazár Birodalom árnyékában jó két-három évszázadig élhettek a magyarok. Levedi és Álmos/Árpád szerepének beállítása tendenciózus. A muszlim források nyíltan leírják a kazár eredetű kettős fejedelemség intézményét a magyaroknál. Árpád hatalomra jutása nyilván a kettős királyság végét jelentette, s Levedi és Árpád között egyáltalán nem olyan simán alakulhatott a viszony, mint ahogyan Konsztantinosznak azt a magyar követek elmondhatták. Mindenesetre Levedi ágáról később már semmit sem hallunk a magyar krónikairodalomban, mely csak az Árpád-ház hagyományait őrizte meg.

Konsztantinosz elbeszéléséből úgy tűnik, hogy a magyarok egészen sokáig, szinte a honfoglalást elindító besenyő támadásig kazár függésben voltak. Semmi bizonyíték nincs arra, hogy a magyarság előbb, 800 és 830 között önállósult volna. Sarkel várát akazárok 835–837-ben építették fel a Don alsó folyásánál, annak bal partján, bizánci segítséggel. Pauler Gyula óta szokás feltételezni, hogy Sarkel vára a magyarok ellen épülhetett, mivel ez idő tájt más nép nem fenyegethette a kazárokat ez irányból. Igazat kell adnunk azonban Czeglédy Károlynak, aki ezt kizártnak tartja, hiszen a Dontól nyugatra eső terület egészen Kijevig kazár adófizető volt, s csak a varégek fenyegethették ez irányból a kazárokat, mint ahogyan a 10. században éppen a varég–oroszl támadások szüntették meg a kazár politikai önállóságot.

A kazár politikai függés emléke az, hogy a magyarokat a 9. században a bizánciak türköknek nevezik, s a *magyar* szót használó muszlim források is mindig megjegyzik, hogy a magyarok türkök. Tudjuk, hogy a kazár dinasztia türk eredetű volt, s a kazárokat igen gyakran nevezik ezért egyszerűen türköknek.

Végül egészen bizonyos, hogy a magyarok a népi keveredés szintjén is kapcsolatba kerültek a kazárokkal. Konsztantinosz hírt ad arról, hogy a magyarokhoz csatlakozott három *kavar* törzs előzőleg a kazárok elleni felkelésben vereséget szenvedett, majd ezt követően állt át a magyarokhoz. A magyarokat megtanították saját nyelvükre,

ők maguk pedig megtanultak magyarul, s a 10. század közepén még mindkét nyelvet használták. Íme egy világos példája annak, hogyan csatlakoztak és olvadtak be török népcsoportok a magyarokba.

Mindaz, amit a szavir, onogur, türk és kazár összefüggésekről elmondtunk, valamint a magyar nyelv régi török jövevényszavainak nagy mennyisége és jellege azt erősíti meg, hogy a finnugor nyelvű magyarok és a különböző török nyelvű népek között tartós szimbiózis volt, melyet évszázadokig a kétnyelvűség jellemezett. A hatalmas török nyelvi hatás nem egyszerű nyelvi tény csak, hanem egy méreteiben lenyűgöző török kulturális és társadalmi hatás jelzője. Következésképpen az utolsó száz évben a magyar tudományban általánosan elterjedt tézis, miszerint a „magyarság finnugor eredetű”, némi módosításra szorul. Még akkor is, ha a fenti egyszerűsítést árnyaltan úgy fogalmazom, hogy a magyar nyelv finnugor eredetű. Ugyanis rögtön hozzá kell tennem, hogy a török hatás a népiség és kultúra szempontjából legalább ilyen súllyal esik latba. A magyar nép őstörténetének két legfontosabb szála a finnugor és a török, de ennél is fontosabb, hogy a kettőből, sok más hatást integrálva, hogyan lett egyedi magyar ötvözet.

BIBLIOGRÁFIA

SINOR 274–279.

A 10. század előtti magyar történetről vagy népszerűbb nevén a magyar őstörténetről könyvtárnyi irodalom készült. Az ebben való tájékozódást segíti a következő, folyamatosan megjelenő könyvészeti munka: BANNER J.–JAKABFFY I., *A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája*. Budapest, I: 1954, II: 1961, III: 1968. 204–220; IV: 1981. 309–321.

Rendkívül hasznos kézikönyv: HAJDÚ P.–KRISTÓ Gy.–RÓNA-TAS A. (szerk.) *Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba*. Budapest, I/1, I/2: 1976; II: 1977; III: 1980.

A magyar őstörténet belső-ázsiai (azaz főleg török) vonatkozásairól a legutóbbi jó összefoglalás: A. RÓNA-TAS, *Ethnogenese und*

Staatsgründung. Die türkische Komponente in der Ethnogenese des Ungartums. Rheinisch-Westfälische Akademie der Wissenschaften, Abhandlung 78(1988), 107–142.

A magyar nyelv régi török jövevényszavaira a két klasszikus monográfia: Z. GOMBOCZ, *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache.* Helsinki, 1912; LIGETI L., *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban.* Budapest, 1986.

A magyarok onogur, szavir és türk neveiről és a történeti háttérrel: NÉMETH, *Honf. Kial.* 178–203 (több ponton túlhaladott).

A bolgár–török kapcsolatokról: FODOR I., *Bolgár-török jövevényszavaink és a régészet.* In: *Magyar őstörténeti tanulmányok.* Budapest, 1977. 79–114; RÓNA-TAS A., *A magyar–bolgár-török érintkezés jellege.* In: *Tanulmányok a bolgár–magyar kapcsolatok köréből.* Budapest, 1981. 59–69.

A mozsar-kérdésről: VÁSÁRY I., *A Volga-vidéki magyar töredékek a mongol kor után.* In: *Magyar őstörténeti tanulmányok.* Budapest, 1977. 283–290.

Jugriáról: ZSIRAI M., *Jugria.* Budapest, 1930; I. VÁSÁRY, *The „Yugria” Problem.* In: *Chuvash Studies.* Ed. A. RÓNA-TAS. Budapest, 1982. 247–257.

A szavárdokról: CZEGLÉDY K., *A szavárd-kérdés Thury József előtt és után.* MNy 55(1959), 373–385.

Konsztantinosz Porphürogennétosz művének kiadása és magyar fordítása: MORAVCSIK Gy., *Bíborbanszületett Konstantín: A birodalom kormányzása.* Budapest, 1950.

Levédia és Etelköz problémájáról: LIGETI L., *Levédia és Etelköz.* MNy 81(1985), 1–19.

A kettős királyságról: CZEGLÉDY K., *A szakrális királyság a steppei népeknél (a kazároknál és a magyaroknál)*. MNy 70(1974), 11–17.

Fontos új monográfia: RÓNA-TAS A., *A honfoglaló magyar nép*. Budapest, 1997. Bővített angol változata: A. RÓNA-TAS, *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages. An Introduction to Early Hungarian History*. CEU Press. Budapest, 1999.

ZIMONYI I., *Constantin Porphyrogenitus De administrando imperio magyar fejezetének török háttéréről*. In: *Studia Varia. Tanulmányok Szádeczky-Kardoss Samu nyolcvanadik születésnapjára*. Szerk. MAKK F.–TAR I.–WOJTILLA Gy. Szeged, 1998. 159–166; BALOGH L., *Árpád „pajzsra emelésének” keleti párhuzamai*. AUSz 112(2002), 37–47.

6. Besenyők és úzok

Először a 7. század első feléből ismerünk adatot a besenyőkre, akiknek a neve már a magyar őstörténet ismertetése során feltűnt. Egy kínai forrás (*Szuj su*) egy Taskent vidéki tielő törzset *pejszu* nak nevez. A 8. században a már többször emlegetett tibeti nyelvű ujur követjelentés beszél a *be-csa-nag* törzsről, s ez a forma már tökéletes visszaadása a később több forrásból ismert *pecseneg/becseneg* névnek, mely a besenyők saját elnevezése volt. A szó maga török eredetű, a 'sógor' jelentésű rokonságnévből alakult. A magyar *besenyő* név egy török *becseneg* alak teljesen szabályos, 9–10. századi magyar átvétele.

Bár a besenyők neve kétségtelenül török eredetű, s pár szórvány feljegyzésből és az utánuk Kelet-Európában maradt helynévanyagból ítélve török nyelvűek voltak, etnogenezisük a törökön kívül más összetevőkre is utal. Emlékezhetünk, hogy Bíborbanszületett Konstantin császár a besenyőkről írva megjegyzi, hogy „a besenyőket kangarnak is nevezik, de nem mindet, hanem csak három tartomány népét, Javdiertimét, Küercsicsurét és Kabuksinjuláét, mint akik a többieknél vitézebbek és nemesebbek; mert ezt jelenti a kangar elnevezés”. A Konsztantinosznál különben név szerint feljegyzett nyolc besenyő törzs közül három kangar

eredetű volt, s így a besenyő etnogenezisben egy *kangar* nevű nép is részt vett, amelyet a besenyők meghódítottak, majd a törzsszövetségükbe olvasztottak. A meghódolt népeket előre állították, akárcsak a magyarok a kavarokat. A kangarok már 6. századi szír forrásokban előfordulnak a Kaukázusban, a Szevan-tó és a Kura folyó közötti területen. A türk feliratokban szerepel a *kengeresz* nép, mely ellen nyugaton harcolnak a türk kagánok. Ez a név a *kangar* és az *asz* népnevet foglalja magában, mely utóbbi az iráni nyelvű alánok neve. Tudjuk azt is, hogy a Szir-darjának Taskenttől lefelé húzódó alsó folyását *Kankar/Kangar* néven is illették. Mindezen adatok alapján megállapíthatjuk, hogy a kangarok eredeti lakóhelye az Aral-tó és a Szir-darja középső folyása között, a mai Taskent vidékén lehetett, s hogy a kangarok valószínűleg iráni népesség voltak. Helyzetüknél fogva fontos közvetítő szerepet játszhattak a transzkontinentális kereskedelemben, az 5–6. században lehettek telepeik Transzkaukáziában is (l. a szír adatokat a kangarokról).

A 8. század a nagy népmozgások kora Belső-Ázsiában. 744-ben történik az ujjur hatalomátvétel a türköktől, s e század utolsó harmadában vándorolnak el Délnyugat-Mongóliából azok az oguz törzsek, amelyek nemsokára az Aral-tó vidékén tűnnek fel. Ily módon az oguzok/úzok közvetlen szomszédai lesznek az itt élő kangaroknak/besenyőknek. Hogy a kangar–besenyő összeolvadás mikor történhetett, nem tudjuk, de a 8. században a kangarokra már rátelepedhettek a török nyelvű besenyők, mert a 9. századi vándorlásaikban már együtt vettek részt.

A 9. század első felében következik be a besenyők első nagy vándorlása. Az Aral-vidéki oguzok a karlukokkal és kimekekkel szövetkezve legyőzik a besenyőket. A karlukok vagy keletről, a Talasz és Csu folyók vidékéről, vagy délről, Transzoxianából támadhatták meg a besenyőket, a kimekek törzse pedig északról, az Irtis középső folyásának vidékéről. A besenyőknek nem maradt más hátra, mint a nyugatra menekülés. Az Emba, Urál és Volga folyók vidékére húzódtak, az Urál hegység déli előterébe. A besenyők egy része visszamaradt az oguzoknál, ezek az oguz törzsek későbbi

vándorlásaiban részt vettek, s még később Kis-Ázsiában is találunk *pecseneg* nevű törzset.

Nem sokáig lehettek új hazájukban a besenyők, ugyanis 894-ben került sor második nagy vándorlásukra, melynek során a magyarok is eljutottak a Kárpát-medencébe. Az úzok, szövetségben a kazárokkal, megtámadták a besenyőket, akik előtt most is csak anyugatra menekülés útja állott. Északon ugyanis a volgai bolgár állam, délen a kazárok, a délorosz steppe vidékén, a továbbvonulás egyetlen lehetséges útján pedig a magyarok törzsszövetsége tanyázott. A magyarok ekkor jöttek be besenyő nyomásra a Kárpát-medencébe, a besenyők pedig mintegy másfél száz évig egészen az Al-Dunáig a délorosz steppe urai lesznek.

A besenyők országát keletről az úzok, délkeletről a kazárok, északkeletről a volgai bolgárok, északról az oroszok, nyugatról pedig a magyarok országa határolta. A besenyő gazdaság alapja a nomád állattartás volt, melyre a délorosz steppe folyóban, vízben és legelőben gazdag területe ideális lehetőséget biztosított. Az állattenyésztésen kívül a kereskedelem játszott fontos szerepet gazdasági életükben. Elsősorban az oroszokkal, és délen a fekete-tengeri kikötőkben a bizánciakkal kereskedtek. A besenyők gazdag állatállományáról, általános jómódjáról a források egyértelműen vallanak. Különösen sokat szólnak a besenyők fejlett fémművességéről, arany- és ezüsttárgyakban való bővelkedésükről. Ez utóbbiban nyilván nagy szerepet játszott az iráni nyelvű kangarok régi fémműves hagyománya. A kereskedelmi utak biroklásáért sokszor folytattak éles harcot, így például 985-ben a volgai bolgárok szövetségesei az oroszok és az úzok ellen. A besenyők a 10. században szervezetileg nyolc törzsre oszlottak, melyeknek neve, akárcsak vezetőiké, pontosan ismert. A törzsek meghatározott területeket tartottak megszállva, ezek elhelyezkedését is egészen pontosan megadja Bíborbanszületett Konstantin. A törzsek élén főnökök vagy fejedelmek állottak, nincs tudomásunk róla, hogy egy főfejedelmük, kagánjuk lett volna.

Törzsneveik és egyéb nyelvi szórványadatok alapján a besenyőket kétségtelenen török nyelvű népként határozhatjuk meg, mégpedig nagy valószínűséggel a török nyelveknek ún. kipcsak vagy nyugati ágába tartoztak (ma a kazak, karakalpak, kazáni tatár, baskír stb. ilyen nyelv). A besenyő ez esetben az első történetileg ismert kipcsak-török nyelvet beszélő nép a történelemben. Nyilvánvaló, hogy a kangarok iráni nyelve is fennmaradt közöttük még egy ideig, de adatok híján erre pontos választ adni nem tudunk.

Az 1040-es években erősödik a besenyőkre gyakorolt úz nyomás, akiket viszont keletről egy eddig ismeretlen törzsszövetség, a kipcsak vagy kun törzsek szorítanak nyugat felé. Mindennek eredményeképpen az 1050–1060-as években egy nagyarányú besenyő exodus kezdődik a Balkán-félszigetre. A 11. században a Balkánt elárasztó besenyő törzsek óriási veszélyt jelentettek a bizánci államra, s a beözönlő rabló besenyőket végül is csak egy új nomád nép, a kun segítségével sikerült Bizáncnak pacifikálnia 1091-ben. A 11. és 12. században tehát a Balkánt előzőlötték a besenyők, s közben nagy számban települtek be a Magyar Királyság területére is. Orosz forrásban utoljára 1169-ben történt róluk említés. Dél-Oroszországban maradt részeiket az úzok (torkok), illetve kunok olvasztották magukba, ami figyelembe véve a nyelvi és kulturális közelséget, nem mehetett különösen nehezen.

A besenyők tehát felszívódtak Dél-Oroszország, Balkán és Magyarország etnikumaiban, emléküket csak a helynevek őrzik. Okleveles adatok és a helynevek alapján elég pontosan megrajzolhatjuk, hogy a 11–12. században hol voltak besenyő telepek Magyarországon. A Dunántúlon a Fertő- és Rába-vidéken volt területük, valamint Tolna és Fejér megyében a Sárvidéken, de a Balaton déli részén és a Duna–Száva-vidéken is találunk elszórt besenyő telepeket. Biharban, a Körös-vidéken és a középső Tisza-vidéken volt még összefüggő besenyő terület. Az utóbbinál említi meg Anonymus *Gestá* ja, hogy itt már Géza király idejében nagy besenyő betelepülés zajlott le: „Ugyanekkor a besenyők földjéről jött egy vezéri nemzetségből való vitéz. Neve Tonuzoba volt: Ürkünd apja, kitől a Tomaj nemzetség származik. Neki Taksony vezér

lakóföldet a kemeji részeken adott a Tiszáig, ahol most Abád-rév van. Ez a Tonuzoba egészen Taksony vezér unokájának, Szent István királynak az idejéig élt. S midőn boldog István király az élet igéit hirdette és a magyarokat keresztelte, akkor Tonuzoba, ki hitben hiú volt, keresztény lenni átallott; így hát temetkezett élve feleségével az Abád-révbe, hogy a keresztségben ő meg felesége ne éljen a Krisztussal örökre. Ám a fia, Ürkünd, mint keresztény, Krisztussal él mindörökké.” Íme a betelepült nomád sorsa, aki az első nemzedékben még ellenáll, de Tonuzoba fia már keresztény és magyar volt. Több elszórt besenyő nyom van még Buda vidékén, a Felvidék nyugati részén, a Maros-vidéken és Erdélyben is. Érdekes, hogy legtöbb esetben a besenyők vizenyős, rétből és legelőben gazdag területeket foglaltak el, amelyek nomád életmódjuknak a legjobban megfeleltek, s melyekre a letelepült magyarság nem tartott igényt.

A 10. században tehát a besenyők voltak a délorosz steppevidék főszereplői, de már ekkor egyre sűrűbben tűnnek fel az oguz törzsek is a Volgától nyugatra, az oroszoktól délre. Az oguz törzsek alakulásáról már szóltunk a szeldzsuk történelem tárgyalásánál; ott láthattuk, hogy az oguz törzsek jelentős része a déli vándorutat választotta, a szeldzsukok, oszmán-törökök, türkmének és azerbajdzsánok (vagy azerik) mind e déli oguz vándorlások útján jutottak el későbbi lakhelyeikre. De a Szir-darja középső folyásától és az Aral-tótól északra elhelyezkedő nomád oguz törzseknek más történelmi sorsa volt. Ezeket az arab–perzsa források *guzz* nak, a bizánciak *uz* nak, az oroszok pedig *tork* nak nevezik. Az utóbbi nyilván az oguzok/úzek *türk* nevéből származik, mint ahogyan láttuk, hogy az oguzokat sokszor türkmének is nevezik. Az úz törzsek hatalmas nomadizálási területét, mely a Szir-darja középső folyásától nyugaton egészen a Volgáig, északon pedig az Irtis, Tobol, Isim folyók középső folyásának vidékéig ért, a muszlim források a 10. században Oguz-steppének nevezték. Nagyrészt a mai Kazak-steppe területe ez. Az úzoktól északra helyezkedtek el azok a török törzsszövetségek, amelyek a 11. században az úzokat és a besenyőket továbbvándorlásra készítették, s egy új nagy nomád

törzsszövetség létrehozói lettek: a kimekekről és a kipcsakokról van szó.

BIBLIOGRÁFIA

SINOR 290–291.

Összefoglaló művek: P. GOLUBOVSKIJ, *Pecenegi, torki i polovcy do nasestvija tatar*. Kiev, 1884; S. A. PLETNEVA, *Pecenegi, torki i polovcy v juznorusskih stepjah*. In: *Materialy i issledovanija po arheologii SSSR* 62. Moskva, 1958. 151–226.

További összegzések: O. PRITSAK, *The Pesenegs*. *AEMAE* 1(1975), 211–235; SENGU Toru, *A besenyők a 8. században*. *Századok* 1993, 503–516 (részletes irodalomjegyzékkel).

A magyarországi besenyőkről: GYÖRFFY Gy., *Besenyők és magyarok*. KCsA I. kieg. kötet (1935–1939), 397–500.

Az újabb, gazdag szakirodalomból:

PÁLÓCZI HORVÁTH A., *Besenyők, kunok, jászok*. Budapest, 1989; GYÖRFFY Gy., *A magyarság keleti elemei*. Budapest, 1990; S. A. PLETNEVA, *Pecenegi, i guzi na Nisnem Donu*. Moskva, 1990; V. SPINEI, *Marile migratii din estul si sud-estul Europei in secolele 9–13*. Iasi, 1999; *Zúduló sasok. Új honfoglalók – besenyők, kunok, jászok – a középkori Alföldön és a Mezőföldön*. Szerk. HAVASSY P. Gyula, 1996; ZIMONYI I., *A besenyők nyugatra vándorlásának okai*. *AUSz* 106(1998), 129–144; GALAMB Gy., *Megjegyzések Querfurti Brúnó besenyők közötti térítési kísérletéhez*. In: *A Kárpát-medence és a steppe*. Szerk. MÁRTON A. Budapest, 2001. 181–185 (MŐK 14).

7. Kunok

A kimekek az Irtis középső folyásánál helyezkedtek el. A 8. századtól kezdve van hírünk erről a török törzsszövetségről, melynek két nagy törzscsoportja volt, az imek és a kipcsak. Joseph

Marquart szellemes feltevése szerint maga a kimek név is innen venné eredetét, tudniillik az *iki imek* 'két imek' jelzős összetételből alakult volna ki. Akárhogy is legyen, a kipcsakok a Tobol és Isim folyók középső folyásának vidékén laktak, nyugatabbra az irtisi kimekektől. A kimek–kipcsak törzsek nomadizálásuk során rendszeresen átkeltek az Urálon, s egészen a Káma alsó folyásáig és a Volgáig jutottak el. A 10. századra vonatkozóan megbízható értesüléseink vannak erről, így például Isztahri arab írónál. A 10. század közepén a kimek név eltűnik a forrásokból, Kásgári például a 11. század közepén csak a kipcsakokat és imekeket említi, s a kipcsakokat jelöli meg vezető törzsként.

Mielőtt a 11. század első felében lezajlott nagy belső-ázsiai népmozgásra térnénk, melynek a központjában éppen a kipcsakok álltak, fontos hangsúlyoznunk, hogy a különböző néphullámok nemcsak a Káspi-tótól északra és az Urál hegységtől délre elhelyezkedő viszonylag keskeny steppei sávon keresztül vonultak át. A steppesáv északi részén élő népek, mint ahogyan az előbb láttuk a kimekek–kipcsakok esetében, gyakran Délnyugat-Szibériából egyszerűen nyugat felé húzódtak, átkelvén az Urál hegységen. Nemsokára a Bjelaja és Káma vidékére értek, de egészen a Don és Donyec vidékére is eljuthattak. Így válik érthetővé, hogy a volgai bolgárokhoz esetleg már igen korán, a 8–9. században kipcsak hullámok juthattak el, vagy a 10. században a volgai bolgárok és a kijevi fejedelmek az úzokat (orosz nevükön a torkokat) segédc csapatokként használhatták fel. A rosztov–szuzdali orosz területen levő sok *tork* és *berendej* (egy kipcsak törzs neve) elemet tartalmazó helynév a nomádoknak egy ilyen északibb irányú mozgásával magyarázható.

Miután Szvjatoszláv a kazárokra 965-ben olyan vereséget mért, amelyet a Kazár Birodalom már nem tudott kiheverni, az úzok egyre akadálytalanabban kelhettek át a Donon, sőt azon túl is. Az állandó úz hullámok feltehetően a kipcsakok nyomására indultak el, a kipcsakok pedig szintén kényszerből mozdultak ki északibb lakóhelyeikről. Mindezeknek a népmozgásoknak a háttérében a kitajok északnyugati terjeszkedése lehetett. Az 1030-as évekre már

a kipcsakok lettek az egész Kazak-steppe urai, az úzokat ez időre végleg nyugatabbra űzték. Ebben a században váltja fel a Kazak-steppe addigi „Oguz-steppe” elnevezését a „Kipcsak-steppe” terminus (*Dast-i Kipcsak* a perzsa nyelvű forrásokban). Ekkor indult el az a nagy népeltolódás, amelynek kapcsán a kipcsak törzsszövetség a dél-orosz pusztának is urává lett egészen az 1200-as évekig, a mongolok ottani megjelenéséig. Erről a nagy népmozgásról 1120 körül Marvazí perzsa történetíró jegyezte fel becses adatokat arab nyelvű munkájában. Idézzük Marvazí szövegét: „Közülük [ti. a törökök közül] valók a kunok; ezek a kitajok országából jöttek, mivel félték a kitaj kántól. Nesztoriánus keresztények voltak, s azért vándoroltak el erről a területről, mert a legelők szűkében voltak [ez a nomádokra vonatkozó sztereotípiát *itt* ellentétben áll az előbb mondottakkal]. Közülük való volt Ekindzsi ibn Kocskar, hvárezmi sah. A kunokat a kájok űzték, akik többen voltak és erősebbek, ezért kiűzték őket ezekről a legelőkről. Ekkor azok a sárik területére mentek tovább, a sárik a türkménekhez vonultak, akik viszont az oguzok országának keleti részére húzódtak. Az oguz törökök ekkor a besenyők területére mentek, az Örmény-tenger [azaz a Fekete-tenger] mellé.” Lényegében ugyanezt az eseményt mondja el Edesszai Máté örmény történetíró is (1050–1051), aki szerint a kígyók népe űzte el a fakókat (örményül *xartes*'), akik viszont az úzokat és besenyőket készítették továbbhaladásra. Az események számunkra most legfontosabb résztvevője az a csoport, amely *kun* néven szerepel Marvazínál, és *hartes*, azaz 'fakó' jelentésben az örmény forrásban. A 11–13. század folyamán a bizánci görög és európai latin forrásokban sokszor szerepel ez a nép *koman/kuman* néven, a korabeli orosz forrásokban pedig mint *polovec*. Az orosz szónak a jelentése, akárcsak az örményé 'fakó'. A kutatás tisztázta, hogy a *koman/kuman* népnév is 'fakó, halvány sárgás' jelentésű a törökben, s valószínűleg a *kun* népnév is ugyanannak az alapszónak a származéka, amelyből a *kuman* szót képezték. Mindent összevéve tehát egy 'fakó' jelentésű török népnév áll előttünk, mely különböző nyelvű forrásokban mint *kun*, *koman/kuman*, *hartes* és *polovec* jelenik meg. Az egyszerűség kedvéért a következőkben a magyarban meghonosodott *kun* nevet fogjuk használni. Ez a kun nép a Huangho nagy kanyarjától keletre

élhetett, több más nesztoriánus török nép társaságában, mint amilyen például az öngüt volt. A kitajok a 10. század végén ezekre a területekre is kiterjesztették a hatalmukat, s ez indíthatott egy sor népet, így a kunokat is arra, hogy valamikor a 11. század elején nyugati vándorútra keljen. A kunok nyugat felé először a *sári* népet lökték tovább. Ez a népnév, melyet valószínűleg *szári* nak kell olvasnunk, hosszú ideig talányosnak tűnt, míg 1942, Marvazi szövegének kiadása óta világossá vált, hogy a *szari uigur* okról van itt szó, akik a Nan-san vidékén éltek. A 'sárga' jelző nevükben a 11. századtól kezdve kimutatható a kínai forrásokban. A kunok és a 'sárgá'-k, azaz az ujugrok egy része nyugati vándorlásaik során juthattak el a kipcsak törzsszövetség területére, Délnyugat-Szibériába. Itt történhetett meg az az egyesülés, nyelvi és kulturális kiegyenlítődésként a kipcsak és a jövevény uigur és kun törzsek között, amelynek következménye, hogy a 11. századtól kezdve a kipcsak és a kun nevek (s ez utóbbinak különböző nyelvű fordításai) ugyanazt a nagy nyugat-ázsiai, kelet-európai törzsszövetséget jelölik. A 11–13. században már nem tudjuk megkülönböztetni e nagy törzsszövetségen belül az eredeti elemeket, akármelyik néven is szerepeljenek a forrásokban. A kipcsak, a kun, a polovec stb. neveket tehát egyenértékűként használhatjuk a 11. század közepétől egészen az 1220-as évekig, az Araltól az Al-Dunáig terjedő hatalmas törzsszövetség jelölésére, jóllehet eredetileg a törzsszövetség különböző eredetű alkotóelemeit jelölték e nevek.

A kun–kipcsak törzsszövetség óriási területen élt, de ez a terület sohasem állt egységes, központi vezetés alatt. Egységes kun birodalomról nem is beszélhetünk, csak különböző kun csoportokról. Az oroszok például csak a Volga és Dnyeper közötti kun csoportokat ismerték jól, a muszlim források pedig a Kazak-steppén élőket. Területük, a Dast-i Kipcsak vagy orosz nevén a Pole Poloveckoje ('Kun-pusztá') csak a 13. századi mongol hódítás után lett teljes egészében ismert. Durván öt nagyobb egységre oszthatjuk a kun–kipcsak törzseket. A legkeletibb rész az Irtis és a Jajik (Urál) folyó közötti részen, a Kazak-steppe hatalmas füves térségein nomadizált, nyári szállásaik alkalmasint az Urál hegységen túlra, a Káma folyóig is átnyúltak. A Jajik (Urál) és Volga folyók között volt egy másik

csoport, majd a donyec–doni csoport következett. Ez utóbbi volt politikailag a legerősebb szövetség, szállásterületeik a Volga és a Dnyeper között húzódtak. Északkeleten a volgai bolgárokkal érintkeztek: körülbelül a mai Szaratovnál volt a kun és a bolgár érdekerület határa. Északnyugati irányban egészen a Pronja, Alsó-Cna és Középső-Moksa vidékéig húzódtak nyári szállásaik. Ezeken arészeken az oroszokon kívül a finnugor mordvinokkal, tőlük délebbre pedig a feltehetően kevert etnikumú, finnugor és iráni elemeket magukba olvasztó burtaszokkal érintkeztek. Délen a Krím félsziget északkeleti része teljesen az övék volt, de a krími városokat is ellenőrizték. A Volga torkolatvidéke, az egykori kazár központ is a kunok fennhatósága alatt állt. A Dnyeper jobb parti csoport a Dnyeper és a Dnyeszter között helyezkedett el, végül a Dnyeszter és az Al-Duna között volt a dunai csoport.

A 11. és 13. században, nagyjából az 1050 és 1220 közötti majdnem két évszázadban a különböző kun–kipcsak csoportok aktívan beleszóltak a környező, elsősorban az orosz, a bizánci és a kaukázusi területek politikai életébe. A kijevi Oroszország történetének szerves részét képezi a kunokkal való hol baráti, hol ellenséges kapcsolat. Fontos hangsúlyoznunk az elsőt is, mivel az egyes orosz részfejedelemségek gyakran használtak fel kun szövetséges csapatokat egymás közti harcaikban. A kun és orosz előkelők gyakran házassági köteléssel erősítették meg politikai szövetségeiket. Egy helyi orosz–kun összecsapás emlékét őrzi a híres orosz Igor-ének a 12. század végéről.

A 13. század elején, a közelítő mongol hadak hírére hiába fogtak össze az oroszok és kunok, a Kalka menti csatában 1223-ban a mongolok nagy vereséget mértek rájuk. A kunok tömegesen menekültek nyugati irányban, a Dnyeszteren túlra. Ez a terület, akésőbbi Besszarábia és Moldva, ekkor *Cumania* néven a Magyar Királyság keleti érdekszférájába tartozott. A kunok megtérítésére külön kun püspökséget hoztak létre a mai Moldvában Milkó központtal, s a politikai harapófogóba került kunok egy része fel is vette a keresztséget. A mongolok elől menekülő kunok jelentős része Kötöny vezérük vezetésével 1239-ben telepedett be IV. Béla

király Magyarországra. Szerepük az 1241-es magyar tatárjárásban, majd későbbi történetük Magyarországon már nem e könyv lapjaira tartozik. Tény, hogy a mongol vihar után a kunok jelentős része szétszóródott Kelet- és Közép-Európa különböző részein, míg többi részük, új török és mongol etnikumokkal keveredve részt vett a mongol kor utáni török népek, a kazáni és krími tatárok, a nogájok, a kazakok stb. etnogenezisében. Magyarországon pár évszázad alatt elmagyarosodtak, de a Kis- és Nagykunság magyar nyelve, e területek földrajzi és személynevei, valamint embertani képe máig őrzi az egykori kun ősök emlékét.

BIBLIOGRÁFIA

SINOR 291–293.

Az alapvető, de sok tekintetben konfúzus monográfia ma is: J. MARQUART, *Über das Volkstum der Komanen*. Berlin, 1914. A róla írt két recenzió-cikk fontos kiegészítése: P. PELLIOU, *À propos des Comans*. JA 15/1(1920), 125–185; V. BARTOLD, *Novyj trud o polovcah*. In: Socinenija V. Moskva 1968. 392–408.

A legjobb modern összefoglalás: D. A. RASOVSKIJ, *Polovcy*. Seminarium Kondakovianum 7(1935), 246–262; 8(1936), 161–182; 9(1937), 71–85; 10(1938), 155–178; 11(1939), 95–128.

Az eredetkérdésről: CZEGLÉDY K., *A kunok eredetéről*. MNy 45 (1949), 43–50. – A népnévről: GYÖRFFY Gy., *A kun és komán népnév eredetének kérdéséhez*. Antiquitas Hungarica 2(1948), 158–176.

A kun–oroszl kapcsolatokról: O. PRITSAK, *The Polovcians and Rus'*. AEMAe 2(1982), 321–380.

A magyarországi kunokra fontos forrásgyűjtemény: GYÁRFÁS J., *A jász-kunok története I–IV*. Kecskemét–Budapest, 1870–1885 (az értekező részei teljesen elavultak). Tanulmány: PÁLÓCZI-HORVÁTH A., *A kunok megtelepedése Magyarországon*. Archaeologiai Értesítő 101(1974), 244–259.

Újabb monográfiák és cikkek:

S. M. AHINZANOV, *Kipcaki v istorii srednevekovogo Kazahstana*. Alma-Ata, 1989.

SELMECZI L., *Régészeti-néprajzi tanulmányok a jászokról és a kunokról*. Debrecen, 1992; PÁLÓCZI HORVÁTH A., *Hagyományok, kapcsolatok és hatások a kunok régészeti kultúrájában*. Karcag, 1993; HORVÁTH F., *A csengelei kunok ura és népe*. Budapest, 2001.

V. SPINEI, *Moldova in secolele 11–14*. Chisinau, 1994; V. SPINEI, *Moldavia in the 11th–14th centuries*. Bucuresti, 1996; V. SPINEI, *Marile migratii din estul si sud-estul Europei in secolele 9–13*. Iasi, 1999.

P. B. GOLDEN, *The 'Polovci Dikii'*. HUS 34(1979–1980), 269–309; P. B. GOLDEN, *Cumanica I. The Qipcaqs in Georgia*. AEMAe 4(1984), 45–87; P. B. GOLDEN, *Cumanica II. The Ölberli (Ölperli): The Fortunes and Misfortunes of an Inner Asian Nomadic Clan*. AEMAe 6(1986), 5–30; P. B. GOLDEN, *Cumanica IV. The Tribes of the Cuman-Qipcaqs*. AEMAe 9(1995–97), 99–122.

SENGA T., *Megjegyzések a kimekek törzsszövetségének kialakulásához*. Antik Tanulmányok 41(1997), 175–193; Sz. KLJASTORNIJ, *Kipcsak és szír. A kipcsakok őstörténetéhez*. Keletkutatás 1986 ősz, 22–31.

VÁSÁRY I., *Népnév és néptörténet (kun/kuman, kipcsak, kangli, tatár)*. In: *A Kárpát-medence és a steppe*. Szerk. MÁRTON A. Budapest, 2001. 186–195. (MŐK 14); KELLER L., *Qipcaq, kuman, kun. Megjegyzések a polovecek önelnevezéséhez*. In: *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás*. Szerk. FELFÖLDI Sz.–SINKOVICS B. Budapest, 2001. 138–147 (MŐK 15).

6. FEJEZET – UTÓSZÓ HELYETT

A történelmet nem lehet befejezni: a ma leírt kortörténet holnapra régmúlt történetté válik. Az 1200-as évek elején sem zárul le Belső-Ázsia történelme, hanem valami új jelenik meg, s a régi ennek keretében él tovább. A mongol hódítással kétségkívül új korszak kezdődik Belső-Ázsiában. Koreától a Kárpát-medencéig a Mongol Birodalom fogja össze egész Belső-Ázsiát. Úgy is mondhatnánk, hogy Belső-Ázsia először valósul meg teljes egészében mint földrajzi-kulturális egység. Ez a hatalmas, máig a világtörténelem legnagyobbnak ismert birodalma, bár csak pár évtizedig volt egységes, részbirodalmaiban még sokáig élt tovább. A 13–14. századi mongol kor következményeit máig viseli Belső-Ázsia. Ekkor alakult ki fokozatosan a jelenlegi etnikai kép, a mongol kor nagy népeltolódásai nyomán. A régi, mongol kor előtti Belső-Ázsia népei kevés helyen található meg kontinuum formában: a mongol korban jött létre az a fortyogó etnikai kohó, melyben a mai belső-ázsiai, elsősorban török és mongol népek neve feltűnik és etnikai összetétele kiformalódik. A kazak, karakalpak, özbek, kazáni és krími tatár stb. etnikumok ezekben az évszázadokban nyerték el mai formájukat. De mindezen népek mint ősi kövületet őrzik Belső-Ázsia első másfél ezer évének történetét. Sőt, szerényen egy kis európai nép, a magyar is részt kér ebből a keleti örökségből: Belső-Ázsia régmúltjának egy szeletét a magyar történelem, a magyar etnikum és a magyar nyelv is őrzi. Értékes örökség a *másságot* mindig befogadó és magába ötvöző európai civilizációban.

7. FEJEZET – RÖVIDÍTÉSEK

AAH — Acta Antiqua Hungarica

AEMAe — Archivum Eurasiae Medii Aevi

ALH — Acta Linguistica Hungarica

AOH — Acta Orientalia Hungarica

Attila és hunjai — *Attila és hunjai*, Szerk. NÉMETH Gy. Budapest, 1940. Reprint: Budapest, 1986 (HARMATTA J. előszavával).

AUSz — Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae.
Acta Historica

BICURIN, Sobr. — N. Ja. Bicurin, *Sobranie svedenij o narodah obitavsih v Srednej Azii v drevnie vremena I–III*. Sankt-Peterburg 1851. Újra kiadva: Moskva–Leningrad, 1950–1953.

BSOAS — Bulletin of the School of Oriental and African Studies

BSOS — Bulletin of the School of Oriental Studies

CAJ — Central Asiatic Journal

CHAVANNES, Documents — E. Chavannes, *Documents sur les Tou-kiue (turcs)*

occidentaux. St. Pétersbourg, 1903.

CZEGLÉDY, Nomád népek — Czeglédy K., *Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig*. Budapest, 1969. (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 8.)

DEGUIGNES, *Hist. gén.* — J. Deguignes, *Histoire générale des Huns, des Turcs, des Mogols et des autres Tartares occidentaux...* I–IV (öt kötetben). Paris, 1756–1758.

DOERFER, *TMEN* — G. Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen I–*

IV. Wiesbaden, 1963–1975.

EPHK — Egyetemes Philologiai Közlöny

FUF — Finnisch-ugrische Forschungen

GROUSSET R. — Grousset, *The Empire of the Steppes. A History of Central Asia*. New Brunswick, New Jersey, 1970.

HJAS — Harvard Journal of Asiatic Studies

HUS — Harvard Ukrainian Studies

JA — Journal Asiatique

JAOS — Journal of the American Oriental Society

JAS — Journal of Asian Studies

JSFOu — Journal de la Société Finno-ougrienne

KCsA — Kőrösi Csoma Archivum

Magy. előd. — A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai.

Szerk. GYÖRFFY Gy., Budapest, 19752.

MARQUART, *Komanen* — J. Marquart, *Über das Volkstum der Komanen*. Berlin, 1914.

MNy — Magyar Nyelv

MORAVCSIK, *Byz.-turc.* — Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica I–II*. Berlin, 19582.

MŐK — Magyar Őstörténeti Könyvtár. Szeged–Budapest.

MSFOu — Mémoires de la Société Finno-ougrienne

MSOS — Mitteilungen des Seminars für Ostasiatische Sprachen

MTA I. OK — A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei

MTA II. OK — A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának
Közleményei

NÉMETH, *Honf. Kial.* — Németh Gy., *A honfoglaló magyarság
kialakulása.* Budapest, 1930.

2. kiadás: Budapest, 1991.

NyK — Nyelvtudományi Közlemények

PAULY-WISSOWA — *Paulys Realencyclopädie der classischen
Altertumswissenschaft.* Neue Bearbeitung begonnen von G.
WISSOWA. Stuttgart, 1894–1973.

SINOR D. — Sinor, *Introduction a l'étude de l'Eurasie Centrale.*
Wiesbaden, 1963.

SINOR, *Inner Asia* — D. Sinor, *Inner Asia. History – Civilization –
Languages. A Syllabus.*

Bloomington, 1971 2.

SPAW — Sitzungsberichte der Preussischen (Berliner) Akademie
der Wissenschaften

ST — Sovetskaja Tjurkologija

TESz — *A magyar nyelv történeti–etimológiai szótára* I–III. Szerk.
BENKŐ L. Budapest, 1967–1976.

UAJ — Ural-altaische Jahrbücher

UJ — Ungarische Jahrbücher

ZDMG — Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft

8. FEJEZET – IDŐRENDI TÁBLÁZAT

Az Európa keleti végén időről időre feltűnő keleti népek, a hunok, az avarok, a magyarok vagy a tatár-mongolok története Ázsia belsejében kezdődött. Az európaiak csupán történeti útjuk végső fázisában ismerték meg e népeket, s ázsiai múltjuk legtöbbször teljes homályban maradt. E keleti népek történetének a vizsgálata a magyarság keleti származásánál fogva különösen izgalmas, így nem véletlen, hogy Belső-Ázsia kutatásában, s azon belül is Belső-Ázsia történeti főszereplőinek, a török és mongol népeknek a megismerésében a magyar kutatók mindig elől jártak. Eddig is sok önálló kötet, tanulmány, cikk látott napvilágot egy-egy korszakról, népről, de jelen mű e hatalmas terület történelmének első magyar nyelvű összefoglalása, az indoeurópai származata népektől az 1200-as évekig, a mongol hódításig. A könyv fejezeteihez annotált bibliográfia csatlakozik, továbbá térképe, időrendi táblázat és mutató könnyíti meg a szerteágazó anyagban való eligazodást.

Kr. e. 12–8. sz. — Kimmer dominancia a dél-orosz steppevidéken.

Kr. e. 750–700 k. — A szkíták elfoglalják kelet felől az egykori kimmer területet

Kr. e. 720–700 — A szkíták egy része a Kaukázuson dél felé átkel és Asszíriával kerül kapcsolatba.

Kr. e. 516–513 k. — Dareiosz perzsa király hadjárata a szkíták ellen.

Kr. e. 318 — A hiungnuk első említése a kínai forrásokban.

Kr. e. 209 k.–174 — Maotun sanjü uralkodása, a hiungnuk fénykora.

Kr. e. 174–161 k. — Laosang sanjü megöli a jüecsik királyát, a hiungnuk elűzik a jüecsiket Nyugat-Kanszúból. A kis jüecsik a Nansan vidékére mennek a kiangok (tibetiek ősei) közé, a nagy jüecsik pedig a Keleti-Tien-sanban a vuszunokat támadják meg, majd kénytelenek továbbmenni az Iszik-köl vidékére a szakák közé.

Kr. e. 160 k. — A vuszunok és a hiungnuk elűzik a jüecsiket a szakák országából.

Kr. e. 140–87 — Vuti kínai császár uralkodása, a Han-dinasztia fénykora.

Kr. e. 139–128 — Csang Kien útja a jüecsikhez.

Kr. e. 128 — A jüecsik betörnek Baktriába.

Kr. e. 105 — Csang Kien újabb útja a vuszunokhoz.

Kr. e. 43–36 — Csicsi nyugati hiungnu birodalma.

Kr. u. 1. sz. eleje — A kienkunok (kírgizek ősei) a Balhas-tó északi részéről a Felső-Jenyiszej vidékére mennek.

Kr. u. 10 k. — I. Kuzula Kadphiszesz megalapítja a Kusán-dinasztiát Baktria/Toharisztán (ma ÉK-Afganisztán) területén.

48 — A déli hiungnuk egy része Ordosza megyébe és behódol a kínaiaknak.

91 — Az északi hiungnuk egy része a Nyugati-Tien-san vidékére megy, majd nyugatabbra is húzódik.

155 k. — Tan Sihvaj megalapítja a Szienpi Birodalmat a mai Mongólia területén.

155–390 k. — Szienpi uralom Kelet-Belső-Ázsiában.

224–241 — I. Ardasir, az első Szászánida uralkodó Perzsiában. Uralma alatt kusán területek (mai ÉK-Afganisztán és Ny-India: Kásmir, Pakisztán, Pandzsáb) perzsa fennhatóság alá kerülnek.

311 — A déli hiungnuk elfoglalják Lojangot, a hiungnu sanjü Liu Jüan néven a kínai Korábbi Csao-dinasztia alapítója lesz.

350 k. — Kelet-Toharisztánba a nomád hjónok/uarhunok települnek be. Az ott levő iráni Kidariták egy része nyugatabbra Balh vidékére, másik része pedig Purusapura (ma Pesávár) környékére megy.

350 után — Az Irtis vidéki tielő/ogur törzsek a Kazak-steppére költöznek.

370 k. — A hun népmozgás kezdetei: a hunok legyőzik az alánokat, s megjelennek a Dontól nyugatra.

376 — A gótok Thrákiába mennek a hunok üldözése elől: a bizánciak beengedik őket.

379–395 — I. Theodosius uralma, az egységes Római Birodalom utolsó császára.

386–534 — A topa eredetű Északi Vej-dinasztia Észak-Kínában.

394–402 — Sölun megteremti a Zsuanzsuan Birodalmat.

395 — A hunok Thrákiát és Dalmáciát pusztítják.

400 k. — A hunok a Kárpát-medencét birtokukba veszik.

429 — Kínai–kaokü szövetség a zsuanzsuanok ellen.

432–434 — Rua (Ruga, Rugila) a hun uralkodó.

435 — A margusi békekötés a hunok és Bizánc között.

437 — A hunok a burgundokat leverik, a burgund király, Gundahar elesik.

441–443 — A hunok Bizánc balkáni területeit dúlják.

445–453 — Attila a hunok egyeduralkodója.

448 — A hunok leigázzák az akatirok népét a Fekete-tengertől északkeletre.

448–449 — Prizkosz rhétor követségben Attila udvarában.

448 — Kínai–jüepan (hiungnu eredetű törzs) szövetség a zsuanszuanok ellen.

451 — Attila nagy nyugati hadjárata, célja Theoderik vizigót birodalmának megsemmisítése.

A Campus Mauriacus-i csatában a rómaiak győznek, Attila visszavonul.

456–457 — A Heftal-dinasztia uralma Kelet-Toharisztánban a hjón/uarhon nomádok fölött.

463 k. — A prizkoszi népvándorlás: avarok _ szavirok _ ogurok, onogurok, saragurok.

468 — A perzsák a Toharisztánban uralkodó Kidaritákat megdöntik.

506–557 — Szavir dominancia a Kaukázustól északra.

546 — Tumen/Bumin türk vezér zsuanszuan feleséget kér, de kérését elutasítják.

551 — Bumin kínai feleséget kér és kap a Nyugati Vej-dinasztiától.

552 — Bumin legyőzi Anakujt, az utolsó zsuanszuan kagánt, s megalapítja a Türk

Birodalmat.

558 k. — A türkök megdöntik a Heftalita Birodalmat.

567 — Az avarok bejönnek a Kárpát-medencébe; a Zemarkhosz-féle bizánci követség a

nyugati türköknél.

568 — A langobardok Pannoniából Észak-Itáliába vonulnak.

- 576 — A Valentinosz-féle bizánci követség a nyugati türköknél.
- 581–618 — A Szuj-dinasztia Kínában.
- 582 k. — A Keleti és Nyugati Türk Birodalom szétválása.
- 582 — Baján avar kagán elfoglalja a bizánciaktól Sirmiumot.
- 586 — Az avar–szláv csapatok elfoglalják Szalonikit.
- 600–650 k. — Független onogur törzsszövetség (Magna Bulgaria) a Kubán vidékén.
- 618–907 — A Tang-dinasztia Kínában.
- 620–649 k. — Szrong-bcan szgam-po tibeti király, a tibeti nagyhatalom születése.
- 625–660 k. — Samo szláv államalakulata a mai Alsó-Ausztria és Dél-Morávia területén.
- 630 — A keleti türkök kínai fennhatóság alá kerülnek; Hüancang kínai buddhista zarándok a nyugati türköknél.
- 642 — Kovrat kagán halála, Magna Bulgaria szétesésének kezdete.
- 659 — A nyugati türkök kínai fennhatóság alá kerülnek.
- 663 — A tibetiek megdöntik a tujühun/azsa birodalmat.
- 670–692 — Kelet-Turkesztán a tibetiek kezén.
- 679 — Türk lázadás kezdete a kínaiak ellen.
- 679–680 — A bolgárok egy része Aszparuh vezetésével Moesiába, a mai Bulgáriába vonul.
- 681 — Kutlug/Elteris kagán visszaállítja a keleti türk függetlenségét.

691–716 — Mocso/Kapgan kagán a keleti türköknél.

696–697 — A türkök kínai segítséggel a kitajokat verik le.

699 — Kapgan győzelme az egykori nyugati türk törzseken.

706–707 — Kapgan türkjei a bajirku népet, az egyik legfontosabb oguz törzset vetik maguk alá.

709 — Kapgan türkjei a csik és az népet hódítják meg Tuvában.

710-es évek — Kazár–arab harcok a Kaukázusban, Derbend kétszer is arab kézre kerül.

712–713 — A türkök Szogdiában harcolnak az arabokkal, de visszaverik őket.

731 — Kül-tegin halála.

734 — Bilge kagán, keleti türk uralkodó halála.

744 — Ozmist, az utolsó keleti türk kagánt a baszmiok megölik.

745 — Az ujjur–baszmi–karluk koalíció megdönti a Türk Birodalmat.

745–747 — Kutlug Bilge Kül, az első ujjur kagán.

747–759 — Bajan-csor ujjur kagán uralkodása.

751 — Talaszi csata: az arabok, tibetiek és karlukok leverik a kínaiakat.

755–797 — Khri-szrong Ide-brcan király, Tibet fénykora.

755–757 — An Lusan lázadása Kínában.

759–779 — Bügü (Moujü) kagán; az Ujjur Birodalom fénykora, a manicheizmus államvallás lesz.

775–785 — Oguz betelepülés Transzoxianába al-Mahdi kalifa idejében.

779 — A buddhizmus államvallás lesz Tibetben.

779–789 — Ton Baga ujjgur kagán uralkodása.

790 — Az ujjgur–kínai koalíciót a tibetiek és karlukok megverik Besbaliknál (Pejting).

790–860 — Kelet-Turkesztán újra a tibetiek kezén.

791, 796, 803 — Nagy Károly frank uralkodó három hadjárata az avarok ellen.

803 — Nagy Károly frank császár szétzúzza az Avar Kaganátust.

815–838 — Khri-gcug Ide-brcan Ral-pa-csan, utolsó nagy tibeti király.

9. század első fele — Az oguzok legyőzik a besenyőket, akik az Emba, Urál és Volga folyók vidékére mennek.

834 — A kazárok felépítik Sarkel várát bizánci segítséggel a Don jobb partján.

840 — A kirgizek megdöntik az Ujjgur Birodalmat.

840–920 — Kirgiz Birodalom a mai Mongólia területén és Tuvában.

840 után — A leverett ujjgurok egy része Északnyugat-Kanszuban, másik része pedig a

kelet-turkesztáni oázisvárosokban telepszik le.

843 — A manicheizmus üldözése Kínában.

875–999 — A Számánida-dinasztia uralma Transzoxianában és Horászában.

894 — Bizánci–magyar szövetség a dunai bolgárok ellen.

895 — Az úzok megtámadják a besenyőket, a besenyők a magyarokat.

896 — A magyar törzsek bejönnek a Kárpát-medencébe Árpád vezetésével: a magyar

honfoglalás.

10. század eleje — Szatuk Bugra-hán Karahanida uralkodó felveszi az iszlámot, az első török muzulmán dinasztia születése.

907–960 — Az Öt dinasztia kora Kínában.

920 — A kitajok kiűzik a kirgizeket a mai Mongólia területéről.

921–922 — Ibn Fadlán, a bagdadi kalifa követe a volgai bolgároknál.

932–1055 — Bujida-dinasztia Nyugat-Perzsiában.

947–1125 — A kitaj eredetű Liao-dinasztia Észak-Kínában.

965 — Az oroszok Szvjatoszláv kijevi fejedelem vezetésével leverik a kazárokat, a fővárost, Itilt elpusztítják.

985 — A volgai bolgár–besenyő szövetség az orosz–úz szövetség ellen.

985 — A dzsürcsik behódnak a kitajoknak.

992 — A Karahanidák elfoglalják Buharát, a számánida székvárost; seregükben szolgál Szeldzsuk fia, Arszlan.

994 — A koreaiak behódnak a kitajoknak.

995–1017 — Mámúnidák Hvárezmben.

999 — A Számánida Emirátus bukása; a Karahanidák és a Gaznevidák osztoznak területén.

1008 — Balhi csata: a Gaznevida Mahmúd leveri a karahanida seregeket, Horászán a

Gaznevidák kezén marad.

1017–1034 — Gaznevida uralom Hvárezmben.

1025 — A szeldzsuk Arszlan és unokaöccsei, Csagri és Togril, Ali-tigin nyugati karahanida uralkodó szolgálatába állnak.

1026 után — A Gaznevidák Horászánba telepítik Arszlan szeldzsukjait, míg Csagri és Togril Hvárezmbe menekül.

1028 — A tangutok elfoglalják Kancsout, a kanszui ujgur önállóság vége.

1029 — Az oguz/szeldzsukok Horászánból Azerbajdzsánba mennek, helyükre bevonulnak

Csagri és Togril szeldzsukjai Hvárezmből.

1028–1029 — Csagri és Togril szeldzsuk vezérek elfoglalják Nisápur és Mervet.

1032 — Ali-tigin nyugati karahanida uralkodó legyőzi a gaznevida vazallus hvárezmi sahot Dábúszijánál.

1032–1048 — Csao Jüanhao uralkodása alatt megszilárdul a Tangut Birodalom (Szi Hia).

1034 — Hvárezm szeldzsuk kézre kerül.

1040-es évek — A kipcsak/kun népvándorlás: káj r kun r sári r türkmén r úz r besenyő.

1041 — Dandanakáni csata: Horászán szeldzsuk kézre kerül, így a Gaznevidák afganisztáni és észak-indiai területeikre szorulnak vissza.

1050-es évek — Nagyarányú besenyő betelepülés Bulgáriába és Bizáncba.

1055 — Togril bevonul Bagdadba, a kalifátus szeldzsuk uralom alá kerül.

1058 — Togril a *szultán* címet kapja a kalifától, a Szeldzsuk Szultanátus megszületése.

1063 — Togril szeldzsuk szultán halála.

1063–1072 — Csagri fia, Alp-Arszlan szeldzsuk szultán.

1064 — Ani, a régi örmény főváros a bizánciaktól szeldzsuk kézre kerül.

1071 — Manzikerti csata: a szeldzsukok leverik a bizánciakat, Rómanosz Diogenész bizánci császár fogságba esik.

1072 — Alp-Arszlan szeldzsuk szultán halála.

1072–1092 — Malik-sáh szeldzsuk uralkodó; a szeldzsukok fénykora.

1081 — Szulejmán ibn-Kutulmis Nikaiában (Nicaea) telepszik meg, az anatóliai szeldzsuk uralom kezdete.

1091 — Bizánc kun segítséggel pacifikálja a besenyőket.

1097 — Az anatóliai szeldzsukok székhelye Konya (Ikónion/Iconium) lesz.

1097–1302 — Iconiumi Szultanátus.

1125 — A dzsürcsik leverik a kitajokat.

1125–1234 — A dzsürcsi eredetű Kin-dinasztia Észak-Kínában.

1125 után — A Karakitaj Birodalom kialakulása Jelü Tasi vezetésével.

1143 — Jelü Tasi, az első karakitaj gürkán halála.

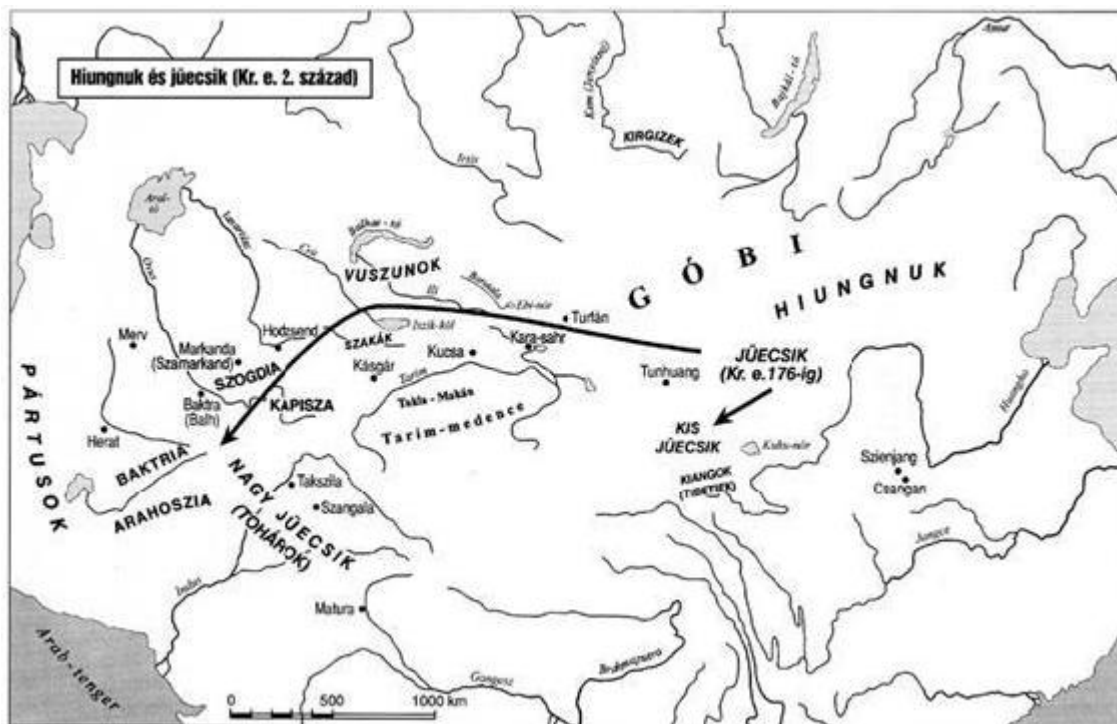
1154 — Szandzsár szeldzsuk szultán halála.

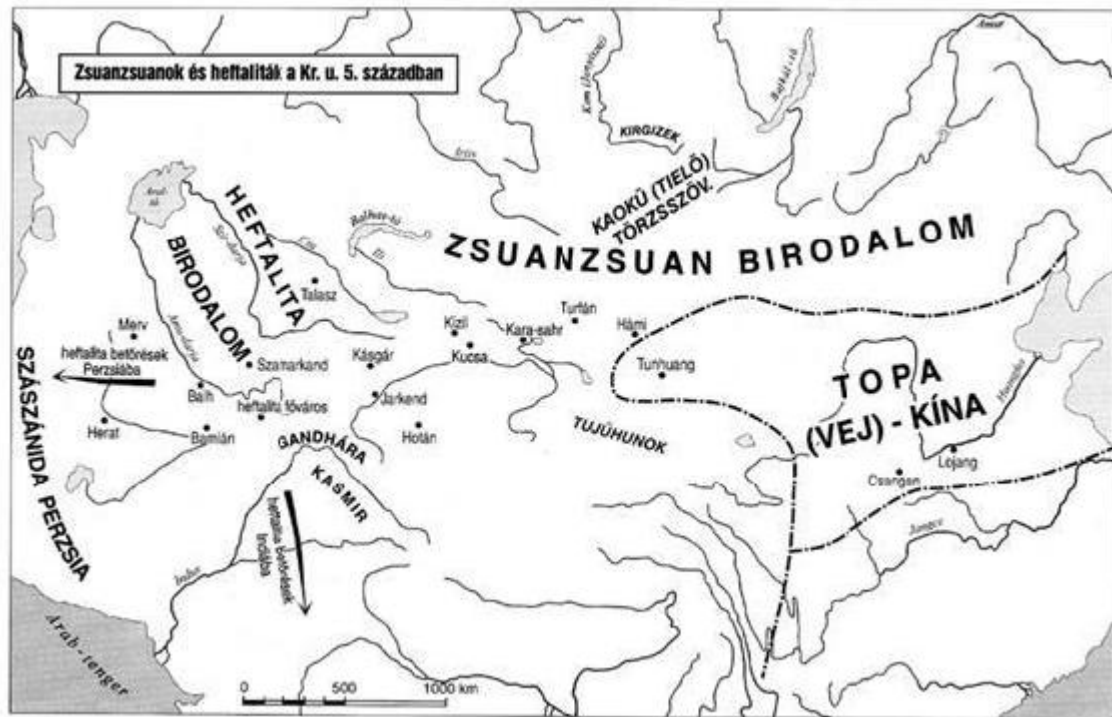
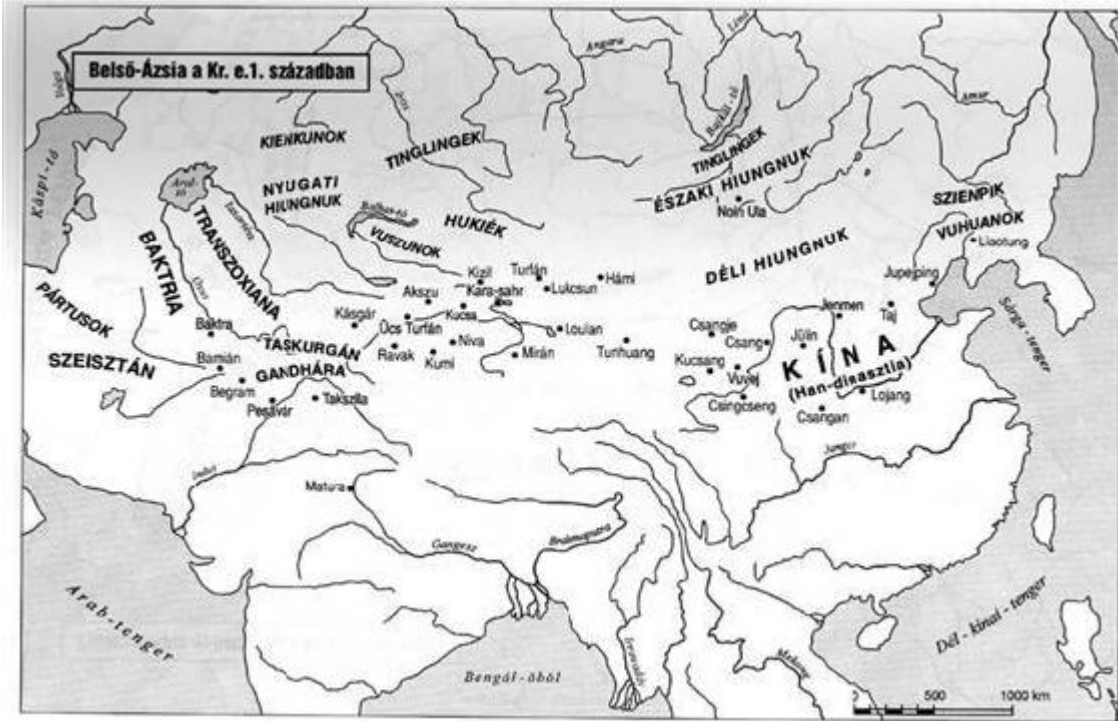
1169 — A besenyők utolsó említése az orosz forrásokban.

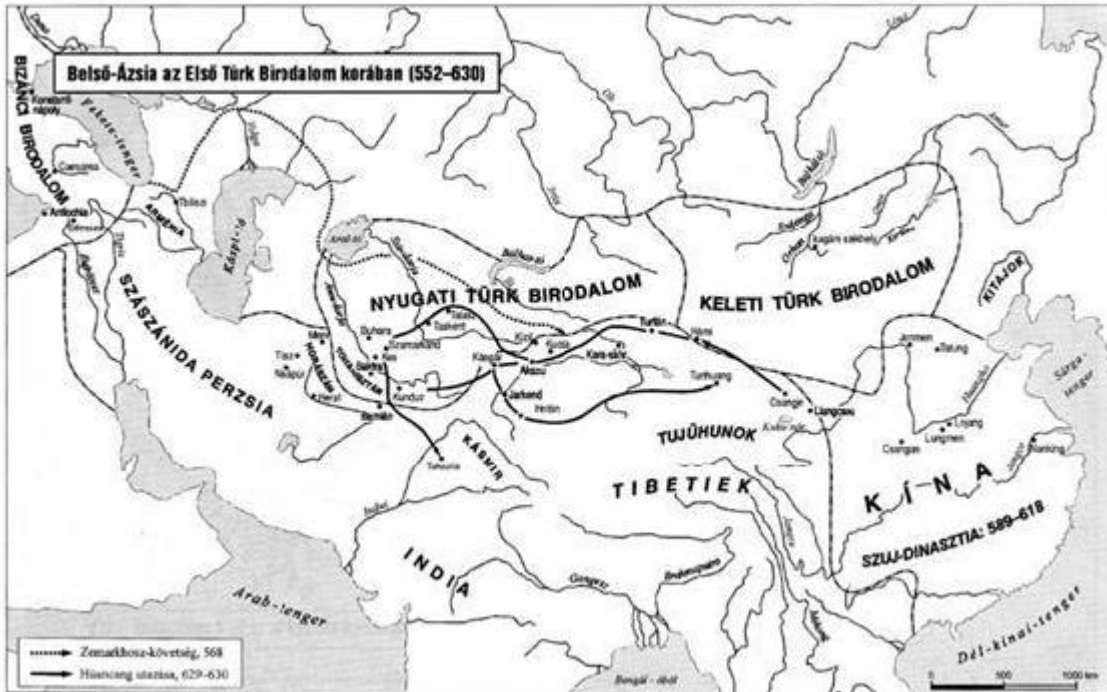
1194 — III. Togrikt, az utolsó szeldzsuk uralkodót leveri Tekes; Hvárezm és Irán egy kézben egyesül.

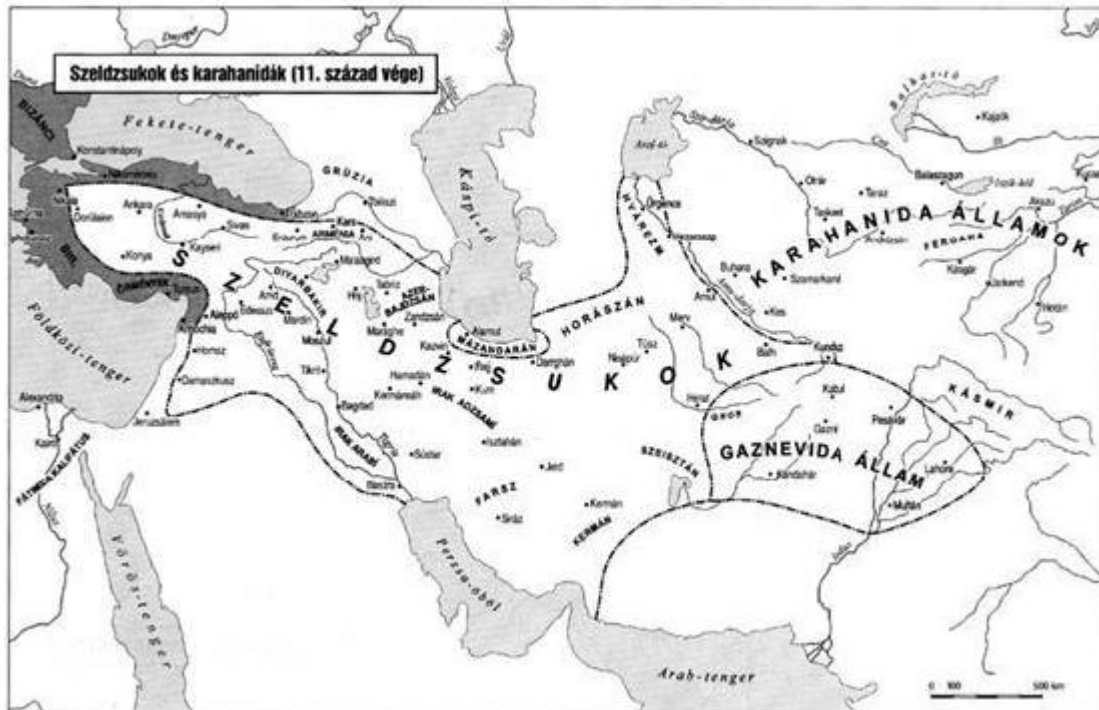
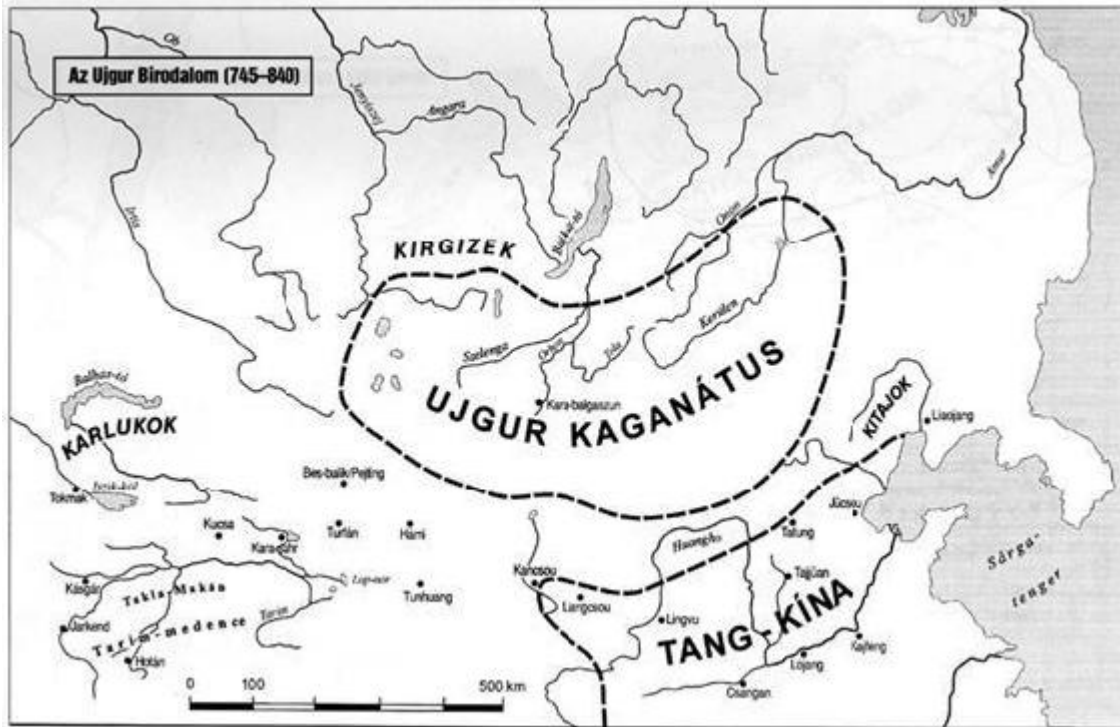
1200–1220 — Mohamed, Tekes fia a hvárezmi sah.

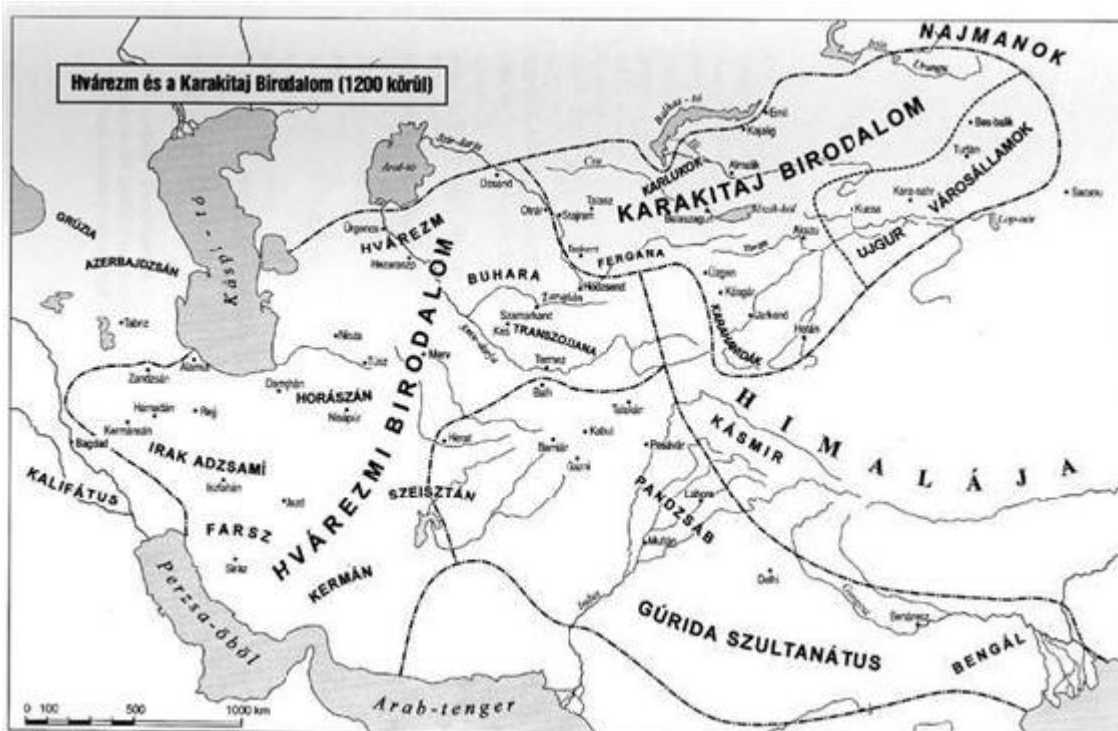
9. FEJEZET – TÉRKÉPEK

10. FEJEZET – MUTATÓ [*]

Abakán/Afu [Afu] 64, 65

Abád-rév 153

abdel / . heftalita

Adrianopolisz/Edirne 55

Aetius 56, 57, 58

Afganisztán 39, 41, 51, 109, 125, 126

Afu / . Abakán

Agathón 129

Ahien [Axian] 64

akatir 127

Aláaddín *I.* Mohamed és Tekes

alán 41, 54, 55, 57, 140, 142, 145, 151

Alánia 71

Ala-san, hegység 91, 92, 105

Alatheus 55

albán *I.*kaukázusi albán

Albánia, kaukázusi 139

al-Baszászirí 113, 114

Alboin 135

Al-Duna 55, 130, 152, 156

Aleppó 116

Alföld *I.* Nagyalföld

al-Háqáníya/al-Háníya *I.* Karahanida-dinasztia

Ali-tigin 110, 113

al-Mahdí 112

Alp-Arszlan 114, 115

Alpok, hegység 57

Altaj, hegység 18, 23, 41, 64, 65, 70, 74, 85

Kin-san [Jinshan] 64, 65, 68, 70

Altin-tag, hegység 18, 23

Altun-tas 110

aluán *l.* kaukázusi albán

Ammianus Marcellinus 59

Amu-darja, folyó 18, 19, 22, 23, 39, 69, 75, 79, 110, 117, 122, 124, 125

Dzsajhún 125

Oxus 19, 39, 124

Amur, folyó 18

An Kinghü [An Qingxu] 86

An Lusan [An Lushan] 86, 87, 99, 104

Anakuj [Anagui] 49, 50, 65

Anatólia 110, 114, 115

Anglia 54

Ani 114

Anlocsen [Anluochen] 49, 65

Anonymus 35, 148, 153

Anszi *l.* Kucsá

ant 135

Anús-tigin 125

aorsz 41

Apangpu [Abangbu] 64

Apaoki [Abaoji] 99

Tajci [Taizu] 99, 120

apar 66, 73

apa-tarkan 77

arab 79, 86, 107, 111, 140

Arábia 115

Aral-tó 18, 19, 38, 39, 41, 54, 57, 66, 112, 124, 151, 153, 156

Araxesz, folyó 114

Arcadius 55

Ardasir, I. 51

arimaszp 32

Ariszteasz 31

Arménia 55, 57, 114, 127, 140

Arszil, Arszilas 71

Arszlan 113

Artamonov, M. I. 142

Asina [Ashina] nemzetség 63, 64, 76

Asina nemzetség 63, 76

Asite [Ashide] nemzetség 76, 77, 108

askenázi zsidó 141

askuza/iskuza/Askenáz 32

asz *l.* ász

álavar *l.* avar

Aszparuh 130, 131, 132

Atelkuzu *l.* Etelköz

Atlanti-óceán 17, 18

Atsiz 117, 135

Attélasz *l.* Volga

Attila 53, 56, 57, 58, 59, 61, 62, 108, 127, 129, 135

auhar *l.* kaukázusi avar

Aureliani/Orléans 58

Ausztria 136

avar 22, 60, 61, 71, 72, 73, 127, 128, 129, 135, 136, 137, 146

álavar/pszeudoavaroi 72

hua [hua] 52, 75

késő avar 136, 137, 146

uar 52, 72, 73, 75, 128

uarkhonita 72, 73

avar *l.* kaukázusi avar

Azerbajdzsán 113, 115, 116, 117, 140

azeri török 113

azerbajdzsán 153

Azovi-tenger /*l.* Limné Maiótisz

a-zsa /*l.* tujühun

Álmos 148

Árpád 62, 108, 148, 149

Árpád nemzetség 114

Árpád-ház 64, 149

ász/ászi/ászián/jasz/jász 41

asz 41, 151

áz 79

Bagdad 113, 114, 132

Baján 136

Bajan-csor/Mojencso [Moyanchuo] 86

Baj-balik 86

bajirku 78

Bajkál-tó 18, 38, 44, 48, 66, 128

Bajorország 131

Bajtas 109

Bakath 128

Baktria 39, 40, 41, 42

Balamber 55

Balaszagun 108, 109, 110, 111, 112, 114, 120, 122, 123

Szujáb 74, 108

Tokmak 74

Balaton, tó 137, 153

Balh 23, 41, 51, 75, 107, 110, 117

Balhas-tó 18, 19, 38, 43, 44, 108

Balkán 55, 129, 131, 136, 152, 153

Balti-tenger 57

Barcsuk-idikut 96

Barkijaruk 116

Bar-köl 91, 95

barszula / berszil

Barthold, W. 84, 108

baskír 133, 152

Baskíria 23

baszmil 79, 85, 86, 95, 96, 108

Batu 133

Bábúr 126

Bárczi Géza 144

be-csa-nag / besenyő

becseneg / besenyő

Begcsor / Kapgan

Belgrád / Nándorfehérvár

Bercel 132, 139

berendej 155

berszil/barszula 131, 132, 139

Bes-balik 88, 90, 95, 96, 97

Pejting [Beiting] 88, 90, 95

besenyő 60, 142, 146, 147, 148, 151, 153, 155, / még kangar

be-csa-nag 151

becseneg/pecseneg 151, 152

pejzsu [beiru] 151

Besszarábia 157

Béla, IV. 157

Bigilasz 58

Bihar megye 153

Biler 134

Bilge 79, 80, 81, 82, 84, 85

Mokilien [Mojilian] 79

Bing-yul 75

Bizánc 22, 23, 34, 56, 69, 80, 93, 114, 125, 127, 130, 131, 136, 137, 139, 140, 141, 144, 152, 156, *l. még* Konstantinápoly

bizánci 66, 71, 114, 139, 140, 142, 152

Bíborbanszületett *l.* Konstantin

Bjelaja, folyó 149, 154

Bléda 56, 57

Bod/Bod-jul/Bhota 103

Bojla-baga-tarkan 77

Bolgarszkoje *l.* Bolgár

Bolgár 132, 133, 134

Uzspenszkoje/Bolgarszkoje 132

bolgár 59, 127, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 156

bolgár-török 130, 131, 135, 137, 144, 145

dunai bolgár 130, 131, 132, 136, 137

kubáni bolgár 130, 138, 140, 144

protobolgár 131

volgai bolgár 132, 133, 134, 139, 141, 145, 146, 152, 154, 156

Bolgárfehérvár *l.* Nándorfehérvár

Bonfini, Antonio 62

Borisz 131

Borüszthenész *l.* Dnyeper

Bosziporos, tengersiz 32

Bosziporos/Kercs 71

Brahmaputra, folyó 103

Bszam-jasz 103, 105

Buda 153

budin 31

Bug, folyó 19, 31

Hüpanisz 31

Bugra hán Hárún 111

Buhara 40, 69, 74, 107, 109, 110, 113, 122, 126

Bujida-dinasztia 113

Bukan/Muhan [Muhan] 66

Bulgária *l.* Nagy-Bulgária, Volgai Bulgária

Bulgária, dunai 55, 130, 131, 132, 136

Bulgarosz/Bulgariosz 129

Bumin 65, 66, 67

Tumen [Tumen] 49, 64, 65

burgund 56, 57

burtasz 133, 156

Bügü 86, 87, 88

Moujü [Mouyu] 86

bükli 66

Bükli 67, 72

ke'u-li 67

Muglig 67

Mukri 66, 67, 72

Mukuri 66, 67

cajhiang [caixiang] 93

Campus Mauriacus („Catalaunum”) 58

Carpini, Plano 70, 99

Cataya/Cathaia/Cathay /i. Kitaj

Chalons-sur-Marne 58

Ci [Qi]-dinasztia, Északi 65

Cienszicsucesi [Jiansichuzheshi], hegy 64

Cin [Qin]-dinasztia, Nyugati 46

Cin Sihuangti [Qin Shihuangdi] 37

Cna, folyó 156

cöfu [cefu] 46

Cumania 157

Czeglédy Károly 9, 85, 147, 149

Csagri 113, 114

Csang Csengfeng [Chang Chengfeng] 92

Csang Kien [Zhang Qian] 39, 40, 43

Csangan [Chang'an] 75, 76, 86

Csao Jüanhao [Zhao Yuanhao] 93, 105, 106

Csao Paoki [Zhao Baoji] 105

Csao Teming [Zhao Deming] 105

Csao [Zhao]-dinasztia, Korábbi 45

Csarklik 23

Csáti Demeter 35

Csendes-óceán 17, 18, 19, 25, 117

cseng [cheng] 77

cseremis 54, 133

Csicsi [Zhizhi] 43, 44, 53

csigil 108

csik 78

Csin/Szin/Manzi 99

Csogaj-kuzi 76, 84

Jin-san [Yinshan] 76, 77, 84

csöl / *csujüe*

Csora / *Derbent*

csou [zhou] 119

Csou [Zhou]-dinasztia, Északi 46

Csou su [Zhou shu] 63

Csu, folyó 19, 40, 43, 74, 108, 124

Csucse [Chuzhe], folyó 64

csujüe [chuyue]/csöl 91

sato [shatuo] 91, 95

Csun [Chun] 119

csuvas 134, 145

Dábúszija 110

Dagesztán 129

dagesztáni avar / *kaukázusi avar*

Daikh / *Urál, folyó*

Dalmácia 55

Damaszkusz 116

Dandanakán 110, 113

Dareiosz, I. 32

Dast-i Kipcsak / Kipcsak-steppe

Deguignes, J. 53, 72, 107, 108

Dentumoger/Dentümoger 148

Derbent 138, 139, 140

Devecseri Gábor 30

Díh-i nau / Jangikent

Dnyeper, folyó 19, 31, 54, 156

Borüszthenész 31

Dnyeszter, folyó 19, 31, 156, 157

Türasz 31

Don, folyó 15, 19, 32, 34, 41, 54, 55, 57, 129, 130, 138, 142, 145, 147, 148, 149, 154, 155

Tanaisz 15, 31, 33, 34, 55

Donyec, folyó 148, 154

Dorosz 129

dru-gu / türk

Dubravica / Margus

Dugonics András 35

Duna, folyó 31, 34, 55, 153

Isztrosz 34

dunai bolgár / bolgár

Dunántúl 56, 153

Duna–Tisza köze 55

Dzsajhání 107

Dzsajhún / Amu-darja

Dzsaláladdín 126

Dzsand 112, 113

Dzsankent 112

Dzsebe 122

Dzsetiszu / Szemirecsje

Dzsingisz 25, 80, 90, 96, 100, 101, 108, 109, 117, 121, 122, 126

Dzsungária 18, 19, 128

Dzsungáriai-kapu 19, 22

dzsorcse / dzsürcsi

Dzsurdzsánijja / Ürgencs

dzsürcsi 98, 99, 100, 101, 108, 118, 119

zsucsen [ruzhen]/ dzsorcse 101

Ecín-gol 85

Edesszai Máté 155

Edékón 58

Edirne / Adrianopolisz

ediz 88, 95, 96

Egyiptom 114

Ekindzsi ibn Kocskar 155

Ektag, hegy 70, 71

Ektel 71

Elbilge 76

Elburz, hegység 18

Ellak 108

Elteris / Kutlug, türk kagán

Emba, folyó 18, 41, 70, 112, 148, 152

Ikh 70

Emil, folyó 111, 120

Emil, város 120

Epigenész 56

Erdély 135, 137, 153

eszkel/eszkil 132, 133

Etelköz 147, 148

Atelkuzu 147

Etelküzü 148

Etil /. Volga

Eufrátesz 114

Fajcung [Faizong] 100

Farsz 117, 119

Fátimida-dinasztia 114

fehér tatár /*po tata* [*bo tata*] 119

Fejér megye 153

Fekete-Irtis 74

Fekete-tenger 15, 17, 19, 25, 31, 54, 59, 71, 127, 128, 129, 130, 131, 135, 152, / *még* Pontosz/Pontus

Örmény-tenger 155

Felvidék 137, 153

Feng Chia-sheng 100

Fergana 39, 40, 43, 74, 110, 120

Fertő-tó 153

Franciaország 58

frank 136, 137

Freisingi Ottó 121

fríg 30

Fróm /. Purum

Fukü [Fuqu] 79

Fulin / Purum

Funien [Funian] 76

Gabula 121

Gangesz, folyó 126

Gaznevida-dinasztia 107, 109, 110, 113, 125

Gazni 109, 126

Gárdonyi Géza 59

gepida 56, 59, 135

geta 34

Géza 153

Gilgit 104

Góbi, sivatag 17, 18, 48, 49, 66, 75, 78, 84, 91, 119

Góg 61

gót 54, 56

osztrogót/keleti gót 54, 55

vizigót/nyugati gót 55, 58

görög 25, 30, 31, 32, 35, 42, 70, 74, 116

Grigorjev, V. V. 107

Grousset, R. 9

grúz 114

Gundahar 57

guzz *l.* úz

Gúr, hegység 125

Gúr, város 126

Gúrida-dinasztia 125, 126

Hamilton, J. R. 88

Han [Han]-dinasztia 39, 45, 51, 69, 91, 102

Hangáj, hegység 18, 44, 78, 84, 108

Hanhaj [Hanhai] 75

hanti *l.* osztják

hartes *l.* kun

Hámi 91, 92, 95, 97

Icsou [Yizhou] 91

Komul 97

Heftal-dinasztia 52

heftalita 49, 51, 52, 53, 66, 69, 72, 73, 136

abdel 72

Hejsa *l.* Kara-kum

Hejsacseng *l.* Kara-kum

Helioklész 39

Hellasz 136

Hentij-hegység 44

Herat 126

Herberstein, Sigismund 146

Hermanarik 54, 55

Hezaraszp 126

Hérodotosz 15, 31, 32, 34, 127, 143

Hétfolyam / Szemirecsje

Hieli [Xieli] 74, 76, 84

Himalája, hegység 17, 18

Hindukus, hegység 18

Hingan / Nagy-Hingan

hiungnu [xiongnu] 24, 25, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 43, 44, 45, 47, 49, 51, 52, 53, 55, 59, 63, 65, 66, 72, 81, 103, 108

Híva 123, 125

hjón / hun

hjungno / hun

Ho Küping [He Qubing] 43

Hodzensend 110

Homérosz 30

Honorius 55

Horászán 107, 109, 110, 113, 116, 117, 120, 125

Horezm *l.* Hvárezm

Horvát István 35

Hotán 23, 40, 75, 102, 104, 110, 111, 120, 121, 122

Hróm *l.* Purum

hu [hu] 36

hua *l.* avar

Huangho [Huanghe], folyó 18, 49, 102, 155

Rma-cshu 102

Sárga-folyó 18, 78, 92

Huhanje [Huhanye] 43

hujho *l.* ujugur

hukie [hujie] 43

hun 22, 23, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 72, 73,
127, 128, 129

hjón/hjóno 51, 52, 53, 69, 136

hjungno 52

húna 52

hwn 52

khunni 72

Hungarus *l.* magyar

Hunnia 61

Huo [Huo] 75

Huszrau Anúsirván 139

Hüancang [Xuanzang] 64, 74, 75, 86, 91

Hüpanisz / Bug

hüperboreusz 32

Hvárezm 110, 112, 113, 117, 118, 122, 123, 124, 125, 126, 133

Horezm 124

Hvárezmí 27

Iaxartész / Szir-darja

Ibéria, kaukázusi 127

Ibn al-Athír 112

Ibn Fadlán 132

Ibn Haukál 124

Ibn Hurdádbih 27, 145

Ibráhim, II. 111

Ibráhim ibn Inal 113, 114

Iconium / Ikónion

Icsinisu [Yizhinishidu] 64

Icsou / Hámi

Ielekh / Üllő

Ikh / Emba

Ikónion/Iconium/Konya 115

Il-Arszlan 125

Ili, folyó 19, 40, 128

Ili kohan [Ili kehan] 65

imek 154

Imniscans/Imniscaris 54

Inancs Pajgu 110

India 16, 42, 51, 52, 76, 94, 104, 110, 115, 126

Indiai-óceán 17

Indus, folyó 51

Inel 79

Irak 114

Irak Adzsamí 116

Irak Arabí 116

Irán 16, 23, 25, 40, 79, 94, 110, 111, 114, 115, 116, 125, 139, 140

Irtis, folyó 17, 18, 43, 44, 89, 128, 151, 153, 154, 156

Isim, folyó 17, 18, 153, 154

isszédon 32

Istemi 66, 67, 69, 70, 71, 75

Sitiemi [Shidiemi] 67

Szilzibulosz 67, 70, 71

Szindzsibu 67

István, I., Szent 35, 110, 153

Iszik-köl, tó 19, 39, 40, 74

Izmail 109

Izstahrí 124, 154

Izstrosz / Duna

Itália 56, 121, 131, 135

Itil 142

Izник / Nikaia

Jablonovij, hegység 18

jaglakar 88, 93, 95, 96

jagma 108

Jajik / Urál, folyó

Jangikent/Díh-i nau/Madína al-dzsadída 112

Japán 16, 100

Jarkend 23

Jar-klungsz 103

Javdiertim 151

János pap 121

jász *l.* ász

Jeges-tenger 17

Jehol 100, 101

jelü [yelu] 99, 118

Jelü Tasi [Yelu Dashi] 101, 118, 119, 120, 121

Jen [Yan]-dinasztia 45, 46

Jen [Yan] 41

Jencaj [Yancai] 41

Jenci *l.* Kara-sahr

Jenyiszej 17, 25, 43, 44, 65, 79, 81, 89, 108

Kien [Jian]/Kem 64, 65

Jeruzsálem 121

Jetiszu *l.* Szemirecsje

Jezdegird, II. 57

Jin-san *l.* Csogaj-kuzi

Jordanes 54, 58

Jókai Mór 59

József kagán 141

Jugra / Jugria

Jugria 146, / még obi-ugor

Jugra 31, 133, 143, 146

Júra 133, 146

ugr 146

Julianus 145

Jusztinianosz 69, 130

Jusztinosz, II. 69, 71

Júra 146

Júra / Jugria

Júszuf Hássz Hádzsib Balaszagúní 111

Jüancsen / Tonjukuk

jüanho / onogur

jüecsi [yuezhi] 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 51, 102

sziao (kis) jüecsi 39, 102

ta (nagy) jüecsi 39

jüepan [yueban] 44, 49

Jüncsung / Sanjü

jürka 31, 143

jüven [yuwen] 46

Kabuksinjula 151

Kadirkán, hegység 66

kahag-szkíta 40

káj 155

Kakuk Zsuzsa 66

Kalka, folyó 157

Kancsou [Ganzhou] 85, 91, 92, 93

Kang/Kangha / Kangkü

kangar 146, 147, 151, 152, / még

besenyő

Kangkü [Kangju] 40, 41, 43, 69

Kang/Kangha 40, 41

kangli 111, 120

Kankar/Kangar, folyó 151

Kanszu [Gansu] 39, 43, 88, 91, 92, 93, 96, 97, 99, 105, 106, 108

Kaocsang / Turfán

Kaocung [Gaozong] 76

Kaokouli/Kaoli / Korea

kaokü / tingling

Kapgan 78, 79, 84, 85, 99

Begcsor/Mocso [Mochuo] 78

Kara/Kolo [Gelo] 66

Kara-balgaszun 85

Karahanida-dinasztia 47, 96, 107, 108, 109, 110, 111, 113, 115, 120, 123

al-Háqáníya/al-Háníya 108

Kara-hodzsa /*l.* Turfán

karaim 141

karakalpak 152, 159

karakitaj 96, 101, 111, 117, 118, 120, 121, 122, 124, 125, 126

Karakorum, hegység 18

Karakota 106

Kara-kum, sivatag 18

Kara-kum/Hejsa [Heisha]/Hejsacseng [Heishacheng] 76

Kara-müren, folyó 100, 119

Kara-ordu/Kuz-ordu 109

Kara-sahr 42, 48, 95, 96

Jenci [Yenqi] 95

Kara-tau, hegység 40

karluk 74, 85, 86, 93, 95, 105, 107, 108, 111, 112, 120, 122, 151

ücs-karluk 74

kaszar / kazár

Kataván 120

Kath 125

Kaukázus, hegység 7, 15, 28, 30, 31, 32, 41, 55, 73, 127, 128, 133, 135, 138, 139, 140, 141, 144, 147, 151, 156

kaukázusi albán/aluán 139

kaukázusi avar/dagesztáni avar/auhar 128, 129

kavar 149, 151

kazak 152, 157, 159

Kazakisztán 16

Kazak-steppe 19, 22, 40, 41, 43, 44, 53, 54, 59, 128, 145, 153, 155, 156

Kazán 132

kazáni tatár 134, 152, 157, 159

kazár 112, 130, 133, 138, 139, 140, 141, 142, 144, 145, 147, 149, 152, 155

kaszar 139

Kazária 141, 142, 148

Káma, folyó 17, 133, 143, 145, 154, 156

Kárpát-medence 16, 19, 22, 35, 44, 55, 57, 60, 61, 117, 128, 131, 135, 136, 137, 144, 146

Kárpátok, hegység 30, 31, 55, 148, 152, 159

Kásgár 23, 75, 96, 104, 109, 110, 111, 120, 121, 122

Kásgári 154

Kásgári Mahmúd *I.* Mahmúd Kásgári

Kásmir 51, 104

Káspi-tó 15, 17, 18, 41, 66, 139, 154

Keats, John 33

Kem *I.* Jenyiszej

kengeresz 151

Kercs *I.* Boszporosz

Kercsi-szoros *I.* Kimmeriosz Boszporosz

kereit 119, 121

Kerja 23

Kerülen, folyó 44, 78

ke'u-li *I.* Bükli

Kézai Simon 35, 62

Kherszón 71

kholiata 70

Khri-gcug Ide-brcan Ral-pa-csan 105

Khri-szlon-brcan 103

Khri-szrong Ide-brcan 104, 105, 106

Khrüszaphiosz 58

khunni /. hun

Khuzisztán 115

kiang [qiang] 39, 102, 103

Kidara 51

kidarita 51

Kidarita-dinasztia 51

Kien /. Jenyiszej

kienkun /. kirgiz

Kijev 142, 149

kiku /. kirgiz

Kilikia 55

kimek 112, 151, 153, 154

kimmer 30, 31, 54

Kimmeriosz Boszporosz/Kercsi-szoros 31

Kin [Jin]-dinasztia 98, 101, 118

Kin-san /. Altaj

kipcsak 152 153, 154, 155, 156

Kipcsak-steppe/Dast-i Kipcsak 155, 156

Pole Poloveckoje 156

kirgiz 43, 44, 64, 66, 70, 79, 80, 88, 89, 90, 92, 96, 99, 108

kienkun [jiansun] 43, 44, 89

kiku [qigu] 64

Kirgizisztán 16

Kis-Ázsia 115, 116, 117, 152

Kiskunság 157

kitaj 46, 66, 78, 84, 86, 90, 92, 98, 99, 100, 101, 105, 108, 111, 118, 119, 122, 155

kitan [qidan]/kitany 98

Kitaj/Kitai/Cataya/Cathaia/Cathay 99

kiu szing / tokuz-oguz

Kiu Tang su [Jiu Tang shu] 67

Kiuce / Kucsá

Kizil-Arszlan 116

Kizil-kum, sivatag 18

Kína 16, 18, 22, 23, 25, 33, 37, 39, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 53, 69, 74, 75, 80, 86, 87, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 104, 111, 116, 121, 123, 125, 141

kínai 23, 35, 66, 77, 78, 86, 94, 95, 100

Kocso / Turfán

Koestler, Arthur 141

Kogurjo /. Korea

kohotun [kehedun] 50

Kolo /. Kara

Komul /. Hámi

Konstantin/Konsztantinosz, VII., Bíborbanszületett 108, 146, 147, 148, 149, 151, 152

Konstantinápoly 57, 58, 71, 127, 135, /. még Bizánc

Konya /. Ikónion

Korea 38, 46, 66, 99, 159

Kogurjo/Kaokouli [Gaogouli]/Kaoli [Gaoli] 66

koreai 99, 100

kopocsen [kepochen] 46

kotrag /. kutrigur

Kovrat 130, 132, 136

Kozlov, P. K. 106

Kóphén /. Kuma

Kögmen /. Szaján

Kök-Öng/Ongin-gol, folyó 78

köktürk /. türk

Köpet-dag, hegység 18

Körös, folyó 153

Kötöny 157

Kőrösi Csoma Sándor 93

Krím 71, 129, 141, 156

krími tatár 47, 157, 159

Kubán, folyó 31, 129, 130, 132, 138, 144

kubáni bolgár *l.* bolgár

Kubáni Bulgária *l.* Nagy-Bulgária

Kuber 136

Kucsá 23, 42, 70, 90, 95, 96

Anszi [Anxi] 90, 95

Kiuce [Jiuze] 95

Kuej-i-kün [Gui-yi-qun] 91, 92

Kuku-nór, tó 39, 49, 66, 76, 91, 102, 103

Kuli Pejlo [Guli Peile]/Kullig Bojla 85

Kuma/Kóphén, folyó 71

kuman *l.* kun

kumandur *l.* kun

kun 60, 130, 152, 155, 156, 157

hartes 155

koman 155

kuman 130, 155

kumandur 130

kun-kipcsak 142

polovec 155, 156

xartesk' 155

Kunduz 74, 75

Kunimund 135

Kunlun, hegység 18, 23

Kura, folyó 139, 147, 151

Kurla 23

Kusán-dinasztia 42, 51, 126

Kutlug Bilge Kül/Kutulu Pikia Küe [Guduolu Pijia Jue] 85

Kutlug, türk kagán 76, 77, 78, 79, 82, 84

Elteris 76, 77, 78

Kutlug, ujjur kagán 95

kutrigur 130, 131, 135

kotrag 130

Kutulu Pikia Küe /*I.* Kutlug Bilge Kül

Kuz-ordu /*I.* Kara-ordu

Kuzula Kadphiszesz, *I.* 42

Kücsülüg 111, 121, 122

Küercsicsure 151

Kül-tegin 66, 73, 79, 80, 81, 82

kvád 56

langobard 135

Laosang [Laoshang] 38, 39

László Gyula 136, 137

lengyel 34

Lengyelország 136, 141

Levedi 148, 149

Levedia 148

Léna, folyó 17

Lha-sza 103, 104

Ra-sza 103

Liangcsou [Liangzhou] 85

Liao [Liao]-dinasztia 92, 93, 98, 100, 101, 118, 119, 121, 123, 124

Liao, folyó 18, 99, 100

Liao, ország 41

Liaohaj [Liaohai], öböl 66

Liao si [Liao shi] 119

Liaotung [Liaodong] 66

Ligeti Lajos 9, 46, 101

Limné Maiotisz/Maeotis/Azovi-tenger 31

Lingcsou [Lingzhou] 105

Litvánia 141

Liu Jüan [Liu Yuan] 45

Lojang [Luoyang] 45, 52, 86, 87

Szarag 52

Lombardia 135

Lop-nór 103

Madína al-dzsadída / Jangikent

Maga-Togon 104

Magóg 61

magyar 22, 35, 50, 137, 142, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 151, 152

Hungarian/hongrois 144

Hungarus 93

szavartoi aszphaloi 147

türk 148

ugri 145, 146

Ungarus 144, 146

Magyarország 41, 152, 153, 157
Mahmúd Gazneví 109, 110, 113
Mahmúd Kásgári 111
Malazgird /*l.* Manzikert
Malik-sáh 115, 116, 117
Maljavkin, A. 96, 97
man [man] 36
mandzsu 23, 101
Mandzsúria 16, 18, 45, 46, 85, 99, 100, 101, 103
Maniakh 69, 70
Manzi /*l.* Csin
Manzikert/Malazgird 114
manysi /*l.* vogul
Maotun [Maodun] 37, 38, 39, 53
Margus 56, 57
Dubravica 56
Markianosz 58
Maros, folyó 153
Marquart, Joseph 108, 154
Marvazí 155, 156

Maszúd 110, 113

Maurikiosz 72

Maximinosz 57, 58

Mámúnida-dinasztia 125

Máni 87, 90

Mávaráunnahr / Transzoxiana

Menandrosz 69, 70, 71, 72

Merens / merja

merja 54, 133

Merens 54

merkit 119, 121

Merv 113, 117

mescser 54

mescsera 133

Meshed 132

Mezopotámia 52, 115, 116, 121

méd 121

Miechowi Mátyás 146

Milkó 157

Ming [Ming]-dinasztia 37, 91

Minns, E. H. 32

mocsar / *mozsar*

Mocso / *Kapgan*

Moesia 129, 130

Moesia Superior 56

Mohamed, Aláaddín 121, 125, 126

Mojencso / *Bajan-csor*

Mojmir 137

Mokilien / *Bilge*

Moksa 156

Moldva 157

mongol 23, 24, 25, 70, 80, 85, 88, 91, 93, 96, 97, 98, 99, 101, 103,
105, 108, 111, 117, 122, 133, 135, 142, 155, 157, 159

Mongol-fennsík 18, 41

Mongólia 16, 18, 22, 43, 44, 47, 53, 81, 89, 90, 93, 96, 99, 100, 101,
108, 109, 119, 120, 139, 151

Morávia/Morvaország 136

Mordens / *mordvin*

mordvin 54, 133, 145, 156

Mordens/mordva 54

Moszul 52, 116

Moujü /. Bügü

mozsar/mocsar 145, 146

Muglig /. Bükli

Muhan /. Bukan

Muje [Muye], hegy 101

mujun [muyun] 45

Mukri /. Bükli

Muktadir 132

Mukuri /. Bükli

Mundzsuk/Mundiuch 56

Murom 133

muroma 133

Nagyalföld, magyar 55

Alföld 135

Nagy-Bulgária/Magna Bulgaria 130, 132

Kubáni Bulgária 129, 138, 144

Nagy-Hingan, hegység 16, 18, 48

Nagykunság 157

najman 111, 118, 121, 122

Nanai-dvar 52

Nanai-vandak 52

Nan-san [Nanshan] 39, 42, 91, 102, 156

Naszr ibn Ali 110

Nándorfehérvár/Bolgárfehérvár/Belgrád 130

Singidunum 136

Nepál 76, 104

Németh Gyula 9, 129, 144

Nikaia/Nicaea/Izник 115

Niképhorosz 136

Ningszia [Ningxia] 105

Nisápúr 113, 117

Nisifu [Nishifu] 76

Nizám al-Mulk 115, 116

nogáj 157

Notulu [Nuodulu] 64

nusipi [nushibi] 74

Nyitra 137

Ob, folyó 17

obi-ugor 31, 133, 143, 145, 146

Ogulcsak Kadir Hán 109

ogur 71, 72, 127, 128, 129, 130, 135, 138, 144, 145

saragur/szaragur 127, 129

urog 127

vuho [wuhe] 130

ogur-bolgár 137, 138, 139, 140, 144

ogur-török 145

oguz 78, 82, 84, 85, 96, 112, 113, 115, 117, 122, 125, 139, 151, 153, 155, *l. még* úz Oguz-steppe 153, 155

Oka, folyó 55, 133

Oktár/Octar 56

Ongin-gol *l.* Kök-Öng

ongirat 119

onogundur *l.* onogur

onogur 127, 128, 129, 130, 144, 145, 146, 147, 148, 149

jüanho [yuanhe] 130

ongr 144

onogundur 130

onogur-bolgár 129, 130, 145, 146

on-ok 67, 74

on-ujgur 85

Ordosz 18, 37, 44, 48, 76, 91, 92, 99, 105

Ordu-balik 85, 90

Orhon, folyó 18, 78, 81, 83, 85, 92, 96, 99, 108

Orléans *l.* Aureliani

orosz 34, 142, 145, 152, 156

Oroszország 33, 152, 153, 156

oszmán 113

oszmán-török 67, 114, 115, 153

Oszmán-dinasztia 115, 116, 117

Oszmán, Karahanida uralkodó 121, 126

Oszmán, oszmán-török uralkodó 113

osztják 31, 133, 143

hanti 143

osztrogót *l.* gót

otuz-tatár 66

Oxus *l.* Amu-darja

Ozmis 79

öngüt 155

örmény 114, 139

Örmény-tenger *l.* Fekete-tenger

Ötüken-hegység 78, 84, 108

özbek 159

Özbekisztán 16

Özkend 110

pajci [paice] 123

Pakisztán 51

Pamír, hegység 18, 23, 40, 48

Pandzsáb 51

Pandzsikath 95

Pang-tegin 94, 95, 96

Pannonia 56, 135, 136, 137

Pannonia prima 56

Paoji [Baoyi] 88

Pauler Gyula 149

pecseneg /*i.* besenyő

Pejting /*i.* Bes-balik

pejzsu /*i.* besenyő

Pelliot, Paul 46, 50, 65

Peloponnészosz 136

permi finnugor 133

perzsa 32, 51, 69, 70, 71, 114, 121, 127, 139

Perzsia 50, 52, 69, 110, 113, 116, 121, 141, 146

Pesávár / Purusapura

Pireneusok 140

Plinius 33

Plintha 56

Pohaj [Bohai] 99, 100

Pole Poloveckoje / Kipcsak-steppe

Polo, Marco 99

Polomen [Boluomen] 49, 50

polovec / kun

Pompeius Trogus 41

Pomponius Mela 33

Pontosz/Pontus 70, 127, / még

Fekete-tenger

Pontosz Euxeinosz 31

Pontus-vidék 129, 131, 147

po tata / fehér tatár

Pribina 137

Priszkosz 57, 58, 72, 73, 127

Pronja, folyó 156

protobolgár / *bolgár*

Prut, folyó 148

pszeudoavaroi / *avar*

Pszseudo-Zakhariasz 129

Ptolemaiosz 27, 42, 54

Punu [Punu] 44

Purum/Róm/Rómi/Rúm/Hróm/Fróm 67

Fulin 67

Purusapura/Pesávár 51

Radloff, W. 108

Rajna, folyó 57, 58

Ra-sza / *Lha-sza*

Rába, folyó 153

Rma-cshu / *Huangho*

Róma 23, 67, 69, 94

Rómanosz Diogenész 114

Rómi/Rúm / *Purum*

Rua/Ruga/Rugila 56

Rubruk, Willelmus 99

Rufinus 56

Ruga/Rugila / Rúa

Rumélia 67

Sacsou [Shazhou] 91, 92, 93

Samo 136

Saniardi 121

Sanjü [Shanyu] 75, 76

Jüncsung [Yunchung] 75

Saphrax 55

Sarkel 142, 149

sato / csujüe

saragur / ogur

Sándor, Nagy 41, 61

sárga ujugur/szali vejvuer [sali

weiwuer]/szarig jugur 93

sári 155

szari ujugur 93, 156

Sárga-folyó / Huangho

sári / sárga ujugur

Sárvidék 153

Si ki [Shi qi] 36

Sine-uszu 86

Singidunum /*i.* Nándorfehérvár

Sinop /*i.* Szinopé

Sinor Dénes 17

Sirmium/Szávaszentdemeter/Sremska Mitrovica 136

Sitiemi /*i.* Istemi

sivej [shiwei] 99

Sölun [Shelun] 48, 49

Sremska Mitrovica /*i.* Sirmium

Stein Aurél 9, 40, 52, 98

Stilicho, Flavius 56

svéb 56

Szaján, hegység 18, 23, 79

Kögmen 79

szajvang /*i.* szaka

szaka 32, 40, 41

szajvang [saiwang] 40, 41, 42

szakarauka 41

szakarauka /*i.* szaka

Szakasztán /*i.* Szeisztán

szali vejvuer / *sárga ujjur*

Szaloniki 136

Szamarkand 40, 52, 69, 74, 75, 107, 110, 120, 122, 123, 126

Szandzsár 116, 117, 120, 125

Szarag / *Lojang*

szaragur / *ogur*

Szaratov 156

Szargon, II. 32, 121

szari ujjur / *sárga ujjur*

szarig jugur / *sárga ujjur*

szarmata 30, 31, 33, 135, 142

szauromata 31

Szarvas 137

Szatuk Bugra-hán 109

szauromata / *szarmata*

szavárd 147

szavartoi aszphaloi / *magyar*

szávardijja/szijávardijja 147

szevordi/szevortioi 147

szavir 127, 128, 129, 135, 138, 139, 140, 145, 146, 147, 148, 149

szuvar 132, 133

Zuárd/Szovárd/Zovárd 133

Számán 107

Számánida-dinasztia 107, 109, 112, 113

Szászánida-dinasztia 51, 139

Száva, folyó 153

szávardijja/szijávardijja / szavárd

Szávaszentdemeter / Sirmium

Szcitia / Szkítia

Szebük-tigin 109

Szecsuan [Sichuan] 86

Szecung [Sizong] 86

Szeisztán/Szakasztán 40

székely 133

szeldzsuk 108, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 120, 125, 153

Szeldzsuk 113

Szeldzsuk-dinasztia 116

Szelenga, folyó 18, 44, 86, 108

Szema Kien [Sima Qian] 36

Szemirecsje 19, 108, 110

Hétfolyam 19, 108

Jetiszu/Dzsetiszu 19

Szerbia 56

Szeret, folyó 148

Szevan-tó 151

szevordi/szevortioi / szavárd

Szi Hia [Xi Xia] 105, 122

sziao ci [xiao zi] 99

sziao jüecsi / jüecsi

Sziao Vuti [Xiao Wudi] 49

Szibéria 17, 19, 23, 41, 143, 144, 145, 154, 156

Szicsou / Turfán

sziejento [xieyantuo] 84

szienccsen [xianchen] 46

szienjün [xianyun] 36

szienpi [xianbi]/szienpej [xianbei] 44, 45, 46, 47, 48, 49, 53, 65, 102, 103

Szihaj [Xihai] (Nyugati-tenger) 66

Szilzibulosz / Istemi

Szin / Csin

Szindzsibu / Istemi

Szinkiang [Xinjiang] 18, 90, 97

Szinopé/Sinop 71

Szir-darja, folyó 18, 19, 22, 23, 40, 55, 69, 70, 79, 110, 112, 128, 151, 153

laxartész 40

szittyá 35

Szíria 55, 114, 115

szkíta 30, 31, 32, 33, 34, 54

Szkítia 31, 34, 35, 61, 127

Szcítia 35

szláv 131, 135, 136, 141, 142, 144

Szo-állam 64, 65

Szo lu [Sou lou] 65

szogd 40, 41, 69, 70, 80, 86, 87, 128

Szogdia 41, 51, 69, 74, 79

Szute [Sude] 51

Szonga 79

Szovárd / szavir

szoven [suowen] 93

Szovjetunió 16

Szrong-bcan szgam-po 103, 104

Sztanovoj-hegység 18

Sztrabón 41

Szucsou [Suzhou] 52, 105

Szuj [Sui]-dinasztia 74

Szuj su [Sui shu] 46, 63, 64, 151

Szujáb *l.* Balaszagun

Szulejmán ibn-Kutulmis 115, 116

Szultán-sah 125

Szung [Song]-dinasztia 100, 119

Szungari, folyó 18

Szute *l.* Szogdia

Szutlej 102

Szuvar 134

szuvar *l.* szavir

Szvjatoszláv 142, 155

ta ci [da zi] 99

ta jüecsi *l.* jüecsi

Tabarí 67

Tabgacs *l.* topa

tabgacs/tavgacs *l.* topa

Tacitus, Publius Cornelius 72

Tagma-tarkhan 70

Tahia [Daxia] 40, 41

Taj Vuti [Dai Wudi] 49

Tajci / Apaoki

Tajcung [Taizong] (626–649) 75, 104

Tajcung [Taizong] (762–779) 88

Tajjang 121

Tajüan [Dayuan] 39, 40, 43

Takla-Makán, sivatag 18, 23, 94

Taksony 153

Talasz, folyó 40, 43, 70, 86, 104, 108, 110, 121, 151

Tan Sihuaij [Tan Shihuai] 45

Tanaisz / Don

Tang [Tang]-dinasztia 78, 80, 86, 87, 91, 92, 95, 99, 104

Tang su [Tang shu] 67

tanghiang [tangxiang] 102

tangut 92, 93, 102, 122

Tannu-Ola, hegység 18

Taocung [Daozong] 100

Taraz 74, 75, 108, 109, 110, 112

Tarbagataj-hegység 18, 43, 74, 108

Tardu 75

tardus 84

Tarim, folyó 18

Tarim-medence 18, 32, 40, 44, 48, 88, 94, 122

Tasi / Jelü Tasi

Taskent 74, 122, 151

tatabi 66

tatár / fehér tatár, kazáni tatár, krími tatár, otuz-tatár

tatár-mongol 60

Taugaszt / topa

tádzsik 122

Tádzsikisztán 16

Tecung [Dezong] 88

Tekes, Aláaddín 125

Temir kapig / Vaskapu

Thaguroi 42

Thaguron, hegy 42

Theoderik, avar 137

Theoderik, vizigót 58

Theodosius, I. 55

Theodosziosz, II. 58

Theophanész 130, 136

Theophülaktosz Szimokattész 47, 72, 73, 128

Thogara 42

Thomsen, Vilhelm 80

Thon-mi Szambhota 104

thrák 30, 34

Thrákia 32, 55, 129, 130

Thuróczi János 62

thüszageta 31

ti [ti] 36

Tibériosz 71

Tibet 18, 39, 76, 80, 91, 95, 102, 103, 104, 105

Töböd/Töbed/Töpöt/Töpüt/Tubbat 103

tibeti 32, 66, 80, 86, 88, 91, 92, 95, 98, 102, 103, 104, 105

tielö / tingling

Tienci [Tienzi] 100, 119

Tien-san [Tianshan], hegység 18, 39, 40, 41, 43, 44, 49, 90, 94, 95

tiglig/tilig /. tingling

tilig /. tingling

Timur Lenk 119

tingling [dingling] 43, 44, 45, 128

kaokü [gaoju] 44, 49, 65, 128

tiglig/tilig 44

tielö [tiele] 44, 48, 65, 84, 96, 128, 130, 139, 151

tili [dili] 44, 128

Tisza, folyó 59, 153

Tiszántúl 135, 137

Tobol, folyó 17, 18, 145, 153, 154

Togril 113, 114

Togril, III. 116, 125

tohár 42, 94, 97, 122

Toharisztán 42, 51, 52, 53, 54, 74, 135

tojogon /. tujühun

Tokmak /. Balaszagun

tokuzguz 69, 83, 108, 112

tokuz-oguz 79, 84, 85, 108, 112

kiu szing [jiu xing] 84

Tola, folyó 18, 44, 78

Tolna megye 153

Tolosa/Toulouse 58

Tolsztov, S. P. 112

Tomaj nemzetség 153

Ton Baga/Tun Moho [Dun Mohe] 88

Tonjukuk 77, 79, 80, 81

Jüancsen [Yuanchen] 77

Tonuzoba 153

topa [toba] 45, 46, 47, 48, 49, 53, 65, 98

tabgacs 47, 98

Tabgacs 72

Taugaszt 47, 72

tavgacs 47

Topa Kuj 48

tork / úz

Touman [Touman] 37, 38

Toulouse / Tolosa

Töböd/Töpöt / Tibet

töles 84

török 25, 41, 47, 49, 65, 78, 79, 81, 88, 93, 95, 96, 97, 107, 108, 109, 110, 111, 114, 115, 116, 117, 118, 122, 124, 125, 127, 135, 141, 144, 153, 154, 155, 157, 159, *l. még* azeri, bolgár, ogur, oszmán, szeldzsuk

Törökország 67

Transzkaukázia 140, 147, 151

Transzoxiana 19, 107, 109, 110, 112, 117, 120, 123, 124, 126, 151

Mávaráunnahr 19

Tricassis/Troyes 58

Tubbat *l.* Tibet

tuhufu [duhufu] 95

tujühun [tuyuhun] 91, 103, 104

tojogon 103

a-zsa 103, 104

tuküe *l.* türk

tulu [dulu] 74

Tumen *l.* Bumin

tunghu [donghu] 38, 45, 48

tunguz 98, 99

Tunhuang [Dunhuang] 23, 39, 50, 52, 81, 91, 98, 105

Turfán 23, 63, 75, 91, 92, 95, 96, 97, 98, 99, 122

Kaocsang [Gaochang] 63, 75, 95

Kara-hodzsa 95

Kocso [Gochuo] 95, 96, 97, 124

Szicsou [Xizhou] 91, 95

Turfáni-depresszió 18

Turkesztán 16, 17, 18, 20, 23, 32, 39, 40, 43, 63, 81, 86, 88, 94, 95, 97, 101, 103, 104, 105, 108, 109, 111, 117, 118, 120, 122, 123, 128

Turxanthosz 71

Tutak 113

Tutus 116

Tuva 79, 80, 81, 89

Türasz / Dnyeszter

türges 74, 78, 108, 112

türk 22, 23, 24, 25, 51, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 88, 89, 95, 96, 99, 103, 108, 112, 129, 135, 138, 139, 146, 147, 149, *l. még magyar köktürk*
66

tuküe/t'u-küe [tujue] 65

dru-gu/turk/turkaj/turkoi/truka/

turuska/twrk 65

türkmen 112, 113, 115, 117, 122, 153, 155

Türkmenisztán 117

uar *l.* avar

uarkhonita *l.* avar

ugor 143

ugri *l.* magyar

ujgur 79, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 108, 112, 120, 121, 123, 124, 128, 139, 156

hujho [huihe] 83

ujgur, mai 97

Ukrajna 33, 71

Umaj 82

Ungarus *l.* magyar

Urál, folyó 16, 18, 19, 70, 153, 156

Daikh 70

Jajik 70, 156

Urál, hegység 15, 18, 19, 23, 133, 143, 144, 145, 153, 154, 156

Urmia-tó 32

urog *l.* ogur

Urumcsi 23

Uzspenszkoje *l.* Bolgár

Usztjug 133

utigur 130, 135

úz 34, 142, 151, 152, 155

guzz 112, 153

tork 152, 153, 155

uz 153

ücs-karluk /. karluk

ücs-kurikán 66

Üllő 108

lelekh 108

Ürgencs/Dzsurdzsánijja 125

Ürkünd 153

Valens, Flavius Julius 55

Valentinosz 69, 71, 72, 74

Vámbéry Ármin 9, 108

vandál 56

varég 142, 145, 149

Vaskapu 66, 75

Temir kapig 75

Vej [Wei]-dinasztia, Északi 46, 48

Vej [Wei]-dinasztia, Nyugati 65

Vej su [Wei shu] 46, 48, 51

Vesz/Viszu 133

Vithimir 55

vizigót *l.* gót

vogul 31, 133, 143

manysi 143

Volga, folyó 17, 19, 22, 70, 128, 129, 132, 133, 134, 138, 141, 144, 145, 146, 148, 153, 154, 156

Attélasz 70

Etel 148

Etil 70

volgai bolgár *l.* bolgár

Volgai Bulgária 133, 134

votják 133

vu [wu] 101

Vu taj [Wu tai] ('Öt dinasztia') 91, 92

vuho *l.* ogur

vuhan [wuhuan] 45

Vukia [Wujia] 90

Vumuszi [Wumusi] 90

vuszun [wusun] 39, 40, 41, 43, 44, 45, 48

Vuti [Wudi] 39, 43, 91

Wittfogel, K. 100

Worms 57

xartesk' / kun

Zajaczkowski, Ananiasz 141

Zala, folyó 137

Zarafsán, folyó 40, 69, 122

Zemarkhosz 64, 70, 71, 74, 129

Zovárd / szavir

Zuárd / szavir

zsangzsung/zsangtung [rangtong] 102, 104

zsi [ri] 36

Zsirai Miklós 146

zsuanzsuan [ruanruan] 47, 50, 53, 64, 66, 72, 73, 88, 90, 108, 128

zsouzsuan [rouan] 47

zsucsen / dzsürcsi

zsung [rong] 36

[*] A személy-, dinasztianevek, a népek és törzsek neve, valamint a földrajzi nevek mellé fölvtünk dőlt betűkkel olyan fogalmakat, címeket is, amelyeket kínai források is említeneek. A kínai formák pinyin átírását szögletes zárójelben adjuk meg.